

ESKİŞEHİR
OSMANGAZİ
ÜNİVERSİTESİ

e-ISSN 2149-9047

sb

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ, SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES, ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY

CİLT/VOL: 23 SAYI/NO:1 HAZİRAN/JUNE 2022

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Haziran (June) 2022 | Cilt (Volume): 23 | Sayı (No): 1 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 375

İmtiyaz Sahibi: Doç. Dr. Oytun MEÇİK (Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü)
Owner: Assoc. Prof. Oytun MEÇİK (Director of Graduate School of Social Sciences)

Editör (Editor): Dr. Öğr. Üyesi Onur DİRLİK

Editör Yardımcıları (Assistant Editors): Dr. Öğr. Üyesi Buse GÖNÜL

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce yılda iki kez yayımlanan hakemli uluslararası bir dergidir. Dergi 2021 yılı Aralık ayı itibari ile elektronik olarak yayınlanmaktadır. Dergi, aşağıda yer alan ulusal ve uluslararası veri tabanları ve indekslerce taranmakta ve indekslenmektedir:

- . TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
- . International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- . Ebscohost
- . Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
- . Ulrich's Periodicals Directory

Basılması istenen yazılar, derginin yazım kurallarına uygun biçimde hazırlanmalıdır.

Derginin tümü ya da bölümü/bölemleri Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan elektronik, optik, mekanik ya da diğer yollarla basılamaz, çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

Makale içeriklerinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Eskişehir Osmangazi University, Journal of Social Sciences is a refereed international journal published by Eskişehir Osmangazi University, Institute of Social Sciences biannually. The journal has been published electronically since June 2021. The journal is indexed and covered by the following national and international databases and indexes:

- . TÜBİTAK-ULAKBİM Social Science Database
- . International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
- . Ebscohost
- . Akademia Social Sciences Index (ASOS)
- . Ulrich's Periodicals Directory

Before submission, manuscripts should be prepared by Journal's writing instructions.

No part of this journal may be printed, reproduced, or distributed by electronic, mechanical, or other means without the written permission of the University.

Writers are solely responsible for the content of their articles.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ogusbd>

İletişim Bilgileri (Contact Info): Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Meşelik, 26040 ESKİŞEHİR/ e-posta: sosbildergi@ogu.edu.tr

Web: <http://sbd.ogu.edu.tr>, Tel: +90 222 229 30 48 / Faks: +90 222 229 30 48

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Haziran (June) 2022 | Cilt (Volume): 23 | Sayı (No): 1 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 375

Yayın Kurulu (Editorial Board)

Prof. Dr. Tunç KÖSE	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Gülbin ÖZDAMAR AKARÇAY	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Janset ÖZEN AYTEMUR	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ece ÖMÜRİŞ	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Emine ÇELİKSOY	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet Ali TİLTAY	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Sevilay KÜÇÜKSARAYIA	Anadolu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslıhan KIYMALIOĞLU	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fulya KIRIMER AYDINLI	Anadolu Üniversitesi

Alan Editörleri (Field Editors)

Dil ve Edebiyat - Felsefe

Tarih

Prof. Dr. Şahika KARACA
Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Doç. Dr. Oktay BERBER

İktisadi ve İdari Bilimler

Turizm

Doç. Dr. Selim ŞANLISOY
Dr. Öğr. Üyesi Uğur AYTUN
Dr. Öğr. Üyesi Esin KILIÇ

Doç. Dr. Seden DOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Cansev ÖZDEMİR

Hukuk

Sanat ve Tasarım – İletişim

Doç. Dr. Pelin KARAASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Bilge AYTUĞAR
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TEMİZ

Doç. Dr. Gülbin ÖZDAMAR AKARÇAY
Doç. Serenay ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Tezcan BAHAR
Dr. Öğr. Üyesi Serdar YILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Didem DENİZ ANAMUR

İlahiyat

Psikoloji - Sosyoloji

Doç. Dr. Yunus ARAZ

Dr. Öğr. Üyesi Kerim SELVİ

Yabancı Dil Editörü

Dr. Sibel KUŞCA GÜNGÖR

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Haziran (June) 2022 | Cilt (Volume): 23 | Sayı (No): 1 | e-ISSN 2149-9047 | Yayın No: 375

Danışma Kurulu (Advisory Board)

Prof. Dr. Deniz BOZER	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Eyyup YARAŞ	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma DOĞRUEL	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ	University of Central Florida
Prof. Dr. Halis Murat YILDIZ	Ryerson University
Prof.Dr. Hayati DEVELİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serdar SAYAN	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Prof. Dr. Şükrü ÖZEN	İzmir Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Yalçın KARATEPE	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Selmin KARA	OCAD University
Doç. Handan DAYI	Akdeniz Üniversitesi

Dergi Sekreteri (Secretary): Kevser KURUN

Yayına Hazırlık (Preparation for Publication)

Selçuk AKALIN Kevser KURUN

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
- 1-23** **Bilimsel Araştırmalarda İnternet Temelli Anketlerin Kullanımı: Akademisyenlerin Görüş, Tercih Ve Kaygıları**
The Use of Online Questionnaires in Scientific Research: Opinions, Preferences and Concerns of Academicians
İnci DURSUN, Ebru TÜMER KABADAYI, Hediye YÜRÜYEN
- Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
- 24-39** **Antroposen Çağında Ekolojik Sanat: David Buckland, Terike Haapoja ve Mel Chin'in Ekolojik Sanat Projeleri**
Ecological Art in the Anthropocene: Ecological Art Projects by David Buckland, Terike Haapoja and Mel Chin
Elif ÇAKIROĞLU
- Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
- 40-54** **Don Quixote'un İzinden Gidenler: Elias Canetti'nin *Körleşme* ve Tahsin Yücel'in *Sonuncu* Romanlarına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**
Following Don Quixote's Footsteps: A Comparative Approach to Elias Canetti's *Körleşme* and Tahsin Yücel's *Sonuncu*
Veysel LİDAR
- Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
- 55-70** **Araştırmalarda Teori Kullanımı: Ulusal Turizm Araştırmaları Bağlamında Bir İnceleme**
Theory Usage in Research: An Investigation within the Scope of National Tourism Research
Merve DOĞAN
- Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
- 71-88** **Not A Crisis nor Civil War, but a Foreign Aggression: Why Did Russia Attack Ukraine in 2014?**
Kriz ya da İç Savaş Değil, Bir Yabancı Saldırı: Rusya Neden 2014'te Ukrayna'ya Saldırdı?
Valeriy MORKVA

- 89-106** **Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
Finansal Erişim ve Yoksulluk İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi ile OECD Örneği
The Link between Financial Inclusion and Poverty: A Case of the OECD Using Dynamic Panel Data Analysis
Recep YORULMAZ
- 107-129** **Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
Yönetim Alanında Güncel Konuların Disiplinlerarası Görünümü: Bibliyometrik Bir Analiz
An Interdisciplinary View of Current Issues in Management: A Bibliometric Analysis
Özüm EĞİLMEZ
- 130-142** **Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
Determinants of Somali Student's Entrepreneurial Intentions: The Case Study of University Students in Mogadishu
Somalili Öğrencilerin Girişimcilik Niyetlerinin Belirleyicileri: Mogadişu'daki Üniversite Öğrencilerinin Örnek Olay İncelemesi
Liban Daud ALİN, Esra DİL
- 143-164** **Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
Girişimcilik Yönelimini Etkileyen Faktörler: Teknoparklarda bir Araştırma
Factors Affecting the Entrepreneurial Orientation: A research in Technoparks
Osman AKARSU, Musa Said DÖVEN
- 165-189** **Makale Türü:** Araştırma / **Paper Type:** Research
Nitel Araştırmalarda Sorunlar: Seçilmiş Makalelerin Eleştirel Bir İncelemesi ve Bazı Öneriler
Problems in Qualitative Research: A Critical Examination of Selected Articles and Some Recommendations
Recai COŞKUN

YAYIN POLİTİKASI

1. Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların daha önce hiç bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir derginin değerlendirme sürecine alınmamış veya başka bir yerde yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir.
2. Değerlendirme sürecinde olan ve yayımlanan yazıların sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir. Dergide yayımlanan yazılar Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nin görüşünü yansıtmaz.
3. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayımlanmak üzere kabul edilen ve yayımlanan yazıların yazılı ve elektronik ortamda, başka bir işleme gerek kalmaksızın, bütün yayın haklarına sahip olur.
4. Dergide, Türkçe ve İngilizce dillerinde yazılmış yazılar yayımlanır.
5. Araştırma konusu makale ve yazı herhangi bir kurum tarafından destek görmüş veya tezdin üretilmiş ise bu durum eser başlığının son kelimesi üzerine (*) işareti konularak aynı sayfada dipnot olarak belirtilmelidir.
6. Dergiye gönderilen çalışmalar, bir Yayın Kurulu üyesi tarafından ön değerlendirmeye tabi tutulur. Ön değerlemeye alınan makale ve yazılara ilişkin her türlü şekil ve içerik değişiklikleri istenebilir.
7. Hakem inceleme sürecinin başlatılmasına Editör ve Yayın Kurulu karar verir. Ön değerlemeyi geçen yazılar, en az iki hakem tarafından incelenir.
8. Makale değerlendirme sürecinde yazar ve hakem isimleri gizli tutulur.
9. Hakemlerden gelen raporlar doğrultusunda, makale veya yazıların yayımlanmasına, raporlar çerçevesinde yazar(lar)dan düzeltme, ek bilgi ve kısaltma istenmesine veya yayımlanmamasına karar verilir ve yazar(lar)a bildirilir.
10. Yazar(lar), hakemler tarafından istenilen bütün değişiklikleri yapmakla yükümlüdür. İstenilen değişiklikler yapılmadan makale ve yazılar basılamaz. Yazar(lar), yaptıkları değişiklikleri içeren bir raporu, düzeltilmiş makale veya yazılarıyla birlikte dergiye gönderirler.
11. Bir yazarın aynı sayıda veya birbirini takip eden iki sayıda birden fazla makalesi yayımlanamaz.
12. Dergiye gönderilen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.
13. Bu dergi açık erişimi sağlama politikasını benimsemektedir. Yayımlanan sayılar bu politikaya uygun olarak açık erişime sunulmaktadır.
14. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi en yüksek yayın etiği standartlarını korumak için COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) ilkelerini gözetmektedir. Ayrıntılı bilgi için <http://sbd.ogu.edu.tr/> adresini ziyaret ediniz.

YAZIM KURALLARI

1. Yazarlar makalelerini dergi internet sitesinde yer alan dizgi şablonuna uygun şekilde Microsoft Office Word ile hazırlayarak göndermelidirler. Makale şablonuna uygun hazırlanmayan çalışmalar hakem değerlendirme sürecine alınmadan editöryal redde tabi tutulacaktır. **Makale yazımına dair tüm kurallar dizgi şablonu içerisinde verilmiştir.**

2. Makale giriş sayfası ve gerektiğinde son sayfadaki ek bilgiler hariç metin içinde yazar/ların kimlik bilgileri ya da bu içerikleri çağrıştıracak bilgiler yer almamalıdır.

3. Dergide yayımlanmak üzere gönderilecek çalışmaların, şablona uygun haldeki metinlerinin 5.000-12.000 kelime aralığında olması gerekmektedir. Yazılar 11 puntoda "Calibri" fontu kullanılarak ve bir (1) aralıkla hazırlanmalıdır. Makalelerin bu limitleri belirli bir ölçüde aşması durumunda, değerlendirme sürecinin başlatılmasına dergi editörlüğü karar verecektir.

4. Gönderilen yazıların Türkçe ve İngilizce başlıkları, 120 kelimeyi aşmayacak şekilde yazının tümünü öz biçimde (çalışmanın amacını, yöntemini, bulgu ve sonucunu) yansıtacak nitelikte Türkçe ve İngilizce özetler ile Özetlerin başlığı ve metin kısmı, "Calibri" karakterde 10 punto ve bir (1) aralıkla yazılmalıdır. Yazıların başlığı çalışmayı doğru temsil etmelidir.

5. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi en yüksek yayın etiği standartlarını korumak için COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için Uluslararası Standartları ve ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) ilkelerini gözetmektedir. Ayrıntılı bilgi için <http://sbd.ogu.edu.tr/> adresini ziyaret ediniz.

6. Etik kurul izni gerektiren araştırmalarda, izinle ilgili bilgilere (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde, ayrıca makalenin ilk/son sayfalarından birinde; olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalandığına dair bilgiye makalede yer verilmelidir. Etik kurul onayı gerektirip bu izni bulunmayan ya da bilgileri sağlanmayan makaleler dergimizde değerlendirmeye alınmaz ve yayınlanmaz.

7. Metin içi ve metin sonu atıflarda APA yöntemi olarak adlandırılan ve Amerikan Psikoloji Birliği tarafından yayımlanan "Publication Manual of American Psychological Association" 6. versiyon kuralları takip edilmelidir.

8. Gönderilen yazıların sonunda ayrı bir sayfada kaynakça oluşturulmalıdır. Yazıda kullanılan kaynaklar yazar soyadı dikkate alınarak alfabetik sıra ile kaynakçada yer almalı, yazıda adı geçmeyen kaynaklara yer verilmemeli, yazı içinde yer alan tüm kaynaklar da kaynakçada yer almalıdır.

Kaynak Verme Kuralları

Metinde kaynaklara atıfta bulunurken yazar soyadı, tarih ve gerekliyse sayfa bilgisi verilmelidir. Tek yazarlı kaynaklara atıf örnekleri, Öztürk (2005)...; Kaya (2008)...; Taş (2007). İki yazarlı kaynaklara yapılan atıf örnekleri: Kaya ve Taş (2004)...; Öztürk ve Doğan'a (2009) göre.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Haziran (June) 2022 | Cilt (Volume): 23 | Sayı (No): 1 | ISSN: 1302-9703 | e-ISSN 2149-9047 |

APA atıf formatına uygun olarak, atıfta bulunulan kaynağın yazar sayısı 3 ile 5 arasında ise, kaynağa metin içinde ilk geçtiği yerde yukarıdaki gibi atıfta bulunulur: Öztürk, Kaya ve Taş (1998). Aynı kaynağa daha sonra yapılan atıflarda ilk yazarın soyadı ile birlikte "v.d." ifadesi kullanılır: Öztürk v.d. (1998). Cümle sonunda birden fazla esere atıfta bulunuluyorsa bu kaynaklar parantez içinde alfabetik sıra ile verilmelidir. Örneğin: ...(Kaya, 2008; Öztürk, 2005; Öztürk ve Doğan, 2009; Taş, 2007).

Amaç ve Kapsam

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yapılan nitelikli bilimsel çalışmalarını yayımlayarak sosyal bilimlerin gelişimine katkı yapmayı amaç edinmiştir.

Dergi, Hukuk, İktisat, İlahiyat, İşletme, Karşılaştırmalı Edebiyat, Maliye, Psikoloji, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Sanat ve Tasarım, Sosyoloji, Tarih, Turizm, Türk Dili ve Edebiyatı, Uluslararası İlişkiler alanlarındaki Türkçe ya da İngilizce hazırlanmış bilimsel makaleleri yayınlamaktadır.

İletişim Adresi:

Doç. Dr. Oytun MEÇİK
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Dergisi
26480 Meşelik / ESKİŞEHİR
Telefon: 0 – 222 – 2293048
Belgegeçer: 0 – 222 – 2293048
E-posta: sosbildergi@ogu.edu.tr

EDITORIAL POLICY

1. All manuscripts submitted to Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences should not previously be published elsewhere, or should not be submitted for publication in another journal, they should not be in the review process of another journal, or should not have been accepted for publication elsewhere.
2. Author(s) are fully responsible for studies published in Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences and those under review processes. Articles published in the journal do not reflect the opinions of Eskişehir Osmangazi University.
3. Copyrights of all accepted manuscripts and published articles (printed or electronic) belong to Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences, without any further action.
4. The Journal publishes articles written in Turkish and English.

5. Any study supported by an institution or derived from a thesis should indicate this by using (*) sign at the top of the last word on the title of the work and give information in a footnote on the same page.
6. All manuscripts submitted to the journal, are subject to initial review by the editorial board. All types of content and formatting changes may be requested from studies under initial review.
7. Editor and editorial board decide to start the review process. Manuscripts that passed the initial review are sent to at least two referees.
8. The identity of both author and referees is kept strictly confidential during the evaluation process.
9. According to the referees' reports, the manuscript may be accepted for publication, revision or additional information and shortening may be requested from the author(s), or it may be rejected, and the author(s) is notified from the decision made.
10. Author(s) is required to make all the changes requested by referees. The manuscript cannot be published without requested changes have been made. The author(s) should submit a report containing changes that have been made to referees' reports.
11. An author can publish only one article in one issue. Also, an author cannot publish more than one article in two consecutive issues.
12. Manuscript submitted to journal cannot be returned to the author(s).
13. This journal adopts open access policy. When an issue is published, it will be freely opened to the public.
14. Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University is committed to upholding the highest standards of publication ethics and observes the following principles of Publication Ethics and Malpractice Statement which is based on the recommendations and guidelines for journal editors developed by the Committee on Publication Ethics (COPE) and International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE). For detailed information please visit the website of the journal which is available at <http://sbd.ogu.edu.tr/>

WRITING INSTRUCTIONS

1. Authors should prepare their manuscripts using our typesetting template in Microsoft Office Word. Manuscripts that do not comply with the article template will be subject to editorial desk rejection. All the rules are given in the typesetting template.
2. Except for the introduction page of the article and additional information on the last page, when necessary, the author's identity (s) or any information that may be linked to the author(s) should not be included in the text.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences, Eskişehir Osmangazi University

Haziran (June) 2022 | Cilt (Volume): 23 | Sayı (No): 1 | ISSN: 1302-9703 | e-ISSN 2149-9047 |

3. Manuscripts should be in the range of 5.000-12.000 words. Manuscripts should be prepared using the "Calibri" font with 11 points and one (1) spacing. If the articles exceed these limits to a certain extent, the journal editor will decide to initiate the evaluation process.

4. The Turkish and English titles and Turkish and English abstracts (not exceeding 120 words) should be written with 10 font sizes in the "Calibri" font and one (1) spaced. The titles of the articles should accurately represent the work.

5. Journal adapts to the principles of the Committee on Publication Ethics and International Committee of Medical Journal Editors to maintain the highest standards of publication ethics. For detailed information, visit <http://sbd.ogu.edu.tr/>.

6. For research requiring ethics committee approval, authors should provide relevant information about the permission (committee providing the approval, date, and protocol number) both in the methods section and at the end of the manuscript. Manuscripts that do not have an ethics committee approval or have missing information will not be evaluated and published in the Journal.

7. For in-text and end-of-text citations, American Psychological Association 6th edition guidelines should be followed.

Aim and Scope

Eskişehir Osmangazi University Journal of Social Sciences aims to contribute to the development of social sciences by publishing qualified scientific studies in diverse fields of social sciences.

The journal publishes scientific articles in Turkish and English in the fields of Art and Design, Business, Comparative Literature, Economics, Finance, History, International Relations, Law, Psychology, Political Science and Public Administration, Sociology, Theology, Tourism, and Turkish Language and Literature.

Communication Address:

Associate Professor Dr. Oytun MEÇİK
Eskişehir Osmangazi University
Social Sciences Institute
Journal of Social Sciences
26480 Meşelik / ESKİŞEHİR
Phone: 0 – 222 – 2293048
Fax: 0 – 222 – 2293048
E-mail: sosbildergi@ogu.edu.tr

Bilimsel Araştırmalarda İnternet Temelli Anketlerin Kullanımı: Akademisyenlerin Görüş, Tercih ve Kaygıları

İnci DURSUN¹, Ebru TÜMER KABADAYI², Hediye YÜRÜYEN³

Bilimsel Araştırmalarda İnternet Temelli Anketlerin Kullanımı: Akademisyenlerin Görüş, Tercih ve Kaygıları

The Use of Online Questionnaires in Scientific Research: Opinions, Preferences and Concerns of Academicians

Öz

İnternet kullanımının yaygınlaşması ve son dönemde yaşanan COVID-19 salgınıyla birlikte araştırmalarda internet temelli anketlerin kullanımı artmıştır. İnternet temelli anketler, maliyet, hız, kolaylık açısından avantajlar sağlamaktadır. Ancak yöntemin, veri kalitesini düşürmesi muhtemel bazı sınırlılıkları da mevcuttur. Ülkemizde internet anketlerinin kullanımının oldukça yaygın olmasına rağmen ulusal literatürde bu veri toplama yöntemine dair araştırmalar yok denecek kadar azdır. Bu araştırmanın amacı, internet temelli anketlerin avantaj ve dezavantajlarına dair literatürdeki mevcut bilgiyi özetlemek, ülkemizde yöntemin kullanımına ilişkin mevcut durumu ortaya çıkarmaktır. Bu kapsamda keşifsel bir araştırma tasarlanmış ve yöntemi kullanan Türk akademisyenlerin yöntemle ilişkin görüşleri, tercihleri ve kaygıları incelenmiştir. Türkiye'nin yedi farklı bölgesinde yer alan 50 ilde, toplam 80 farklı üniversitede, farklı bölümlerde çalışan 211 akademisyenden anket yöntemiyle veri toplanmış ve bulgular tartışılmıştır.

Abstract

The use of online questionnaires has increased in research due to the spread of internet use and recent COVID-19 pandemic. Online questionnaires provide advantages in terms of cost, speed, and convenience. However, there are some limitations of the method that may reduce the data quality. Although online questionnaires are quite common in Turkey, there is almost no research on this method in the national literature. The primary purpose of this research is to summarize the current information in the literature on the advantages and disadvantages of the method and to explore the current situation regarding the use of the method in Turkey. In this context an exploratory research was designed to investigate Turkish academicians' opinions, preferences, and concerns, who used the online questionnaires. An online survey was run with 211 academicians working in different departments of 80 universities located in 50 cities from Turkey's seven distinct geographical regions, and findings are discussed.

Anahtar Kelimeler: İnternet Temelli Anket, Çevrim İçi Anket, Veri Toplama Yöntemi, Alan Çalışması.

Keywords: Internet Based Questionnaires, Online Questionnaires, Data Collection Method, Survey.

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

1. Giriş

Elektronik anketlerin en popülerleri olan internet temelli (çevrim içi) anketler, soru formunun bir internet sunucusu üzerinde yer aldığı ve katılımcıların ankete bilgisayar, cep telefonu, tablet gibi

¹ Doç. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, incidursun@gtu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9856-3914

² Prof. Dr., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, tumer@gtu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0673-6866

³Ar. Gör., Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, hyuruyen@gtu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7597-385X

cihazlar aracılığıyla internet tarayıcısı üzerinden ulaştığı anketlerdir (Jansen, Corley, ve Jansen, 2007). Bu yöntemde cevaplayıcılar, internet üzerindeki anket formunda uygun cevapları işaretledikten, numaralandırdıktan, sıraladıktan veya yazdıktan sonra formu sonlandırarak göndermekte ve veriler otomatik olarak kaydedilmektedir. İnternet temelli anketlerin kullanımı, özellikle geleneksel yöntemlerle ulaşılması hayal edilemeyecek kadar geniş kitlelere hızlı ve ekonomik bir şekilde ulaşmayı kolaylaştırması sebebiyle yaygınlaşmıştır (Couper, 2000). Günümüzde araştırmacılar, pek çok anket tasarım platformu sayesinde, web tasarım bilgisine gerek kalmadan kolaylıkla internet üzerinde anketlerini tasarlayabilmekte, ofislerinden ayrılmadan anketlerini örneklemedeki kişilere ulaştırabilmektedir. Veri toplama sürecini bilgisayarları başından takip eden araştırmacılar, anket dağıtımını istedikleri zaman durdurup başlatabilmekte veya tamamen sonlandırabilmekte, anket sorularına verilen cevapları veri seti halinde indirebilmektedir (Nayak ve Narayan, 2019). Tasarım kolaylığı, para, zaman ve emek açısından sağladığı avantajlar sebebi ile bu yöntem, farklı disiplinlerde (örn. sosyal bilimler, sağlık ve eğitim bilimleri) çalışan araştırmacıların kullandığı temel anket yöntemlerinden biri olmuştur. Diğer taraftan, 2019 yılı sonunda Çin’de başlayarak tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgını boyunca çeşitli yoğunluklarda uygulanan karantina ve sosyal mesafe kuralları basılı anketlerin dağıtımını zorlaştırmıştır. Bu durumun çevrim içi anket kullanımını artırması olasıdır.

2000’li yıllardan günümüze kadar internet temelli anketlerin geleneksel basılı anketlerin yerini alacağı görüşü ile bu anket yöntemine daha temkinli, hatta şüpheli yaklaşılması gerektiği görüşü bir arada ilerlemektedir (Couper, 2000). Temkinli görüş, internet anketlerinin geniş örnekleme ulaşma ve uygulama kolaylığı gibi avantajlarının yeterli olmayacağını, aynı zamanda geleneksel anket yöntemleri kadar veya onlardan daha kaliteli veri sağlayıp sağlamadığının da değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Fabo ve Kahanec, 2018; Manfreda, Bosnjak, Berzelak, Haas, ve Vehovar, 2008). Bu açıdan yöntemin, araştırma sürecindeki olası kapsama, cevaplama, örnekleme ve ölçüm hatalarını artırması muhtemel zayıflıklarının göz önünde bulundurulması ve hataları en aza indirecek önlemlerin alınması önerilmektedir. Literatürde internet anketi yönteminin avantaj ve dezavantajları birçok araştırmacı tarafından tartışılmış, genellikle yöntemle ilişkin değerlendirilmesi gereken daha birçok nokta olduğunun altı çizilmiştir (Couper, 2000; Miller, 2001). Konuya ilişkin bilgi birikimine katkıda bulunma motivasyonuna sahip bu araştırmada ilk olarak yöntemin öne çıkan avantaj ve dezavantajlarına, internet anketlerinin tasarımı için kullanılan platformlara dair bilgiler özetlenmiştir. Araştırmada ayrıca Türk akademisyenlerin internet temelli anketlerin kullanımına dair temel görüşleri, tercihleri ve kaygılarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Ortaya çıkarılacak ortak bilgi birikimi ile yöntemle ilişkin dikkat edilmesi gereken sınırlılıkların, metodolojik sorunların daha net olarak anlaşılmasına; Türkiye özelinde konuya ilişkin yapılacak gelecek araştırmaların şekillenmesinde etkili olacak araştırma sorularının ortaya çıkarılmasına katkı sağlamak hedeflenmektedir.

2. Literatür Taraması

Geleneksel anketlerin soyut sosyal kavramlara ilişkin geçerli ölçümler sağlamasını zorlaştıran hatalar ve bu hataların nasıl önleneceğine yönelik tartışmalar yıllardır sürerken (Deming, 1944; Sudman ve Bradburn, 1974) internet üzerinden anketlerin kullanımının yaygınlaşması, durumu biraz daha karmaşık hale getirmiştir. İnternet temelli anketler geniş kitlelere daha hızlı ve ekonomik şekilde ulaşmayı kolaylaştırmış ancak diğer taraftan anket kalitesi göstergeleri açısından iyi bir anket geliştirmek giderek zorlaşmıştır (Couper, 2000). Aşağıda internet temelli anket yönteminin, literatürde üzerinde sıklıkla durulan bazı avantaj ve dezavantajlarına değinilmiştir.

2.1. İnternet Temelli Anketlerin Avantajları

İnternet temelli anketlerin dikkat çeken en önemli avantajı basılı anketlere nazaran çok daha geniş bir örnekleme ulaşabilme potansiyelidir. Bu “genişlik” ifadesi, hem katılımcı sayısını, hem ulaşılabilirlik

coğrafi alanı, hem de farklı özelliklerdeki katılımcılara ulaşabilme kapasitesini temsil etmektedir. Gerçekten de internet üzerinden yapılan anketler ile coğrafi sınırları aşarak çok daha geniş bir örneklem kitlesine ulaşmak mümkündür (Roberts, 2007a). Diğer taraftan yöntem, yalnızca geniş bir coğrafyaya değil, aynı zamanda veri kalitesini artırmak için örneklem içinde yer alması gereken ancak basılı anketlerle ulaşılması zor, spesifik örneklem gruplarına ulaşmada da oldukça etkilidir. Bu yöntem ile belirli özellikleri ve ilgi alanlarını paylaşan insanları bir araya getiren forumlar, haber grupları, sosyal medya grupları gibi sanal topluluklara ulaşmak mümkün olmaktadır (Frippiat ve Marquis, 2010).

Elbette basılı anketler ile de bu hedeflere ulaşmak imkânsız değildir. Ancak internet anketleri bu hedeflere daha az finansal maliyet, emek ve zaman ile ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Yöntemin kullanıldığı araştırmalarda veri toplama sürecinde anketlerin basılması, elden dağıtımı/postalanması, toplanması, kontrolü ve verilerin girilmesi gibi aşamalar atlandığından materyallerin, ekonomik kaynakların, insan emeğinin ve zamanın kullanımı azalmakta, böylece katılımcı başına düşen değişken veri toplama maliyeti düşmektedir (Perkins, 2004; Roberts, 2007a). Önceleri yazılım, donanım, programlama gibi tasarımla ilişkili maliyetlerden dolayı internet anketlerinin sabit maliyetlerinin nispeten daha yüksek olabileceği belirtilse de (Roberts, 2007a) günümüzde kullanımı yaygınlaşan, ücretsiz seçenekleri de olan anket geliştirme platformları sayesinde tasarım maliyetleri de azalmaktadır.

İnternet temelli anketler yalnızca düşük maliyetleriyle değil aynı zamanda veri toplama süreçlerinin verimliliğini artıran özellikleriyle de dikkat çekmektedir. Yöntemin en büyük avantajlarından biri; sorulara animasyon, ses, video gibi multimedya araçlarının entegre edilebilmesidir (Beidernikl ve Kerschbaumer, 2007). Böylece araştırmacı, cevaplayıcıya istediği içeriği ulaştırabilmekte, araştırma konusu hakkında hatırlatma yapabilmekte (hakkında bilgi toplanacak bir mağazanın, reklamın, etkinliğin gösterilmesi gibi), zengin içerik ile katılımcının ankete devam etme motivasyonunu artırabilmektedir (Jansen ve diğerleri, 2007). Yöntemin farklı katılımcılara (istenerse tesadüfi olarak) farklı içerikler sunma imkânı vermesi, yöntemi alan deneyleri için oldukça elverişli bir araç haline getirmektedir.

İnternet anketleri veri toplama sürecinde ortaya çıkabilecek hata ve yanlılıkların azaltılması noktasında da bazı avantajlar sağlamaktadır. İlk olarak bu anketler, doğaları gereği katılımcılara kendileri için en uygun zaman ve mekânda anketi doldurma imkânı tanımaktadır (Roberts, 2007a). Katılımcılar, davet aldıklarında bir araştırmacı ile yüz yüze olmadıklarından katılımın gönüllülüğe bağlı olma esası güçlenmekte, katılımcılar istediklerinde rahatça araştırmadan ayrılabilen ve bu sayede araştırmaya mecburi katılımdan kaynaklı hatalar azalmaktadır (Roberts, 2007a). Araştırmacı veya anketör gibi herhangi bir gözlemcinin olmaması, hassas soruları cevaplama oranını artırabilmektedir (Ma ve McCord, 2007).

Diğer taraftan bu anketler, kullanılan platformların sunduğu bazı anket tasarımı imkanları ile de veri kalitesinin artmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin, ankette yer alan soruların sıralanması tesadüfi olarak değiştirilebilmekte (Roberts, 2007a) sıralamadan kaynaklanabilecek olası yanlılıklar ortadan kaldırılabilmektedir. Ayrıca tercihler doğrultusunda anket sorularına verilecek cevapların zorunlu hale getirilmesi, böylece eksik cevaplama oranının azaltılması veya tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmaktadır (Roberts, 2007a). Bunun yanında, internet anketleri, mantıksal dallanmaların (cevabınız evet ise soru... a geçiniz gibi) oluşturulması veya filtre soruların kolaylıkla eklenebilmesine olanak tanımakta, bu sayede katılımcıların yalnızca kendilerini ilgilendiren sorulara cevap vermeleri daha kolay hale gelmektedir (Beidernikl ve Kerschbaumer, 2007). İnternet anketlerinde, istenerse katılımcıların soruları cevaplamaları sırasında görmeleri için pop-up yönergeler oluşturma, hatalı cevaplamalarda katılımcıya uyarıda bulunma imkânı mevcuttur (Lumsden, 2007). Gerekli hallerde puanlama veya cevaplama aralıkları belirlenebilmekte ve olası hatalar böylece önlenmektedir (Roberts, 2007a).

Diğer bir ifade ile cevaplayıcılara anket boyunca rehberlik edilerek anketin yalnızca doldurulması gereken boş bir form olmaktan öteye geçmesi sağlanmaktadır (Beidernikl ve Kerschbaumer, 2007).

İnternet anketleri, veri işleme ve kontrol sürecindeki hataları azaltılması açısından da bazı avantajlar sunmaktadır. Bu yöntemde, cevaplayıcı yanıtları doğrudan kayıtlı olduğundan veri girişi sırasındaki olası hatalar ortadan kalkmaktadır. Bunun yanında, bazı çevrim içi anket geliştirme platformları sağladıkları paradata ile veri kalitesi kontrolü imkânı sunmaktadır. Örneğin; katılımcıların soruların tamamını ne kadar sürede cevapladıkları bilgisine erişmek, böylece anketlerin, veri kalitesini düşürecek şekilde hızlıca/üstünkörü doldurulup doldurulmadığını kontrol etmek mümkün olmaktadır (Fripiat ve Marquis, 2010).

2.2. İnternet Temelli Anketlerin Dezavantajları

Daha önce de belirtildiği gibi internet anketlerinin en önemli avantajı; daha az maliyetle daha geniş bir örnekleme ulaşmaya imkân vermesidir. Ancak bazı araştırmacılar, internet temelli araştırmalardaki örneklemin temsil gücünü zayıflatan kapsama ve cevaplama hatası açısından temkinli olunması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Özellikle kapsama hatası, internet temelli araştırmalarda örneklemin temsil gücü üzerindeki en büyük tehdit olarak görülmüştür (Couper, 2000).

Kapsama hatasına ilişkin kaygılar, özellikle 2000'li yılların başında internet kullanan nüfusun günümüze kıyasla çok daha az olmasından dolayı, araştırma evreninde yer alan birçok bireyin örnekleme çerçevesine girememesinden ve kapsama giren ve girmeyen grupların birbirlerinden farklılaşmalarından dolayı doğmuştur. Öyle ki belirtilen yıllarda internet kullanmayanlar arasında gelir seviyesi, ırk, eğitim seviyesi gibi birçok açıdan farklılıkların olduğuna dair araştırma bulguları dikkat çekmektedir (Couper, 2000; Ye, 2007). Günümüze gelindiğinde internet kullanım oranlarının çok daha yüksek seviyelere ulaştığı dikkat çekmektedir. Örneğin; son TÜİK verilerine göre Türkiye'deki hanelerin yaklaşık %91'inin internet erişimi bulunmaktadır (TÜİK, 2020a). Ancak TÜİK verileri dikkatle incelendiğinde son üç ay içinde internet kullanım oranının 16-24 yaş arasında yaklaşık %92, 25-34 yaş aralığında %94, 35-44 yaş aralığında %89, 45-54 yaş aralığında %75 iken 55-64 yaş aralığında %51, 65-74 yaş aralığında ise %27 olduğu dikkat çekmektedir. Rapor ayrıca bütün yaş aralıklarında kadınların erkeklere oranla daha az internet kullandığını göstermektedir. Kadın ve erkekler arasındaki bu fark eğitim seviyesi düşük gruplarda çok daha fazla dikkat çekmektedir (TÜİK, 2020b). Bu durum, araştırma evrenindeki belirli kişilerin (örneğin daha ileri yaşlı bireylerin) örnekleme içinde temsil edilme olasılığının daha düşük olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, internet temelli bir anketi doldurmak için hanede veya ulaşılabilir başka bir noktada internet erişimin bulunmasının yanında, belirli bir teknik yeterlilik, interneti ve anketin doldurulacağı cihazı rahatça kullanabilme yetkinliği de gereklidir (Fricker ve Schonlau, 2002). Bu sebeple araştırma evrenindeki bazı katılımcıların internet bağlantısı imkânı olsa dahi internet üzerinden ankete katılmama ihtimali bulunmaktadır.

Diğer taraftan, örnekleme çerçevesindeki herkesin internet erişiminin olduğu, araştırmaya katılabilecek yetkinlikleri olduğu ve katılmaya gönüllü olacakları varsayılabilirse bile merkezi bir e-posta adres listesi (veya sosyal medya hesap adı listesi vb.) bulunmadığında bu kişileri internet üzerinden anketlere davet etmek zor olacaktır (Menachemi, 2011; Miller, 2001). Bazı açık ankete katılım çağrılarında ise araştırma tasarımında seçilen davet platformu (örneğin anlık mesajlaşma uygulamaları, sosyal medya veya arama motoru ilanları) ile ulaşılan katılımcı gruplarının belirli özellikler açısından birbirlerinden veya araştırma popülasyonundan farklılaşma ihtimali bulunmaktadır (Stern, Bilgen, McClain, ve Hunscher, 2017). İnternet temelli anketler için kapsam kayısının nispeten az olacağı araştırmalar, üniversite öğrencileri, akademisyenler gibi resmi üniversite e-posta adreslerine ulaşılabilir belirgin popülasyonlar üzerine yapılacak araştırmalardır (Van Mol, 2017).

İnternet temelli anket sürecinde araştırmacının tedbirli olması gereken diğer bir durum ise; düşük cevaplama oranı ve cevaplama yanlılığı kontrolünün zorluğudur. Anketlerde cevaplama oranının

yüksek olması cevaplama yanlılığı (Roberts, 2007a) olasılığını düşürmek için tek başına yeterli olmasa da önemli unsurlardan biridir. Ancak Manfreda ve diğerleri (2008), anket yöntemlerinin cevaplama oranları üzerine yaptıkları meta analizinde, internet anketlerinin cevaplama oranının diğer anketlerden ortalama %11 daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır. İnternet anketlerinde cevaplama oranının %10'un altında kalmasının sıklıkla gözlenen bir durum olduğu belirtilmektedir (Literatür taraması için bakınız Van Mol, 2017). Bu düşük katılım oranının muhtemel sebebi; internet bağlantısındaki sıkıntılar veya az önce belirtildiği gibi bazı katılımcıların interneti anketi tamamlayacak kadar rahat kullanamamalarıdır. Ancak internet bağlantısı olan ve interneti rahatlıkla kullanabilen cevaplayıcıların bile ankete katılım olasılığını düşürecek bazı durumlar mevcuttur. Bunlardan biri; ankete katılım davetlerinin alıcıya ulaştırılamamasıdır. Örneklem çerçevesindeki katılımcıların e-posta listelerine ulaşılsa da gönderilen e-postaların kontrollerinin yapılmaması, teknik sorunlar veya davet e-postasının SPAM olarak görülmesi gibi bazı sıkıntıların çıkması muhtemeldir (Van Mol, 2017). Alternatif e-posta adreslerinin varlığı da davetin gönderildiği e-postanın kontrol edilme sıklığının azalmasına sebep olabilmektedir.

İnternet temelli anketlerde davetin katılımcıya ulaşmama ihtimalinin yanında davetin katılımcıya ulaşması durumunda davetin kabul edilmeme olasılığı da bulunmaktadır. Muhtemelen, bir araştırmacı veya anketör ile yüz yüze olunmadığından ankete katılmayı reddetme olasılığı daha yüksek olmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi bu durum bir taraftan ankete katılımın gönüllülüğü esasını güçlendirse de diğer taraftan cevaplama oranını düşürmektedir. Bunun yanında, ankete davet edilen katılımcıların internete olan güvensizlikleri (Scott ve diğerleri, 2011), bilgilerin gizliliğine ilişkin kaygıları da internet üzerinden anketlere katılım konusunda çekince, isteksizlik yaratabilmektedir (Ye, 2007). Cevaplama oranlarını düşüren diğer bir nokta ise anketi doldurmaya başlayan cevaplayıcıların anketi yarım bırakarak sistemden ayrılmasıdır. Basılı anketlerde herhangi bir sebeple yarıda bırakılan anketin kaldığı yerden devam ettirilmesi mümkünken, birçok internet anketinde bu olasılık bulunmamakta (veya gizlilik kaygıları ile eklenmemekte) ve bu sebeple anket cevaplama süreci tamamlanamamaktadır.

Bu noktada cevaplama oranının düşük olmasının kesin olarak cevaplama yanlılığına işaret ettiğini ileri sürmek elbette mümkün değildir. Cevaplama oranları düşük olsa da cevap verenler ile vermeyenler arasında sistematik bir farklılığın bulunmaması halinde düşük cevaplama oranları, cevaplama hatası açısından büyük bir tehdit olmayacaktır. Ancak temel sorun; tesadüfi örnekleme yöntemlerinin kullanılmadığı, diğer bir ifade ile örneklem çerçevesinin ve dolayısı ile seçilme olasılığının bilinmediği durumlarda cevaplama oranını net olarak belirlemenin mümkün olmamasıdır (Couper, 2000). Örneğin; açık davetlerde kimlerin anket davetini görüp cevaplama reddettiğinin takip veya tespit edilmesi zor veya imkânsızdır (Menachemi, 2011).

İnternet temelli anketlerde araştırmacının temkinli ve hazırlıklı olması gereken diğer bir nokta ise uygulama sürecinde araştırmacının kontrol alanının dışında kalan koşullardır. İnternet temelli anketler, cevaplayıcılar tarafından kendi belirledikleri zaman ve ortamlarda doldurulmakta, bu sebeple araştırmacıların veri toplama ortamını kontrol etmeleri veya izlemeleri mümkün olmamaktadır (Roberts, 2007a). Bu durum bazı açılardan avantaj sağlasa da (gözlemci etkisinin ortadan kalkması gibi) bazı dezavantajları da beraberinde getirmektedir. Örneğin; araştırmacının gözetimi dışında doldurulan internet anketlerinde, katılımcıların ankete birden çok kez katılma olasılığı bulunmaktadır (Miller, 2001). Bu durumun, katılım için teşvik sağlanan araştırmalarda görülme ihtimali çok daha yüksektir. Ayrıca araştırmacılar, anketin doldurulduğu ortamda sağlıklı cevaplama engelleyecek dikkat dağıtıcı unsurların (gelen telefon aramaları, mesajlar, bildirimler veya dış uyaranlar) bulunup bulunmadığını veya cevaplayıcıların kafalarına takılan, anlaşılmayan önemli bir nokta olup olmadığını bilememektedir (Roberts, 2007a).

Önemli bir diğer nokta ise cevaplayıcıların ankete hangi cihazla katıldığının birçok araştırmada bilinmemesidir. Katılımcılar internet temelli anketlere bilgisayar, akıllı telefon, tablet gibi farklı

özelliklere sahip cihazlarla katılabilmekte; katılım araçlarındaki bu farklılık çeşitli sebeplerle verinin karakteristiğini etkileyebilmektedir (Lai ve diğerleri, 2009; Mavletova, 2013; Peytchev ve Hill, 2010; Watters, Duffy, ve Duffy, 2003; Wells, Bailey, ve Link, 2014; Wenz, 2017). Bu etkilerin katılımcıların cevaplama şekillerinden kaynaklanabileceği belirtilmektedir. Örneğin daha küçük ekran boyutları sebebi ile metinlerin daha yavaş okunduğu (Reseil ve Shneiderman, 1987); katılımcılar tarafından ekranda görülebilen seçeneklerin, ekranda görünmeyen seçenekler için ek eylemler yapana kadar seçilme olasılıklarının daha yüksek olduğu (Couper, Tourangeau, Conrad, ve Crawford, 2004); mobil araçlardaki anket katılımcılarının, yatay ölçeklerin sol ucunda bulunan seçenekleri seçme olasılığının daha yüksek olduğu (McClain, Crawford, ve Dugan, 2012); akıllı telefon kullananların, tablet, laptop veya masaüstü bilgisayar kullananlara göre tablo (grid/matrix form) sorularında her bir madde için aynı cevabı seçme (düz çizgi mantığı) olasılığının daha yüksek olduğu (Guidry, 2012; Kolbas, 2015; Stern, Sterrett, ve Bilgen, 2016; Wenz, 2017) belirtilmektedir. Bu etkilerin yanında, mobil ekranlardaki kaydırma ihtiyacı, katılımcıların sorulara en doğru cevabı vermek için gereken tüm seçenekleri veya bilgileri görme ve değerlendirme olasılığını azaltabilmekte ve ilgili soruların yanıtlarını tek bir ekranda görmeyi ve karşılaştırmayı zorlaştırabilmektedir (Tourangeau, Maitland, Rivero, Sun, Williams, ve Yan, 2017). Bu durum da akıllı telefonlarda internet anketlerinin tamamlanmasının tablet veya bilgisayarlardan daha uzun sürmesine neden olmaktadır (Andreadis, 2015; Buskirk ve Andrus, 2014; Couper ve Peterson, 2016; de Bruijne ve Wijnant, 2013; Keusch ve Yan, 2017; Struminskaya, Weyandt, ve Bosnjak, 2015). Ayrıca akıllı telefonlarda klavyelerin daha küçük boyutlu olması, katılımcıların açık uçlu sorulara daha kısa yanıtlar vermesine neden olabilmektedir (Lai ve diğerleri, 2009; Mavletova, 2013; Peytchev ve Hill, 2010; Tourangeau ve diğerleri, 2017; Wells ve diğerleri, 2014; Wenz, 2017).

İnternet temelli anketlerde bazı etik ve güvenlik konuları da önem kazanmaktadır. Araştırmacıların yüklediği sorumluluklardan biri de dijital ortamda katılımcının gizliliğinin korunmasıdır. Bazı internet anketi geliştirme platformları, kullanıcıların belirli sitelerdeki davranışlarını takip etmek ve bilgi toplamak için kullanılan çerezlerin kapatılarak cevaplayıcının anonimliğinin artırılmasını sağlayan ek seçenekler sunabilmektedir (Alessi ve Martin, 2010). Verinin elektronik olarak tutulduğu, saklandığı durumlarda katılımcıların ve hatta araştırmacının bilgilerinin güvenliği çevrim içi anket uygulamalarında dikkat edilmesi gereken noktalardan biridir (detaylı bilgi için bakınız Sturgill ve Jongsuwanwattana, 2007). Dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise, sosyal medya gibi kanallardan yapılan açık katılım davetlerinde internet temelli anketlere 18 yaş altı katılımcıların da katılabilecek olmasıdır (bknz. Alessi ve Martin, 2010).

2.3. İnternet Temelli Anket Geliştirme Platformları

Yaklaşık 20 yıldan bu yana pek çok araştırmacı, internet anketlerinin tasarım ve uygulama sürecindeki bazı zorlukları ve dezavantajları belirli oranda hafifleten ve yöntemin sağladığı avantajları artıran platformlardan faydalanmaktadır. Bir web ara yüzü ile erişilebilen Google Forms, SurveyMonkey, Question Pro, Qualtrics, SurveyGizmo, Limesurvey, Sogosurvey gibi platformlar, araştırmacılar için büyük finansal yatırım, emek ve zaman gerektirmeden internet temelli anketleri geliştirme, yönetme, veriyi toplama ve analiz etmek için birçok uygun seçenek sunmaktadır (Bachmann ve Moroney, 2005). Bu platformlar arasında; ücret (bazıları tamamen ücretsizdir), kullanılacak soru türleri ve sayısı, katılımcı sayısı sınırı, anket tasarım seçenekleri, tema, video veya resim ekleme seçenekleri, araştırmacıya sunulan paradata, raporlama teknikleri, veri indirme seçenekleri gibi noktalarda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu platformlar, kullanımı kolay ara yüzleri ile özellikle anket geliştirme aşamasında, farklılaşan imkanları doğrultusunda değişen boyutlarda, araştırmacılara destek vermektedir. Genel olarak bu platformların anket tasarım aşamasında araştırmacılara sağladığı imkanlardan bazıları şunlardır:

- Anket sorularının hazırlanmasında çeşitli özelleştirmelere gidilebilmektedir. Örneğin; Likert ölçeği, semantik farklılık ölçeği gibi farklı ölçek türleri; çoktan seçmeli, açık uçlu sorular gibi

soru türleri (Bachmann, Elfrink, ve Vazzana, 2000; Evans ve Mathur, 2005; Oppenheimer, Pannucci, Kasten, ve Haase, 2011; Van Selm ve Jankowski, 2006) farklı görüntüleme seçenekleri ile hazırlanabilmektedir. Sonrasında tasarımı geliştirmek için tema, renkler ve yazı tipleri değiştirilebilmekte, anketi daha etkili hale getirebilmek için grafikler, ses, video eklenebilmektedir (Bachmann ve diğerleri, 2000; Couper, Traugott, ve Lamias, 2001; Oppenheimer ve diğerleri, 2011; Sheehan ve Hoy, 1999; Travis, 2010).

- Sorular veya soru grupları için açıklama ve yönlendirme metinlerinin girilmesi imkânı bulunmaktadır (Marra ve Boque, 2006).
- Gelişmiş yazılım sistemleri sayesinde sorular arasındaki mantık akışları kolaylıkla tasarlanabilmekte, nispeten daha genel ilk birkaç soruya verilen yanıtlara dayanarak, anketin geri kalanında katılımcının göreceği sorular seçilebilmektedir (Huffman, 2006; Marra ve Boque, 2006; Oppenheimer ve diğerleri, 2011; Travis, 2010).
- Soru sıralaması tesadüfi olarak değiştirilebilmekte; soruların cevaplanması zorunlu hale getirilebilmekte; puanlama, cevaplama aralıkları belirlenerek cevaplayıcıların yapacağı olası hatalarda uyarılar gönderilebilmektedir (Roberts, 2007a).
- İnternet temelli anket geliştirme araçları, anketin geliştirilme aşamasında anketin bitmiş halini önizleme ve işlevselliğini test etme imkânı sunmaktadır (Marra ve Boque, 2006). İnternet temelli anket hazırlama ve uygulama araçlarının çoğu, anketin yazdırılmasına izin vererek araştırmacının bir ön test sırasında hem basılı hem de internet anketlerinin sonuçlarının karşılaştırmasına olanak tanımaktadır (Bachmann ve Moroney, 2005).

İnternet temelli anket geliştirme platformları, anketin uygulama ve veri kontrolü aşamasında da araştırmacılara belirli imkânlar sunmaktadır:

- Anket davetinde kullanılacak kısa veya uzun URL oluşturmaya (Marra ve Boque, 2006) veya anketin doğrudan sosyal medya üzerinden paylaşılmasına imkân vermektedir.
- Yanıtların izlenmesine izin vererek, uygulayıcılara yanıt oranlarını artırmaya yönelik önlemler almasına yardımcı olabilecek bilgiler sağlamaktadır (Marra ve Boque, 2006).
- Anket tasarım platformlarından bazıları çeşitli yöntemlerle aynı cihaz veya bağlantı üzerinden birden çok anket cevaplama engelleyecek önlemler sunmaktadır.
- Senkronize olarak sonuç üretmek araştırmacıların sorulara verilen yanıtları anında izleyebilmelerini sağlayabilmektedir (Buchanan ve Hvizdak, 2009; Evans ve Mathur, 2005).
- Platformlardan bazıları sağladıkları paradata ile veri kalitesi kontrolüne imkân sağlamaktadır.
- Yanıtlar doğrudan e-tablolara indirilerek, daha ileri analizler için farklı istatistik paket programlarda işlenmeye hazır hale getirilmektedir (Huffman, 2006; Marra ve Boque, 2006; Wilson ve Laskey, 2003).

Bahsedilen bu imkânların yanında internet temelli anket hazırlama ve uygulama platformlarına düzenli olarak yeni özellikler eklenmekte, bu sebeple araştırmacılara gelecekte sunulacak hizmet türleri ve veri yönetimi seçeneklerinin genişleyeceği öngörülmektedir (Wright, 2019).

3. Metot

Araştırmacıların internet temelli anket yönteminden en verimli şekilde faydalanması için planlama aşamasında yöntemin artılarını ve eksilerini göz önünde bulundurarak, önlem alması gerektiği açıktır. Bu noktada üzerinde durulması gereken noktaların anlaşılmasına yardımcı olacak ortak bilgi birikimine ihtiyaç duyulmaktadır. Deneyimli araştırmacıların yönetime ilişkin uygulama tercihleri, değerlendirmeleri, görüşleri, çekincelerini içeren ortak bilgi birikimi, internet anketlerinin kullanıldığı araştırmalarda dikkat edilmesi gereken sınırlılıkların, metodolojik sorunların anlaşılmasına ve yöntemin sınırlılıklarının/sorunlarının nasıl aşılabileceğine ilişkin yapılacak gelecek araştırmalara katkı sağlayacaktır. Bu amaç doğrultusunda evreni, araştırmalarında internet temelli anket kullanan Türk

akademisyenlerden oluşan keşifsel bir alan çalışması tasarlanmıştır. Araştırmada kullanılacak anket içeriği Gebze Teknik Üniversitesi Rektörlüğü İnsan Araştırmaları Etik Kurulu tarafından etik uygunluk açısından onaylanmıştır.

Etik uygunluk onayı ardından, 2020 yılı Haziran ve Eylül ayları arasında COVID-19 salgısını dolayısı ile yalnızca internet temelli anket yöntemi kullanılarak veri toplanmıştır. Konuya ilişkin geliştirilmiş çok sorulu bir ölçek bulunmadığından yazarlar tarafından araştırma sorularına cevap bulmak adına oluşturulan farklı özelliklerdeki sorulardan faydalanılmıştır. Toplam dört bölümden oluşan anketin ilk bölümünde; akademisyenlerin internet temelli anket yöntemlerini kullanma sıklıkları (1: Çok nadiren, 4: Sık sık); bu anketleri kullanma şekilleri (kategorik ölçek formunda) ve davet sürecinde farklı kanalları (e-posta, sosyal medya vb.) kullanma sıklıkları (1:Hiç, 5:Daima) sorulmuştur. Bu bölümde ayrıca katılımcıların yöntemin öne çıkan avantaj ve dezavantajlarına ilişkin görüşlerinin öğrenilmesine yönelik sorulara yer verilmiştir. Bu kapsamda yöntemle ilişkin literatürde sıklıkla değinilen avantajları da içeren yedi avantaj sunulmuş, katılımcılardan 100 puanı önem derecesine göre yedi avantaj arasında paylaşılması istenmiştir. Benzer şekilde literatürde değinilen yedi dezavantaj bir araya getirilerek her bir dezavantajın araştırmacıyı ne kadar endişelendirdiğine göre 100 puanın yedi madde arasında paylaşılması istenmiştir. Katılımcılara ayrıca liste dışından belirtmek istedikleri herhangi bir avantaj veya dezavantaj olup olmadığı açık uçlu olarak sorulmuştur.

Anketin ikinci bölümünde akademisyenlerin internet anketlerinin tasarımındaki tercihlerine yönelik sorulara yer verilmiştir. Bu kapsamda alanda en sık kullanılan ölçek formlarından biri olan Likert ölçekler için öne çıkan dört tasarım seçeneğinden hangisini tercih ettikleri (kategorik ölçek formatında) ve belirttikleri formatı belirli özellikler açısından (örneğin formatın kolay cevaplanabilmesi) nasıl değerlendirdikleri (1: Kesinlikle katılmıyorum, 5: Kesinlikle katılıyorum olmak üzere 5’li Likert ölçek formatında) sorulmuştur. Anketin bu bölümünde ayrıca akademisyenlerin internet temelli anketlerde bilgisayar ve cep telefonu için ayrı anket tasarımları kullanıp kullanmadıkları, katılımcıları anketi belirli bir cihazda (örneğin bilgisayarda) doldurmaya yönlendirip yönlendirmedikleri, cevaplayıcıların anketi hangi cihazdan cevapladıklarına dair soru ekleyip eklemedikleri (kategorik ölçek formatında) sorulmuştur. Anketin üçüncü bölümünde; internet temelli anket geliştirmek için kullanılan platformlara ilişkin tercihler sorgulanmış (kategorik ölçek formatında), son bölümde ise katılımcıların akademik kariyerlerine ve demografik özelliklerine ilişkin ilişkin bilgi edinmeyi amaçlayan farklı formatlardaki sorular yer almıştır.

Araştırmada tesadüfi örneklem alma yöntemlerinden oranlı küme örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Türkiye genelindeki devlet ve vakıf üniversiteleri listelenerek, bölgelerde bulunan üniversite sayılarıyla orantılı olarak her bölgeden belirlenen sayıda üniversitenin seçimi yapılmıştır. Bu yöntem ile Marmara bölgesinde 25, Ege bölgesinde 10, Akdeniz bölgesinde 7, Karadeniz bölgesinde 10, İç Anadolu bölgesinde 14, Doğu Anadolu bölgesinde 8, Güneydoğu Anadolu bölgesinde 6 olmak üzere toplam 80 üniversite belirlenmiştir. Toplamda 50 farklı ilde bulunan bu üniversiteler bünyesinde bulunan İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri, Fen-Edebiyat Fakülteleri, Eğitim Fakülteleri, İletişim Fakülteleri, Turizm Fakülteleri ve Meslek Yüksek Okullarının ilgili bölümlerinde çalışan toplam 5.041 akademisyenin tamamına kurumsal e-posta adresleri üzerinden anket linki gönderilerek davette bulunulmuştur. İlk davetten iki hafta sonra hatırlatma e-postası ile yeniden çağrıda bulunulmuştur. Veri toplama sürecinin sonunda işletme bölümü ağırlıklı olmak üzere, yönetim bilişim sistemleri, bankacılık ve finans, turizm ve otel işletmeciliği, halkla ilişkiler ve tanıtım, uluslararası ticaret, spor yönetimi, kamu yönetimi, çalışma ekonomisi, psikoloji, sosyoloji, sosyal hizmet, rehberlik psikolojik danışmanlık, eğitim bilimleri ve eğitim fakültelerinin diğer bölümlerinde görev yapmakta olan toplam 211 akademisyenden cevap alınmıştır. Araştırma amaçları doğrultusunda yalnızca internet temelli anket yöntemi kullanan akademisyenler ankete katılabileceğinden ve kurumsal e-postalardaki davetin görülüp görülmediği belirlenemediğinden net bir cevaplama oranına ulaşmak mümkün olmamıştır.

4. Analiz ve Bulgular

Örneklem özelliklerine ilişkin hesaplanan tanımlayıcı istatistikler, ankete katılan akademisyenlerin yaşlarının 19 ile 70 arasında ($\bar{x}=39$; $s=10$) ve çalışma sürelerinin de “bir yıldan az” ile 40 yıl arasında ($\bar{x}=12$; $s=9$) değiştiğini göstermiştir. 211 akademisyenin %33’ü araştırma görevlisi, %11’i öğretim görevlisi, %26’sı doktor öğretim üyesi, %16’sı doçent, %14’ü ise profesör unvanına sahiptir.

Keşifsel tasarıma sahip olan bu çalışmada çok sorulu herhangi bir ölçek kullanılmamış, akademisyenlere internet temelli anket yönteminin, tasarım ve kullanım süreçlerine ilişkin tercih ve görüşlerini belirtmelerini isteyen sorular yöneltilmiştir. Bu sebeple çok sorulu ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirliklerinin değerlendirilmesinde kullanılan geleneksel yöntemlere yer verilmemiştir. Aşağıda sorulara verilen yanıtlar üzerinden hesaplanan tanımlayıcı istatistikler sunulmuş ve tartışılmıştır.

4.1. İnternet Temelli Anketlerin Kullanım Sıklıkları ve Davet Yöntemleri

Analizler kapsamında ilk olarak akademisyenlerin araştırmalarında internet temelli anketleri kullanma sıklıkları ve şekilleri değerlendirilmiştir. Tablo 1’de görüldüğü gibi akademisyenlerin %30’sı internet temelli anket yöntemini nadiren, %36’sı ara sıra, %23’ü ise sık sık kullandığını belirtmiştir. Akademisyenlerin %11’i ise anketle veri toplanan tüm araştırmalarında internet temelli anketleri kullanmaktadır. Yapılan Ki-kare testi ile Spearman korelasyon analizi sonuçları, araştırmalarda internet temelli anket kullanma sıklığının, akademik unvan, yaş veya akademisyen olarak çalışma süresi ile anlamlı ($p=0,05$ düzeyinde) bir ilişkisi olmadığını göstermiştir.

Tablo 1. İnternet Temelli Anketlerin Kullanım Sıklık ve Şekilleri

İnternet temelli anketlerin kullanım yoğunluğu	Sıklık	Yüzde
Çok nadiren (örneğin dört araştırmanın birinde)	64	30,3
Arasıra (örneğin dört araştırmanın ikisinde)	76	36,0
Sık sık (örneğin dört araştırmanın üçünde)	48	22,7
Sürekli (örneğin dört araştırmanın dördünde)	23	10,9
Toplam	211	100,0
İnternet temelli ve basılı anketleri kullanma şekilleri	Sıklık	Yüzde
Bir araştırma içinde ya yalnızca internet anketi ya da yalnızca basılı anket kullanıyorum	83	39,5
Araştırmalarımda basılı ve internet anketlerini birlikte kullanıyorum	54	25,4
Bazı araştırmalarda basılı ve internet anketlerini birlikte kullanırken bazılarında tek bir yöntemi kullanıyorum	70	33,2
Diğer	4	1,9
Toplam	211	100,0
İnternet temelli anketlerde katılımcılara davet gönderme yöntemi kullanım sıklığı *	Ort.	Std Sapma
Anket linkini içeren davet e-postası gönderilmesi	3,635	1,1729
Anket linkinin sosyal medya araçlarıyla paylaşılması sıklığı	3,284	1,3989
Anket linkinin anlık mesajlaşma uygulamaları ile paylaşılması	3,559	1,2984
Anket linkini içeren SMS gönderimi	1,635	0,9534

*5’li sıklık ölçeği kullanılarak ölçümlenmiştir (1 asla; 5 daima)

İnternet temelli anketleri kullanan akademisyenlerin, karma metot kullanma eğilimlerini değerlendirmek için internet ve basılı anketleri birlikte kullanmaya ilişkin tercihleri sorulmuştur. Tablo 1’de özetlenen sonuçlarda; akademisyenlerin yaklaşık %40’ının karma yöntemden kaçındığı,

araştırmalarında yalnızca basılı veya yalnızca internet temelli anketleri kullandıkları görülmektedir. Araştırmacıların %59'unun ise ara sıra da olsa iki yöntemi bir arada kullandığı anlaşılmaktadır. Diğer seçeneğini işaretleyen ve örneklemin %2'lik kısmını temsil eden bazı araştırmacılar ise veri toplamak için internet temelli anket yöntemini kullanacak olsalar bile anketlerinin pilot testlerini basılı anketler ile yaptıklarını belirtmiştir.

Akademisyenlerin internet temelli anketleri kullandıkları araştırmalarında katılımcıları anketlerine davet etmek için birden çok kanalı aynı anda kullandıkları anlaşılmaktadır. En sık kullanılan yöntem; davetin katılımcıların e-posta adreslerine gönderilmesidir ($\bar{x}=3,635$; $s=1,1729$). Araştırmacıların en az tercih ettiği davet kanalının ise davet linkinin kısa mesaj (SMS) ile gönderilmesi olduğu görülmektedir ($\bar{x}=1,635$; $s=,9534$). Araştırmacıların cep telefonu numarasını bildikleri katılımcılara SMS göndermek yerine anlık mesajlaşma uygulamalarıyla davette bulunmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır ($\bar{x}=3,559$; $s=1,2984$). İnternet temelli anketlere davet için sosyal medya üzerinden açık davetlerde bulunulması da e-posta ve anlık mesajlaşma uygulamaları kadar olmasa da sık tercih edilen davet yöntemlerinden biridir ($\bar{x}=3,284$; $s=1,3989$).

4.2. İnternet Temelli Anketlerin Avantajlarına İlişkin Görüşler

Araştırmada, akademisyenlerin internet temelli anketleri kullanım nedenlerinin, hangi avantajların yöntemi tercih etmede ne derece etkili olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede yönetime ilişkin literatürde sıklıkla değinilen avantajları da içeren yedi avantaj sunulmuş, katılımcılardan 100 puanı önem derecesine göre yedi avantaj arasında paylaşılması istenmiştir.

Tablo 2. İnternet Üzerinden Anket Yönteminin Tercih Edilmesinde Etkili Avantajların Önem Puanı

Avantajlar	En düşük	En yüksek	Ortalama	Std. Sapma
Kısa bir sürede çok fazla sayıda insana ulaşabilme	0	80	25,521	12,8991
Coğrafi olarak uzak mesafelerdeki katılımcılara ulaşabilme	0	90	20,845	10,1362
İnternet temelli anketleri yaymanın daha az çaba gerektirmesi	0	50	14,598	7,8571
Data girişi için ek çaba gerektirmemesi (otomatik data girişi)	0	40	13,660	7,8712
Basılı anketlere nazaran çevreye daha az zarar vermesi	0	50	9,098	7,8209
Basılı anketlerden daha az maliyetli olması	0	33	8,784	5,6545
Cevaplayıcılar için basılı anketlere nazaran daha fazla anonimlik sağlanması	0	60	7,603	7,1180

Tablo 2'deki önem puanı ortalamaları incelendiğinde literatürde de üzerinde sıklıkla durulan "geniş örneklem kitlesine ulaşma" avantajının yöntemin tercih edilmesinin temel sebebi olduğu görülmektedir. Öyle ki kısa sürede çok fazla sayıda kişiye ulaşabilme ortalama 26 puan alırken, coğrafi olarak uzak mesafedeki katılımcılara ulaşma yaklaşık 21 önem puanı almıştır. Önem puanları açısından geniş örneklem kitlesi avantajını yöntemin daha az çaba gerektirmesi avantajı takip etmektedir. Daha az çaba ile anket dağıtımı yapılabilmesi 15 önem puanı alırken, data girişi için daha az çaba gerekmesi 14 önem puanı almıştır. Nispeten daha az önemli görülen diğer avantajlar ise yaklaşık dokuz önem puanına sahip olan çevreye daha az zarar verme özelliği ile yöntemin basılı anketlere nazaran daha az maliyetli olmasıdır. Yöntemin tercihinde etkisi en az olan avantaj ise internet üzerinden yapılan anketlerin cevaplayıcı için daha fazla anonimlik sağlanması olmuştur.

Katılımcılara ayrıca listede bulunmayan ancak kendileri için önemli olan başka avantajlar varsa belirtmelerini isteyen açık uçlu bir soru yöneltilmiştir. Soruya verilen cevaplar incelendiğinde anket tasarımı, örneklem, hata ve yanlılıkların azaltılması, anketin yönetimi gibi literatürde de değinilen noktalara vurgu yapıldığı görülmektedir. Açık uçlu sorulara verilen cevapların özetlenmiş hali aşağıda sunulmuştur:

- Atlamalı soruların (mantıksal dallandırmaların) rahat uygulanabilmesi,
- Katılımcılara video izletilmesi gereken deneylere imkân tanınması,
- Hassas konularda zor erişilebilir örneklemelere ulaşılabilmesi,
- Belli meslek gruplarına, takım üyelerine ulaşılabilmesi,
- Temsil gücü daha yüksek örneklemeye ulaşılabilmesi,
- Katılımcının araştırmaya tamamen gönüllü katılımına daha fazla fırsat vermesi,
- Katılımcılar tarafından istenen yerde ve zamanda doldurulabilmesi,
- Katılımcılar tarafından daha pratik algılanmasından dolayı katılma oranının yüksek olması,
- Soruların yanıtsız bırakılmasının önlenmesi,
- Açık uçlu sorulara basılı anketlerden daha fazla cevap alınması,
- Katılımcı sayısını anlık takip etmenin mümkün olması,
- Elde edilen verilerin grafikler ile anlık izlenebilmesi,
- Basılı anketlerde olan fiziki depolama zorunluluğunun olmaması,
- Covid-19 salgısını döneminde hem araştırmacıyı hem de katılımcıyı tehlikelerden koruması.

Bazı akademisyenlerin yöntemin araştırmacı ve katılımcı için sağladığı ancak literatürde değinilmeyen bazı dolaylı avantajlara vurgu yaptığı görülmektedir. Buna göre; internet temelli anketler, katılımcıların dijital okuryazarlığını artırırken araştırmacıların da modern teknolojilere ve günün araştırma koşullarına adaptasyonuna yardımcı olmaktadır.

4.3. İnternet Temelli Anketlerin Dezavantajlarına İlişkin Görüşler

Araştırmacılar tarafından internet temelli anket yönteminin algılanan dezavantajlarını değerlendirmek için de avantaj değerlendirmesinde kullanılan yaklaşım kullanılmıştır. Literatürde değinilen yedi dezavantaj bir araya getirilerek her bir dezavantajın araştırmacıyı ne kadar endişelendirdiğine göre 100 puanın yedi madde arasında paylaşılması istenmiştir. Tanımlayıcı istatistiklere ilişkin bulgular, Tablo 3'te sunulmuştur. Dezavantajlara ilişkin önem puanları incelendiğinde örneklem ve davet süreciyle ilgili kaygıların ön plana çıktığı görülmektedir. Yaklaşık 21 önem puanı ile örneklem internet kullanıcıları ile sınırlı kalması en büyük dezavantaj olarak görülmektedir. Benzer şekilde nispeten daha ileri yaşlardaki katılımcıların örneklem dışı kalma olasılığı da yaklaşık 16 önem puanı almıştır. Yöntemin, yaklaşık 19 puanla öne çıkan diğer bir dezavantajı ise internet üzerinden yapılan anketlere katılım oranının düşük olmasıdır. Araştırmacıların ayrıca, katılımcıları davet etmek için gerekli e-posta adresi, telefon numarası gibi iletişim bilgilerine erişiminin zor olmasını yaklaşık 17 puan ile en önemli dezavantajlardan biri olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nispeten daha az üzerinde durulan dezavantajlar ise; yaklaşık 9 puanla internet anketlerinin farklı cihazlarda farklı şekillerde görülmesi, yine yaklaşık 9 puanla internet anketleri ile basılı anketler arasındaki olası sistematik farklılıklar ve 8 önem puanı ile katılımcıların birden çok anket cevaplama olasılığıdır.

Tablo 3. İnternette Anket Yönteminin Tercih Edilmesine Yönelik Endişe Yaratma Açısından Dezavantajların Önem Puanı

Dezavantajlar	En düşük	En yüksek	Ortalama	Std. Sapma
Örneklemin internet kullanıcıları ile sınırlı kalması	0	100	20,784	13,1734
İnternet anketi katılım davetlerine katılım oranının düşük olması	0	100	19,397	14,3459
Katılımcıların e-posta adreslerine veya telefon numaralarına ulaşmanın zor olması	0	55	17,247	11,4159
Nispeten daha ileri yaşlardaki katılımcıların örnekleme dışı kalma olasılığı	0	90	16,149	10,8958
Cevaplayıcıların internet anketlerini farklı cihazlarda farklı şekillerde görmesi	0	30	8,907	6,5706
İnternet anketleri ile basılı anketler arasındaki olası sistematik farklılıklar	0	100	8,655	10,4246
Katılımcıların birden çok anket cevaplama olasılığının olması	0	30	8,05	6,573

İnternet temelli anket yönteminin diğer dezavantajlarına ilişkin açık uçlu soruya verilen cevaplar incelendiğinde ise öne çıkan problemlerin şunlar olduğu görülmüştür:

- Katılımcıların internet üzerinden katıldıkları anketleri yarıda bırakma eğiliminin yüksek olması,
- Katılımcıların soruları dikkatle okumadan hızlıca cevaplama veya yanlış bilgi verme eğilimi,
- Katılımcıların anketi yanıtladıkları ortamın uygunluğunun kontrol edilememesi, katılımcıların spesifik sorularının yanıtlanamaması,
- İnternet anketi geliştirme platformlarında bazı ölçeklerin tasarımı için ihtiyacı karşılayacak seçeneklerin bulunmaması,
- Cep telefonu gibi küçük cihazlarda bazı soru türlerinin rahat görülebilmesi ve zor cevaplanması,
- İnternet üzerinden anketi cevaplayan katılımcıların diğer gruplardan farklılık gösterebilmesi.

4.4. İnternet Temelli Anketlerde Tasarım ve Süreç Yönetimine İlişkin Tercihler

Akademisyenlerin internet üzerinden yapılacak anketlerin tasarımına ilişkin tercihlerini öğrenmeye yönelik sorulardan ilki; tutumların ve tutum bileşenlerinin (duygu, inançlar, davranış eğilimleri) ölçümünde en sık kullanılan Likert ölçeklerin tasarımına ilişkin tercihleridir. İnternet temelli anketlerin geliştirilmesinde kullanılan platformlar, aynı soru ve cevapların farklı şekillerde görülmesine olanak tanıyan tasarım seçenekleri sunmaktadır.

Akademisyenlere Şekil 1'deki görselle hatırlatma yapılarak Likert ölçekler için öne çıkan dört tasarım seçeneğinden hangisini en sık kullandıkları sorulmuştur. Tablo 4'te sunulan tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, Likert ölçekler için en fazla tercih edilen tasarım seçeneğinin, akademisyenlerin %52'si tarafından en sık kullanılan tasarım olarak belirtilen grid/matrix form olduğu görülmektedir. Bu formda sorular, basılı anketlerde olduğu gibi gruplar halinde sunulmakta ve katılımcı önceki sorulara verdiği cevapları rahatlıkla görebilmektedir.

Şekil 1. Likert Ölçek Soru-Cevap Tasarım Seçenekleri

Yine sık tercih edilen diğer tasarım seçeneği ise (yaklaşık %31) her sorunun altında cevap seçeneklerinin ayrı ayrı sunulduğu çoktan seçmeli soru-cevap formatıdır. Doğrusal ölçeklerin akademisyenlerin yaklaşık %14'ü tarafından tercih edildiği, açılır menü formatının ise en nadir kullanılan form olduğu görülmektedir. Diğer seçeneğini işaretleyen 4 akademisyen, ağırlıklı bir seçimlerinin olmadığını, durumsal bir yaklaşım izlediklerini belirtmiştir.

Tablo 4. Likert Ölçek Tasarım Seçeneği Tercih Edilme Oranları

Likert ölçek soru-cevap tasarım seçenekleri	Sıklık	Yüzde
Grid/matrix form	110	52,1
Çoktan seçmeli	65	30,8
Açılır menü	3	1,4
Doğrusal ölçek	29	13,7
Diğer	4	1,9
Total	211	100,0

Bir sonraki aşamada akademisyenlerin ölçek tasarımına ilişkin bu tercihlerinin nedenlerini araştırmak üzere, tercih ettikleri soru formunun farklı avantajlarına ilişkin değerlendirmede bulunmaları istenmiştir. Bulgular Tablo 5'te sunulmuştur. Bulgular incelendiğinde, grid/matrix formunun tercih edilmesinde kolay cevaplanma ve basılı anketlere benzeme avantajlarının öne çıktığı görülmektedir. Çoktan seçmeli soru-cevap formatında ise temel seçim nedenleri, kolay cevaplanabilmesi ve bilgisayar ve cep telefonunda aynı rahatlıkta görülebilmesidir. Doğrusal ölçeği tercih eden akademisyenlerin ise formatın üç temel avantajı üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; kolay cevaplanabilme, cep telefonunda ve bilgisayarda aynı görünme, estetik üstünlüktür. Nispeten çok daha az akademisyenin tercih ettiği açılır menü formatının en avantajlı görüldüğü alanlar ise ölçeğin cep telefonunda ve bilgisayarda aynı görünmesi, estetik olması ve ankette çok daha az yer kaplamasıdır.

Tablo 5. İnternet Temelli Anketlerde Belirli Bir Soru-Cevap Formatını Tercih Etme Nedenleri

	Çoktan seçmeli		Grid/matrix form		Açılır menü		Doğrusal ölçek	
	Ort.	Std Sapma	Ort.	Std Sapma	Ort.	Std Sapma	Ort.	Std Sapma
Daha kolay cevaplanabiliyor	4,354	0,717	4,236	0,834	4,000	1,000	4,207	0,675
Görünümü itibari ile basılı anketlere daha fazla benziyor	3,923	0,941	3,909	0,944	2,667	0,577	3,207	0,978
Daha estetik görünüyor	3,554	0,936	3,845	0,950	4,333	0,577	3,862	0,953
Ankette daha az yer kaplıyor	3,215	1,152	3,709	1,087	4,333	0,577	3,621	1,115
Bilgisayarda ve cep telefonunda aynı rahatlıkta görünebiliyor	4,031	0,984	3,709	0,980	4,667	0,577	3,862	0,875
Daha kolay tasarlanabiliyor	3,800	1,003	3,618	1,014	3,000	1,000	3,276	0,996
N	65		110		3		29	

Daha önce de belirtildiği gibi internet temelli araştırmalarda daveti alan katılımcının ankete bilgisayar veya cep telefonu gibi ekran boyutu, kullanım şekli ve ortamı değişen farklı cihazlardan katılmaları mümkündür. Araştırmada akademisyenlerin, cevaplayıcıların ankete farklı cihazlardan katılımının kontrolüne ilişkin yaklaşımları incelenerek bulgular Tablo 6'da özetlenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak kendilerine, anketin olası cevaplanma cihazları olan bilgisayar ve cep telefonu için ayrı anket tasarımları yapıp yapmadıkları sorulmuş, alınan cevaplar Tablo 6'nın ilk bölümünde sunulmuştur. Bulgulara göre; katılımcıların %94'ü anket formunda herhangi bir uyarılama yapmadığını, %6'sı ise cep telefonu ve bilgisayar için ayrı anket tasarımları yaptığını belirtmiştir. Araştırmacılara ayrıca davet linki gönderirken katılımcıları anketi belirli bir cihazda (örneğin bilgisayarda) doldurmaya yönlendirip yönlendirmedikleri sorulmuş, %95'i hiçbir yönlendirmede bulunmadığını, yaklaşık %4'ü cevaplayıcıları internet temelli anketi bilgisayar üzerinden doldurmaya yönlendirdiklerini, %1'i ise cep telefonundan cevaplamaya yönlendirdiklerini belirtmiştir. Konuya ilişkin son olarak, akademisyenlerin internet temelli anketlerinde, kontrol amaçlı olarak cevaplayıcıların ankete hangi cihazdan katıldıklarını sorup sormadıklarını belirtmeleri istenmiştir. Tablo 6'nın son bölümündeki bulgulara göre akademisyenlerin %97'si anketlerinde, anketin cevaplandığı cihaza dair herhangi bir soru bulundurmamaktadır.

Tablo 6. İnternet Temelli Anketlere Farklı Cihazlardan Katılımının Kontrolüne İlişkin Yaklaşım

Bilgisayar ve cep telefonu için tasarımların farklılaştırma	Sıklık	Yüzde
Hayır, tek bir internet anketi formu oluşturuyorum	199	94,3
Evet, bilgisayar için ayrı, cep telefonu için ayrı bir anket tasarımı yapıyorum	12	5,7
Total	211	100,0
Davet linkinde katılımcıları anketi belirli bir cihazda (örneğin bilgisayarda) doldurmaya yönlendirme	Sıklık	Yüzde
Hayır, cevaplayıcılara hiçbir yönlendirmede bulunmuyorum	201	95,3
Evet, onları anketi bilgisayarda doldurmaya yönlendiriyorum	8	3,8
Evet, onları anketi cep telefonunda cevaplamaya yönlendiriyorum	2	,9
Total	211	100,0
Şimdiye kadar yapılan internet temelli anketlerde cevaplayıcıların anketi hangi cihazdan cevapladıklarının sorulması	Sıklık	Yüzde
Evet	6	2,8
Hayır	205	97,2
Total	211	100,0

Araştırmada son olarak araştırmaya katılan akademisyenlerin internet temelli anket tasarım platformlarından hangilerinden ne sıklıkta faydalandığı sorgulanmıştır. Tablo 7’de sunulan bulgular incelendiğinde en sık kullanılan platform olarak Google Forms öne çıkmaktadır. Google Forms’un dışında katılımcılar tarafından sıklıkla tercih edilen anket tasarım platformlarının sırası ile Surveymonkey, Surveey.com, Onlineanketler.com ve Qualtrics olduğu görülmektedir. Katılımcıların %56’sının tek bir platformdan değil, birden çok platformdan faydalandığı gözlenmiştir.

Tablo 7. İnternet Temelli Anket Tasarım Platformlarını Tercih Eden Akademisyen Sayıları

İnternet temelli anket tasarım platformları	Platformu kullandığını belirten akademisyen sayısı
Google Forms	186
Surveymonkey	86
Surveey.com	53
Onlineanketler.com	20
Qualtrics	19
QuestionPro	4
Limesurvey	3
Microsoft forms	2
Typeform	1
SurveyGizmo	1
Zoho Survey	1
Üniversite platformu	1

5. Değerlendirme ve Öneriler

Giderek daha fazla araştırmacı tarafından kullanılan internet temelli anket yöntemine ilişkin yapılan çalışmalar, yöntemin avantaj sağlayan özelliklerinin gerekli önlemler alınmadığında bazı zorlukları ve veri kalitesini tehdit edebilecek bazı dezavantajları da beraberinde getireceğini göstermektedir. Yine de yöntem, potansiyeli sebebi ile çok değerli olarak görülmekte ve araştırmacıların yöntemi göz ardı etmek yerine akılcıca kullanmayı öğrenmesi tavsiye edilmektedir (Fabo ve Kahanec, 2018). Dikkatli bir planlamayla veri toplama sürecinde karşılaşılabilecek problemlerin en aza indirilmesi, verimliliğin artırılması, veri kalitesini iyileştirmesi yönünde önlemlerin alınması faydalı olacaktır. Konuya ilişkin bilgi birikimini artırma motivasyonuna sahip bu araştırma, 80 farklı üniversitede, farklı bölümlerde çalışmakta olan, bilimsel araştırmalarında veri toplama aracı olarak internet temelli anket yönteminden faydalanan, yaşları 19 ile 70 arasında değişen 211 Türk akademisyenin yönetime ilişkin deneyimlerini, görüş ve tercihlerini bir araya getirmektedir.

Akademisyenlerin internette anket yöntemini kullanma sıklıkları değişiklik göstermekle birlikte yöntemin avantaj ve dezavantajlarına dair görüşleri literatürde üzerinde durulan konularla büyük oranda örtüşmektedir. Katılımcılara göre yöntemin en önemli artısı; sayıca, coğrafi alan olarak veya demografik çeşitlilik olarak daha geniş bir örneklem kitlesine, daha az çaba ile ulaşmaya imkân tanımasıdır. Ancak akademisyenler aynı zamanda bu geniş örneklemin aktif internet kullanıcıları ile sınırlı kalması, diğer bir ifade ile örneklem çerçevesindeki bazı katılımcılara ulaşamamasından, internet temelli anketi cevaplayan katılımcıların diğer gruplardan farklılık göstermesinden endişe etmektedir. Gerçekte de internet bağlantısı imkanları hızla artarken, internet temelli anket davetini alıp uygun şekilde yanıtlayabilecek kadar internet ve teknolojik cihaz kullanım yetkinliğine sahip bireylerin sayısındaki artış nispeten daha sınırlı kalmaktadır. Bu durum, katılımcıların endişelerinden de anlaşılabilir gibi özellikle ileri yaşlardaki ve/veya nispeten daha düşük eğitim seviyesindeki katılımcıların örneklem içinde temsil edilme olasılığını düşürmektedir.

Evreninin internet kullanıcılarından oluştuğu araştırmalarda (örneğin çevrim içi satın alma davranışlarının anlaşılması, uzaktan eğitim sistemlerinden memnuniyetin değerlendirilmesi) internet temelli anket yöntemi en uygun veri toplama yöntemlerinden biridir (Ye, 2007). Ancak araştırma evreninin aktif ve yetkin internet kullanıcıları ile sınırlı kalmadığı çalışmalarda araştırmacının tüm örneklem üyelerine internet temelli anket ile ulaşması mümkün değildir. Bu soruna bir çözüm olarak, bazı araştırmalarda farklı anket yöntemlerinin güçlü yönlerinden faydalanmak, farklı özelliklere sahip cevaplayıcılara ulaşabilmek, kapsama ve cevaplama yanlılığını azaltmak ve böylece örneklemin temsil gücünü artırabilmek için karma anket yöntemi uygulanmaktadır (Hox et al., 2015). Karma anket yönteminde araştırmacı birkaç farklı anket yöntemini, örneğin basılı ve internet temelli anket yöntemlerini bir arada kullanmaktadır. Bu araştırmaya katılan akademisyenlerin %25'inin daima, %33'ünün ise ara sıra da olsa basılı ve internet temelli anketleri bir arada kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak, karma anket yönteminin kullanıldığı durumlarda farklı bir kaygı alanı ortaya çıkmaktadır. Farklı anket yöntemi kullanımının, katılımcının kendilerinden istenen cevaplama görevine ilişkin algılarını, ilişkili bilgiyi hatırlayabilme durumlarını, uygun cevabın hangisi olduğuna dair değerlendirme şekillerini değiştirebilmekte ve cevaplarda farklılık meydana gelebilmektedir (Jäckle, Roberts, ve Lynn, 2010). Bu sebeplerle, karma anket yönteminin kullanıldığı çalışmalarda ölçeklerin farklı anket türleri için ölçüm denkliği (measurement equivalence) sağlayıp sağlayamadığı sorgulanmaktadır (Roberts, 2007b). Bu araştırmanın bulguları incelendiğinde internet temelli ve basılı anketlere verilen cevaplar arasında olası sistematik farka ilişkin kaygıların akademisyenler için altıncı sırada geldiği anlaşılmıştır. Roberts (2007b) yaptığı literatür taramasında birçok ölçeğin basılı ve internet anketleri için ölçüm denkliği gösterdiğini, yani ölçüm denkliği konusunda çok fazla kaygılanmaya sebep olmadığını belirtmiş ancak, bilgisayarlara yönelik duygu ve düşünceler ile sosyal kabul yanlılığına konu olabilecek değişkenlerin karma anket yöntemleriyle ölçümünde farklılıklar olabileceğinin altını çizerek araştırmacıları uyarmıştır. Bu sebeple, özellikle sosyal kabul yanlılığına hassas olduğu bilinen değişkenler (literatür taraması için bkz Dursun, Kabadayı, ve Durmaz, 2019) ile çalışan araştırmacıların karma anket yöntemini kontrollü ve dikkatli şekilde kullanması gerekmektedir.

İnternet temelli anketlerin en zayıf özelliklerinden biri de birçok araştırmada net bir cevaplanma oranı hesaplamasının mümkün olmamasıdır (Couper, 2000). Genel olarak daha önce belirtilen birçok olası sebep nedeniyle internet temelli anketlerde cevaplama oranının düşük (%10'un altında) olduğu bilinmektedir (Van Mol, 2017). Bu araştırmanın bulguları da akademisyenleri internet temelli anketleri kullanma konusunda endişeye düşüren önemli sebeplerden birinin düşük cevaplanma oranları olduğunu göstermiştir. Konuya ilişkin çalışmalar anketlerde kullanılan teşviklerin ve anket uygulama şeklinin cevaplama oranını etkilediğine dikkat çekmektedir (Magro, Prybutok, ve Ryan, 2015). Örneğin; cevaplama oranlarını arttırmak amacıyla katılımcılara uygun indirimler, çekilişler, hediye kartları gibi ödüller (Coopersmith, Vogel, Bruursema, ve Feeney, 2016; Nulty, 2008; Singer, Groves, ve Corning, 1999), sivil toplum kuruluşları gibi kuruluşlar için bağış kartları, öğrenciler için ek puanlar gibi parasal olmayan teşvikler (Conn, Mo, ve Sellers, 2019; Dommeyer, Baum, Hanna, ve Chapman, 2004) kullanılabilir. Cevaplama oranını artırmak için davet metninde bazı düzenlemelerin yapılabileceği de belirtilmektedir. Önerilen yöntemlerden biri; davet e-postalarından katılımcıya adlarıyla hitap etmek, böylece kendilerini özel hissetmelerini sağlamaktır (Monroe ve Adams, 2012). Ayrıca, davet metninin içeriği ve uzunluğunun dikkatle ayarlanması; metin içinde araştırmanın amacına, anketin tamamlanmasının ne kadar süreceğine ve katılımcıların görüşlerinin ne kadar önemli olduğuna vurgu yapılması bunun yanında istek halinde anket sonuçlarının katılımcılarla paylaşılacağına ifade edilmesi ankete katılma motivasyonunu artıracaktır. Bunun dışında davet e-postasının katılımcıya ulaşmaması, katılımcı tarafından görülmemesi gibi olasılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple belirli aralıklarla hatırlatma postalarının gönderilmesi önerilmektedir (Kittleson, 1997; Monroe ve Adams, 2012; Nulty, 2008). Bu önlemlerin yanında, özellikle hassas konular üzerinde yapılan araştırmalarda cevapların anonim kalacağı, verilerin elektronik olarak saklandığı, verilen bilgilerin

korunduğu vurgulanarak katılımcıların güvenlik kaygılarının giderilmesi de faydalı olacaktır (Dommeyer, Baum, ve Hanna, 2002).

İnternet temelli anketlerde öne çıkan avantajlardan biri; anket tasarım platformlarının da yardımı ile basılı anketlerle uygulaması zor veya imkânsız anket tasarımlarının (sorular arası mantık geçişleri, multimedya eklemeleri vb.) çok daha kolay ve hızlıca yapılabilmesidir. Bu araştırmaya katılan akademisyenlerin tasarım platformlarını kullanım sıklıkları incelendiğinde Google Forms, SurveyMonkey, Surveey.com, Onlineanketler.com ve Qualtrics'in ön plana çıktığı görülmektedir. SurveyMonkey, Google Forms ve Qualtrics gibi platformlar uluslararası literatürde de sıklıkla değinilen platformlardır (Rea, Marshall, ve Farrell, 2021). Her platform farklı düzen ve görünüm seçenekleri, sorular için soru-cevap formatı alternatifleri sunmaktadır. Araştırma bulgularına göre en fazla kullanılan soru-cevap formatı grid/matrix formudur (yaklaşık %52), ancak diğer soru-cevap formatları da sıklıkla kullanılmaktadır. Akademisyenlerin, soru formatları arasından seçim yaparken formatın kolay cevaplanabilir olmasına daha fazla dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Cevaplama kolaylığı söz konusu olduğunda anketin hangi cihazdan doldurulduğu da önemli olmaktadır.

İnternette anketlerin doğası gereği katılımcılar ankete farklı ekran boyutuna ve teknik özelliklere sahip bilgisayar, tablet ve akıllı telefonlar gibi farklı cihazlardan katılabilmekte; bilgisayarda tasarlanan anketler diğer cihazların ekranlarından farklı görünebilmekte (Callegaro, 2010), bu durum data karakteristiğini etkileyebilmektedir. Bu sebeple standart bir bilgisayar ekranında cevap verilmesi için tasarlanmış bir internet anketine katılımcının hangi cihazdan eriştiğinin bilinmesi ve cihaz farklılıklarının getireceği olası sonuçların göz önünde bulundurulması oldukça önemlidir. Callegaro (2010), cihaz farklılıklarından dolayı ortaya çıkabilecek sorunlara karşı kullanılacak birkaç yaklaşım tanımlamıştır. Bu kapsamda ilk olarak araştırmacılar, katılımcıların ankete hangi cihazlardan girdiği bilgisini edinip, sayıya göre belirli bir yöntem ile girilen anketleri elimine etme veya veriyi dikkatle kullanma yöntemini benimseyebilir. Burada anketin hangi cihazdan cevaplandığı bilgisine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu araştırmanın bulguları katılımcıların %3'ünün anketlerinde katılımcıların anketi hangi cihazdan cevapladıklarına dair bir soruya yer vererek katılım cihazını öğrenme yaklaşımı izlediğini göstermiştir. Callegaro (2010) ikinci alternatif olarak katılımcıların, anketin kolay ve etkin şekilde doldurulabileceği cihazlara yönlendirilebileceğini belirtmektedir. Akademisyenlerin %5'inin bu yaklaşımı izlediği, davet gönderdikleri cevaplayıcıları belirli cihazlara yönlendirdiği görülmektedir. Önerilen diğer bir yöntem anket tasarımı sırasında, anket düzeninin, cevap seçeneği sayılarının, matrix/grid form sorularının kullanımının farklı cihazlara uygun olacak şekilde tasarlanmasıdır (Callegaro, 2010). Burada her cihazda aynı görünümün sağlanmasına olanak tanıyacak bir tasarım platformu kullanılması veya farklı cihazlar için farklı anket tasarımlarının kullanılması seçenekleri mevcuttur. Bu araştırmaya katılan akademisyenlerin %6'sı cep telefonu için ayrı, bilgisayar için ayrı anket tasarımları oluşturma yöntemine gittiğini belirtmiştir. Araştırma bulguları incelendiğinde anketlerde çok sık kullanılan Likert ölçekleri için soru-cevap formatı belirlerken öne çıkan değerlendirme kriterlerinden birinin ölçeğin bilgisayar ve cep telefonunda benzer görünmesi olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle akademisyenlerin çoğunun, ankete katılım cihazlarından kaynaklı farklılığa karşı önlem olarak anketin her cihazda aynı gözükmesine imkân verecek soru-cevap formatını seçme yoluna gittiğini söylemek mümkündür. Tasarım aşamasındaki bu önlemin yanında, olası farklılıkların tespit ve kontrol edilebilmesi için katılımcıların hangi cihaz ile ankete katıldığı bilgisinin alınması faydalı olacaktır.

6. Sonuç ve Kısıtlar

İnternet kullanımının artması ve tasarım platformlarının sunduğu imkanların yardımıyla hızla yaygınlaşan internet anketlerinin özellikleri hem avantaj hem de bazı dezavantajları beraberinde getirmektedir. Örneğin yöntem, geniş bir örneklem kitlesine ulaşmayı mümkün kılmakta ancak diğer taraftan temsil gücü zayıflığı riski taşımaktadır, az zamanda nispeten daha fazla kişiye davet göndermeye imkân tanımakta ancak düşük cevaplama oranına ulaşabilmektedir, cevaplayıcılar anketi zaman baskısı olmadan kendileri için en uygun ortamda doldurabilmekte ancak cevapları farklılaştırabilecek dış faktörler kontrol edilememektedir. Bu durumda araştırmacılar yöntemin sunduğu oldukça açık avantajlardan faydalanırken, aldıkları önlemler ile dezavantajları en aza indirmek için çabalamaktadır. Bu doğrultuda, literatürdeki bilgiler ve araştırma bulguları göz önüne alındığında, (1) araştırma konusunun uygun olduğu durumlarda kontrollü şekilde uygulanan karma anket yöntemiyle kapsama hatasının azaltılması ve örneklemin temsil gücünün artırılması; (2) davet araçları, davet metni ve teşvik seçeneklerinin doğru kullanılarak cevaplama oranlarının artırılması, (3) çeşitli yönlendirmeler ile anketin doldurulduğu ortamın veya cihazın etkisinin en aza indirilmesi veya bu etkilerin varlığını kontrol etmek amaçlı soruların ankete eklenmesi; (4) anketin, ölçüm hata ve yanlışlıklarını en aza indirecek, katılımcıları anketi tamamlamaya motive edecek şekilde dizayn edilmesi öne çıkan öneriler olmaktadır.

Araştırma bulguları ve bulgular çerçevesinde sunulan öneriler dikkate alınırken araştırmanın kapsam ve yöntem açısından bazı kısıtları bulunduğu, konuya ilişkin daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu unutulmamalıdır. Bu araştırma, internet temelli anketlerin kullanımında sürecin farklı aşamalarındaki karar alanlarına dair genel görüşlerin, tercihlerin ve varsa kaygıların ortaya çıkarılmasına yönelik keşifsel bir araştırmadır. Bu sebeple üzerinde durulan avantaj ve dezavantajlarının, tasarım kararlarının sayısı az, kapsamı sınırlıdır. Özellikle belirli dezavantajlar üzerine (örneğin çevrim içi anketlerde örneklem alma yöntemleri) odaklanan ve dezavantajların nasıl aşılabileceğine dair daha geniş bilgi sununa araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan, internet temelli anketlerdeki tasarım kararlarının data kalitesine etkilerine dair yapılacak çalışmalar da araştırmacılar açısından yol gösterici olacaktır. Araştırmanın belirtilmesi gereken bir diğer kısıtı ise örnekleme ilişkindir. Örneklem sayısı, araştırma içinde de vurgulandığı gibi düşük cevaplama oranı sebebi ile küçüktür. Ayrıca örneklem çerçevesi, sosyal, beşerî ve idari bilimler, eğitim bilimleri ve fen bilimleri alanında çalışan akademisyenleri kapsamakta; internet anketlerinin kullanıldığı diğer disiplinlerden (örneğin tıp, mühendislik vb.) katılımcıları içermemektedir. Farklı disiplinlerden araştırmacıların görüşlerine yer verecek daha geniş örnekleme sahip yeni araştırmalar faydalı olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma (2020-06-03 tarih ve 43633178-050.02.04/ sayılı Gebze Teknik Üniversitesi Rektörlüğü İnsan Araştırmaları Etik Kurulu Onay Belgesi ile) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazar 1'in makaleye katkısı %34, Yazar 2'nin makaleye katkısı %33 ve Yazar 3'ü makaleye katkısı %33 tür.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada, sonuçları veya yorumları etkileyebilecek herhangi bir maddi veya diğer asli çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Alessi, E. J. ve Martin, J. I. (2010). Conducting an internet-based survey: Benefits, pitfalls, and lessons learned. *Social Work Research*, 34(2), 122-128.
- Andreadis, I. (2015). Web surveys optimized for smartphones: Are there differences between computer and smartphone users?. *Methods, Data, Analyses*, 9(2), 16.
- Bachmann, D. P., Elfrink, J. ve Vazzana, G. (2000). Email and snail mail face off in rematch. *Marketing Research*, 11(4), 10-15.
- Bachmann, S. ve Moroney, W. F. (2005). A consumer's guide to free internet questionnaire development tools. *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 49(24), 2085-2089.
- Beidernikl, G. ve Kerschbaumer, A. (2007). Sampling in online surveys. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.90-96). IGI: Global.
- Buchanan, E. A. ve Hvizdak, E. E. (2009). Online survey tools: Ethical and methodological concerns of human research ethics committees. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics: An International Journal*, 4(2), 37-48.
- Buskirk, T. D. ve Andrus, C. (2012). Smart surveys for smart phones: Exploring various approaches for conducting online mobile surveys via smartphones. *Survey Practice*, 5(1).
- Callegaro, M. (2010). Do you know which device your respondent has used to take your online survey. *Survey Practice*, 3(6), 1-12.
- Conn, K. M., Mo, C. H. ve Sellers, L. M. (2019). When less is more in boosting survey response rates. *Social Science Quarterly*, 100(4), 1445-1458.
- Coopersmith, J., Vogel, L. K., Bruursema, T. ve Feeney, K. (2016). Effects of incentive amount and type of web survey response rates. *Survey Practice*, 9(1), 4463-4474.
- Couper, M. P. (2000). Web surveys: A review of issues and approaches. *The Public Opinion Quarterly*, 64(4), 464-494.
- Couper, M. P. Traugott, M. ve Lamias, M. (2001). Web survey design and administration. *Public Opinion Quarterly*, 65, 230-253.
- Couper, M. P., Tourangeau, R., Conrad, F. G. ve Crawford, S. D. (2004). What they see is what we get: Response options for web surveys. *Social Science Computer Review*, 22, 111-127.
- Couper, M. P. ve Peterson, G. J. (2016). Why do web surveys take longer on smartphones?. *Social Science Computer Review*, 1-21.
- De Bruijne, M. ve Wijnant, A. (2013). Can mobile web surveys be taken on computers? A discussion on a multi-device survey design. *Survey Practice*, 6(4), 1-8.
- Deming, W. E. (1944). On errors in surveys. *American Sociological Review*, 9(4), 359-369.
- Dommeier, C. J., Baum, P. ve Hanna, R. W. (2002). College students' attitudes toward methods of collecting teaching evaluations: In-class versus on-line. *Journal of Education for Business*, 78(1), 11-15.

- Dommeyer, C. J., Baum, P., Hanna, R. W. ve Chapman, K. S. (2004). Gathering faculty teaching evaluations by in-class and online surveys: Their effects on response rates and evaluations. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 29(5), 611-623.
- Dursun, İ., Kabadayı, E. T. ve Durmaz, A. (2019). When to consider social desirability bias (SDB) in consumer behavior studies? A review on SDB-vulnerable concepts. D. Firat, O. Yılmaz, D. Smilkova (Ed.), *Business & Management Practices* içinde (s.233-256). IJOPEC Publication.
- Evans, J. R. ve Mathur, A. (2005). The value of online surveys. *Internet Research*.
- Fabo, B. ve Kahanec, M. (2018). Can a voluntary web survey be useful beyond explorative research?. *International Journal of Social Research Methodology*, 21(5), 591-601.
- Fricke, R. D. ve Schonlau, M. (2002). Advantages and disadvantages of internet research surveys: Evidence from the Literature. *Field Methods*, 14(4), 347-367.
- Frippiat, D., Marquis, N. ve Wiles-Portier, E. (2010). Web surveys in the social sciences: An overview. *Population*, 65(2), 285-311.
- Guidry, K. R. (2012). Response quality and demographic characteristics of respondents using a mobile device on a web-based survey. *AAPOR Annual Conference* içinde, May.
- Hox, J. J., De Leeuw, E. D. ve Zijlman, E. A. (2015). measurement equivalence in mixed mode surveys. *Frontiers in Psychology*, 6, 1-11.
- Huffman, I. (2006). *Online questionnaire software advantages/disadvantages*. The University of North Carolina.
- Jäckle, A., Roberts, C. ve Lynn, P. (2010). Assessing the effect of data collection mode on measurement. *International Statistical Review*, 78(1), 3-20.
- Jansen, K. J., Corley, K. G. ve Jansen, B. J. (2007). E-survey methodology. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.1-8). IGI: Global.
- Keusch, F. ve Yan, T. (2017). Web versus mobile web: An experimental study of device effects and self-selection effects. *Social Science Computer Review*, 35(6), 751-769.
- Kittleson, M. J. (1997). Determining effective follow-up of e-mail surveys. *American Journal of Health Behavior*, 21(3), 193-196.
- Kolbas, V. (2015). The measurement effect in PC smartphone and tablet surveys. *ESRA Biannual Conference* içinde, Reykjavik, Iceland.
- Lai, J., Vanno, L., Link, M., Pearson, J., Makowska, H., Benezra, K. ve Green, M. (2009). Life360: Usability of mobile devices for time use surveys. *American Association for Public Opinion Research Annual Conference* içinde, Hollywood, FL.
- Lumsden, J. (2007). Online-questionnaire design guidelines. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Eds.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.44-64). IGI: Global.
- Ma, Q. ve McCord M. (2007). Web Survey Design. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.9-18). IGI: Global.
- Magro, M. J., Prybutok, V. R. ve Ryan, S. D. (2015). How survey administration can affect response in electronic surveys. *Quality & Quantity*, 49(5), 2145-2154.

- Manfreda, K. L., Bosnjak, M., Berzelak, J., Haas, I. ve Vehovar, V. (2008). Web surveys versus other survey modes: A meta-analysis comparing response rates. *International Journal of Market Research*, 50(1), 79-104.
- Marra, R.M. ve Bogue, B. (2006). A critical assessment of online survey tools. *Women in Engineering ProActive Network*
- Mavletova, A. (2013). Data quality in PC and mobile web surveys. *Social Science Computer Review*, 31(6), 725-743.
- McClain, C., Crawford, S. D. ve Dugan, J. P. (2012). Use of mobile devices to access computer-optimized web instruments: Implications for respondent behavior and data quality. *Annual Meeting of the American Association for Public Opinion Research* içinde, May, Orlando, FL.
- Menachemi, N. (2011). Assessing response bias in a web survey at a university faculty. *Evaluation & Research in Education*, 24(1), 5-15.
- Miller, T. W. (2001). Can we trust the data of online research?. *Marketing Research*, 13(2), 26.
- Monroe, M. C. ve Adams, D. C. (2012). Increasing response rates to web-based surveys. *Journal of Extension*, 50(6), 6-7.
- Nayak, M. S. D. P. ve Narayan, K. A. (2019). Strengths and weakness of online surveys. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 24(5), 31-38.
- Nulty, D. D. (2008). The Adequacy of response rates to online and paper surveys: What can be done?. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 33(3), 301-314.
- Oppenheimer, A. J., Pannucci, C. J., Kasten, S. J., ve Haase, S. C. (2011). Survey says? A primer on web-based survey design and distribution. *Plastic and Reconstructive Surgery*, 128(1), 299-304.
- Perkins, G. H. (2004). Will Libraries' Web-based survey methods replace existing non-electronic survey methods?. *Information Technology and Libraries*, 23(3), 123.
- Peytchev, A. ve Hill, C. A. (2010). Experiments in mobile web survey design: Similarities to other modes and unique considerations. *Social Science Computer Review*, 28(3), 319-335.
- Rea, A., Marshall, K. ve Farrell, D. (2021). Capability of web-based survey software: An empirical review. *American Journal of Business*. Vol. ahead-of-print <https://doi.org/10.1108/AJB-07-2019-0058>
- Resiel, J.F. ve Shneiderman, B. (1987). Is bigger better? The effects of display size on program reading. G. Salvendy (Ed.), *Social, Ergonomic and Stress Aspects of Work with Computers* içinde (s.113-122). Amsterdam: Elsevier.
- Roberts, L. (2007a). Opportunities and constraints of electronic research. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.19-27). IGI: Global.
- Roberts, L. (2007b). Equivalence of electronic and off-line measures. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.97-103). IGI: Global.
- Scott, A., Jeon, S. H., Joyce, C. M., Humphreys, J. S., Kalb, G., Witt, J. ve Leahy, A. (2011). A randomised trial and economic evaluation the effect of response mode on response rate, response bias, and item non-response in a survey of doctors. *BMC Medical Research Methodology*, 11(1), 126.
- Sheehan, K. ve Hoy, M. (1999). Using e-mail to survey internet users in the United States: Methodology and assessment. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 4(3), 154-165.

- Sheehan, K. B. (2006). E-Mail survey response rates: A review. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 6.
- Singer, E., Groves, R. M. ve Corning, A. D. (1999). Differential incentives: Beliefs about practices, perceptions of equity, and effects on survey participation. *The Public Opinion Quarterly*, 63(2), 251-260.
- Stern, M., Sterrett, D. ve Bilgen, I. (2016). The Effects of grids on web surveys completed with mobile devices. *Social Currents*, 3(3), 217-233.
- Stern, M. J., Bilgen, I., McClain, C. ve Hunscher, B. (2017). Effective sampling from social media sites and search engines for web surveys: Demographic and data quality differences in surveys of Google and Facebook users. *Social Science Computer Review*, 35(6), 713-732.
- Struminskaya, B., Weyandt, K. ve Bosnjak, M. (2015). The effects of questionnaire completion using mobile devices on data quality, evidence from a probability-based general population panel. *Methods, Data, Analyses*, 9(2), 32.
- Sturgill, A. ve Jongsuwanwattana, P. (2007). Legal and ethical concerns of collecting data online. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Ed.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.120-125). IGI: Global.
- Sudman, S. ve Bradburn, N. M. (1974). Response effects in surveys: A review and synthesis. *National Opinion Research Center*.
- Tourangeau, R., Maitland, A., Rivero, G., Sun, H., Williams, D. ve Yan, T. (2017). Web surveys by smartphone and tablets: Effects on survey responses. *Public Opinion Quarterly*, 81(4), 896-929.
- Travis, L. (2010). One of many free survey tools: Google Docs. *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 7(2), 105-114.
- TÜİK, (2020a). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması. Erişim adresi <https://data.tuik.gov.tr/tr/display-bulletin/?bulletin=hanehalki-bilisim-teknolojileri-bt-kullanim-arastirmasi-2020-33679>
- TÜİK, (2020b). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, İstatistikler. Erişim adresi <https://data.tuik.gov.tr/tr/main-category-sub-categories-sub-components2/#>
- Van Mol, C. (2017). Improving web survey efficiency: The impact of an extra reminder and reminder content on web survey response. *International Journal of Social Research Methodology*, 20(4), 317-327.
- Van Selm, M. ve Jankowski, N. W. (2006). Conducting online surveys. *Quality and Quantity*, 40(3), 435-456.
- Watters, C., Duffy, J. ve Duffy, K. (2003). Using large tables on small display devices. *International Journal of Human-Computer Studies*, 58(1), 21-37.
- Wells, T., Bailey, J. T. ve Link, M. W. (2014). Comparison of smartphone and online computer survey administration. *Social Science Computer Review*, 32(2), 238-255.
- Wenz, A. (2017). Completing web surveys on mobile devices: Does screen size affect data quality?. *ISER Working Paper Series*.
- Wilson, A. ve Laskey, N. (2003). Internet-based marketing research: A serious alternative to traditional research methods?. *Marketing Intelligence & Planning*, 21(2), 79-84.

- Wright K.B. (2019). Web-based survey methodology. P. Liangputtong (Ed.), *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*. Singapore: Springer.
- Ye, J. (2007). Overcoming challenges to conducting online surveys. R.A. Reynolds, R. Woods, J.D. Baker (Eds.), *Handbook of Research on Electronic Surveys and Measurement* içinde (s.83-89). IGI: Global.

Antroposen Çağında Ekolojik Sanat: David Buckland, Terike Haapoja ve Mel Chin'in Ekolojik Sanat Projeleri

Elif ÇAKIROĞLU¹

Antroposen Çağında Ekolojik Sanat: David Buckland, Terike Haapoja ve Mel Chin'in Ekolojik Sanat Projeleri

Ecological Art in the Anthropocene: Ecological Art Projects by David Buckland, Terike Haapoja and Mel Chin

Öz

Abstract

İnsan etkinliklerinin ekosistemler üzerindeki etkisini ifade eden antroposen terimi, içinde yaşadığımız jeolojik çağı tanımlamaktadır. Endüstriyel üretimde fosil yakıt kullanımıyla başlayan antroposen çağında başta küresel ısınma ve iklim değişikliği olmak üzere birçok çevresel sorunlar görülmektedir. Ekolojik sanat ise insan unsurunun önemine dikkat çekerek çevre sorunlarını konu edinen bir çağdaş sanat anlayışıdır. Çalışmada David Buckland'ın kurucusu olduğu Cape Farewell oluşumu aracılığıyla gerçekleştirdiği Ice Text projesi, Terike Haapoja'nın Dialog ve Mel Chin'in Cli-mate projelerinin, sanatçıların açıklamaları doğrultusunda incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle literatür taranarak ekolojik sanat; çağdaş sanat ve doğa ilişkisi bağlamında açıklanmıştır. Fotoğraf, enstalasyon gibi tekniklerle gerçekleştirilen ekolojik sanat projelerinin küresel ısınma ve iklim değişikliğinin nedenleri konusunda farkındalık sağladığı anlaşılmıştır. Ekolojik sanat projelerinin incelenmesinin bilim, sanat ve toplum etkileşimine ivme katacağı düşünülmektedir.

The term Anthropocene, which expresses the impact of human activities on ecosystems, defines the geological age we live in. In the Anthropocene era, many environmental problems, especially global warming and climate change, are seen. Ecological art is a contemporary art that focuses on environmental problems by drawing attention to the importance of the human element. In the study, It is aimed to examine the Ice Text Project carried out within the scope of the Cape Farewell, founded by David Buckland, Terike Haapoja's Dialog and Mel Chin's Cli-mate projects in line with the explanations of the artists. For this purpose, ecological art literature is explained in the context of the relationship between contemporary art and nature. It has been understood that ecological art projects provide awareness about the causes of global warming and climate change. It is thought that the examination of ecological art projects will accelerate the interaction of science, art and society.

Anahtar Kelimeler: Antroposen, Ekolojik sanat, David Buckland, Terike Haapoja, Mel Chin.

Keywords: Anthropocene, Ecological Art, David Buckland, Terike Haapoja, Mel Chin.

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

1. Giriş

İnsan var olduğu günden itibaren doğa ile etkileşim halindedir. Yaşamsal kaynaklarımızı oluşturan doğa ve çevrenin insan hayatı üzerindeki etkisinin yanında, insan etkinlikleri de doğal süreçler üzerinde belirleyici olmuştur. Önceleri doğa, insan etkinliklerinin sonuçlarını tolere edebilirken zaman içerisinde ekolojik denge bozulmaya ve çevre sorunları görülmeye başlanmıştır. Özellikle sanayi devrimiyle birlikte 19. yüzyılın başından beri, insanoğlu kendi büyüyen faaliyetleriyle yeni bir jeolojik çağ açtı.

¹ Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, eliphcakiroglu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1516-7527>

Yaklaşık son 100 yılda insanlığın çevre üzerindeki etkisi son derece büyüktür. Atmosferdeki sera gazlarının konsantrasyonu önemli ölçüde artmış ve bu da hızlı iklim değişikliklerine neden olmuştur (Crutzen ve Wacklawek, 2014: 25). Özellikle bilim insanlarının antroposen çağ olarak tanımladığı sanayi devriminden günümüze seri üretim ve tüketimin yaşamın bir parçası haline gelmesi, çevre sorunlarının büyümesine ve doğa üzerindeki tahribatın artarak devam etmesine yol açmıştır. Endüstriyel üretimi sağlayan yakıtların kullanılmasıyla salınan gazlar ve ortaya çıkan endüstriyel atıklar her geçen gün telafisi zorlaşan bozunma ve ekolojik sorunlara yol açmaktadır. Bunlara ek olarak kırsal alanlardan kentlere yapılan göç ve bunun sonucunda gerçekleşen hızlı ve plansız kentleşmenin neden olduğu çevresel sorunlar ortaya çıkmıştır. Su ve toprak gibi doğal kaynakların yanlış kullanımı, hava kirliliği, biyolojik çeşitliliğin azalması ve son olarak küresel ısınma ve iklim değişikliği başlıca çevresel sorunları oluşturmaktadır. Söz konusu çevre sorunlarının yoğun olarak gözlenmesiyle 2000 yılında, iki seçkin bilim adamı, Hollandalı kimyager Paul Crutzen ve Kuzey Amerikalı biyolog Eugene Stoermer, artık yaklaşık 117.000 yıl önce başlayan ve iyi huylu iklim koşullarının tüm gezegende insan türünün hızlı büyümesini mümkün kıldığı jeolojik çağ olan Holosende yaşamıyor olabileceğimizi öne sürdüler (Maldonado, 2015: 73). Bilimsel yayınlarında, insan faaliyetlerinin dünya ve atmosfer üzerindeki ve hatta küresel ölçekler de dahil olmak üzere, hala büyüyen birçok etkisini göz önünde bulundurarak, insanlığın jeoloji ve ekolojideki merkezi rolünü vurgulamak amacıyla mevcut jeolojik çağ için, Eski Yunanca'da insan anlamına gelen antropos ile yeni anlamına gelen kainos sözcüklerinin birleşiminden oluşan (Sümer, Alak ve Tekin, 2020: 7) antroposen terimini önerdiler (Crutzen ve Wacklawek, 2014: 18). Paul Crutzen ve Eugene F. Stoermer'in sonrasında birçok doğa bilimci tarafından kabul edilerek literatüre giren Antroposen çağının (insan çağı) ekosistemlerin insan eliyle değiştirilmeye başlandığı tarihin sanayi devrimiyle başladığı ifade edilmektedir (Mausser, 2006: 5).

Antroposenik fenomenlerin en önemlisi iklim değişikliğidir. Bu durumda atmosfere giren ve çıkan karbondioksitin doğal akışının, insanların her yıl fosil yakıtları yakarak ortaya koydukları miktardan on kat fazla olması Antroposen çağının yaşandığını desteklemektedir. Buradaki insan etkisi, hassas doğal döngülerin dengesini bozduğundan çok önemlidir. Sonuç olarak, iklim ısınır, Kuzey Kutbu erimeye başlar, deniz seviyeleri yükselir, okyanuslar yeni kimya geliştirir ve hidrolojik buharlaşma ve yağış döngüsü yoğunlaşır. Buna karşılık, bunun hem insanlar hem de gezegensel süreçler üzerinde etkileri vardır (Maldonado, 2015: 75). Buna ek olarak antroposen döneminde şu anda bir yavaşlama ya da tersine dönme gibi bir durum yoktur. Bu nedenle küresel değişimin sonuçlarıyla başa çıkmak insanlar için önceden bilinmeyen boyutta bir mücadele alanı haline gelmiştir. Söz konusu durum küresel iklim sistemindeki değişikliklerin analizinin çok ötesine geçer ve bir bütün olarak fiziksel, biyo-jeokimyasal ve toplumsal süreçleriyle Dünya sistemini içerir. İnsanlar değişime neden olurken aynı zamanda değişimden etkilenirler. Bu nedenle insanlar ve Dünya sisteminin diğer bileşenleri arasındaki etkileşimlerin nedenleri, mekanizmaları ve etkileri, küresel iklim değişimi araştırmalarının tam merkezinde yer almaktadır (Mausser, 2006: 3). Dünya sistemi üzerindeki insan etkisinin belirgin bir güç haline geldiğini vurgulayan Antroposen terimi, yalnızca doğa bilimleriyle sınırlı olmayan sosyal ve beşeri bilimleri de kapsayan dinamik bir etkileşim yaratmıştır (Maldonado, 2015: 74). Bu durumda insan davranışlarının ve sonuçlarının yönlendirilmesi gereği, antroposen çağında doğa bilimlerinin, sosyal ve beşeri bilimlerden ayrılamayacağını göstermektedir. Bununla birlikte bilim insanları ve uzmanlar tarafından küresel ısınma ve iklim değişikliğiyle ilgili yapılan binlerce çalışma ve etkinlik bulunmasına rağmen insanların sosyo-ekolojik boyutlara ulaşan iklim değişikliğiyle ilgili farkındalıklarının yeterli seviyede olmadığı gözlenmektedir (Türe, 2014: 226). İnsan ve etkinliklerini incelemeyi amaçlayan sosyal bilimlerin yanı sıra insanları ve toplumları bilinçlendirerek yeni bir bakış açısı kazandırma konusunda sanat pratiklerinin yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Sanat pratiklerinin insanların ve toplumların dikkatini ekolojik sorunlara çekerek bilinç düzeyinin yükselmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Öyle ki sanat konu edindiği unsurlara büyüteç tutarak etki alanının genişlemesine ve geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktadır. 1960'lardan başlayarak sanatçıların, ekolojik acil durumun

farkına vardığını ve insanlığın kendi varlığını sürdürmesi için oluşturduğu tehditlere karşı dünyayı uyarmak için özellikle çağdaş sanat pratikleri kapsamında yeni ifade biçimleri geliştirdiği görülmektedir. Çağdaş sanat yaklaşımları içinde değerlendirilen ekolojik sanat; ekoloji, çevre ve sürdürülebilir kalkınma düşüncesini destekleyen yaratıcı çabalar için kullanılan terimdir (Ardenne, 2019: 51). Ekolojik sanat, doğada ve ekolojik sistemlerde iyileştirme çabalarının yanı sıra doğa ile iletişimi geliştirme konularında sosyo-kültürel katkılar sunmaktadır. Çalışma kapsamında antroposen çağının sorunlarını sanat pratiklerine konu edinen ekolojik sanat açıklanarak küresel ısınma ve iklim değişimi bağlamında gerçekleştirilen ekolojik sanat projelerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çağdaş sanatın doğayla ilişkisi ve ekolojik sanata ilişkin literatür taraması yapılarak konuyla ilgili örnekler açıklanmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda David Buckland'ın kurucusu olduğu Cape Farewell oluşumu aracılığıyla gerçekleştirdiği Ice Text projesi, Terike Haapoja'nın Dialog ve Mel Chin'in Cli-mate adlı projeleri, sanatçıların açıklamaları ışığında incelenerek yorumlanmıştır.

2. Çağdaş Sanat ve Doğa İlişisine Bakış

1960'lar çağdaş sanatın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Genel kabul gören nesne temelli ve mecraya özgü neo-avangard pratiklerden kopularak performans, minimalizm ve kavramsal sanat olmak üzere bir dizi yeni eser türü ortaya çıkmıştır (Osborne, 2017). Amerika'da postmodern dönemde doğan çağdaş sanat, Amerikan sanatı içindeki kültürel uçlanmalardan kaynaklanmış ve Amerikan sanatının içeriğe verdiği önceliği benimseyerek 1940'lardan bu yana ABD'deki sanat serüveni eylemci bir tavır içermiştir. Happening (oluşumlar) ve yeryüzü sanatı hareketleri vurguyu biçim yerine içeriğe yüklemiş ve sanat sanat içindir idealizminin biçimci elitizmine karşı tavır yaratmıştır (Rona ve Beykan, 1997: 1507-1508). Aynı zamanda resim, heykel gibi geleneksel türlerin ötesine uzanan performans ya da happeningler; enstalasyonlarla iç içe olan çevre (environment) türünde düzenlemeler; galeri ve müzenin hem fiziksel ve ideolojik sınırlarını aşmak adına açık alanlarda ve doğada gerçekleştirilen arazi, toprak, yeryüzü sanatı çevre sanatı türünde projeler, estetikten önce düşüncenin ön plana çıktığı sanat pratikleri olarak endüstriyel gelişmelerin, teknolojik hızın olumsuz etkilerini ve tehlikeli boyutlarını düşünmeye çağırın; doğaya dair bilinç uyandırmayı amaçlayan ve teknoloji karşısında doğayı kutsayan bir yaklaşımın ürünüdür (Antmen, 2010: 193). Bu sanat pratikleri üzerine çalışan sanatçılar, yerkürenin tamamına gönderme yaparak acilen ona sahip çıkmayı ve saygı duymayı önermektedir (Yılmaz, 2006: 238). Arazi sanatı, toprak sanatı (land art), yeryüzü sanatı (earthworks), çevre sanatı (environmental art) gibi çeşitli terimlerle anılan bu yaklaşımın temelinde sanatçıların geleneksel sergi mekanlarına yönelik tepkisinin yanı sıra tam da bu dönemde gelişmeye başlayan çevreci hareket vardır. 1960'lardan 1980'lere uzanan süreçte etkin olan Arazi sanatı, o dönemde ABD'de yaşanan gelişmelerden ayrı tutulamaz (Antmen, 2010: 251). Toprak işleri ve arazi sanatı, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'da yirminci yüzyılın ortalarında çevrecilikle aynı zamanda ve aynı kültürel ortamda gelişmiştir (Cheetham, 2018: 5). 1960'lar ve 70'lerin dönüştürücü zamanlarında Amerikalılar eşitlik ve özgürlük taleplerinin yanında çevreye dönük endişelerini de daha büyük ölçekte ortaya koydular. Bu dönem, tarihte çevrecilerin insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki yaygın kötü etkilerini geniş bir şekilde düşünmeye başladıkları ilk zamanlardır. Bunlar yaşanırken iklim değişikliğinin altında yatan nedenleri açıklayan bilimsel bilgi, bilim adamları ve insanlar tarafından fark edilmeye başlandı. Bu farkındalıkta 1962'de Rachel Carson tarafından yayınlanan Sessiz Bahar (Silent Spring) adlı kurgusal olmayan ve yaygın çevre sorunlarını ele alan türünün ilk örneğini temsil eden çevre bilimi kitabı, 1960'larda başlayan küresel çevre hareketini ateşlemiştir (Deck, 2019: 7). Bu dönüm noktası niteliğindeki kitap, insan faaliyetlerinin toprakların kısırlaşmasına, yağmurun asitleşmesine, suyun kirlenmesine ve türlerin neslinin tükenmesine neden olduğuna dair kanıtlar sunarak bütün bir neslin insanlarını kızdırarak harekete geçirmiştir. Söz konusu kitabın endişe verici mesajı, insanların aşırı hava kirliliğinden ölmesi, kimyasal maddelerle dolan bir nehrin alev alması ve büyük petrol sızıntıları, tehlike altındaki yaban hayatı gibi bir dizi olay tarafından pekiştirilmiştir. ABD'deki çevre hareketi, Kongre'nin ilk Dünya Günü'nü ilan etmesi ve Çevre Koruma Ajansı'nı kurduğu 1970'te resmen başlatılmıştır (Weintraub, 2012: 19-20). Böylelikle

çevrecilik hareketi ve arazi sanatı, yeryüzü sanatı, ekolojik sanat gibi çağdaş sanat pratikleri etkileşim içinde gelişerek Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayarak dünyaya yayılmıştır.

Çağdaş sanat içerisinde yer alan yeryüzü sanatı, arazi sanatı, ekolojik sanat gibi sanat pratikleri farklı adlandırılırsa da genel olarak çevrecilik hareketi ve doğaya ilişkin olgularla ilgilenmektedirler. Doğa ve doğayla ilgili sanatsal tanımlamalarda görülen süreklilik ve değişim, kavramın eklektik yapısından kaynaklanır. Sanatçıların doğa ile çalışmaları farklı şekillerde ortaya çıkmakta ve bu işler ayırt edici özellikleri belirlemede zorlanılan birçok kategoride ele alınmaktadır. Doğa ile ilk elden temas kuran oluşumlardan biri olan yeryüzü sanatı 1960'ların sonlarından bugüne değin doğal malzemelerle dış mekanlarda yapılan sanat işlerini kapsayan bir terimdir (Uysal, 2009: 18). Bir sanat tarihi kategorisi olan yeryüzü sanatı, Michael Heizer'in Double Negative (Çifte Negatif) (1969-70), Robert Smithson'un Spiral Jetty (Spiral Dalgakıran) (1970), Walter de Maria'nın Lightning Field (Yıldırım Tarlası) (1974-1977) adlı gibi eserleri tanımlamak için tasarlanmıştır. Toprak işleri bir nehir kenarındaki, bir tarlanın ortasındaki veya kentsel bir ortamdaki gibi belirli doğal çevrenin aksine, geniş açık alanlara yerleştirilmiş, esasen kalıcı, büyük ölçekli, doğal olmayan formlardır (Spaid, 2012: 10-11).

Fotoğraf 1. Spiral Jetty (Spiral Dalgakıran), Robert Smithson, 1970.

Kaynak: <https://holtsmithsonfoundation.org/news/visiting-earthworks-holt-and-smithson> (Erişim Tarihi: 27.12.2021).

Smithson 1970'in Nisan ayında Utah'taki Büyük Tuz Gölü'nün (Great Salt Lake) uzak bir köşesinde bulunan terk edilmiş bir sanayi sitesinde, en ünlü çalışması Spiral Jetty (Spiral Dalgakıran) adını verdiği projesini inşa etmeye başlamıştır (Fineberg, 2014: 315). 6,650 ton taş ve toprak taşınarak gerçekleştirilen iş, göle doğru uzanan bir burgaç şeklindeydi. Spiral Dalgakıran, Utah Gölü'nü okyanusa bağlayan efsanevi bir burgaca göndermeyi. Gölde kaybolmadan önce ancak birkaç kişi tarafından izlenebilmişti (Yılmaz, 2006: 242). Yapıtlarında doğal yaşam ve ölüm döngüsünün bir ifadesi olan entropi fikrini işleyen Smithson'ın bu yapıtı, doğal değişimlere bağlı olarak gerçekleştirildikten bir zaman sonra sular altında kalmış ancak 2000'li yılların başında yeniden su yüzünde görünmüştür. Spiral Dalgakıranı özellikle endüstriyel bir bölgede inşa eden Smithson, insanın doğayla ilişkisine dikkat çekmek istemiş, ayrıca binlerce yıl öncesinden günümüze ulaşan Stonehenge gibi insan yapısı anıtlara göndermede bulunmuştur (Antmen, 2010: 252).

Fotoğraf 2: The Lightning Field (Yıldırım Tarlası), Walter De Maria, 1977.

Kaynak: <https://gagosian.com/quarterly/2021/07/12/essay-light-lightning-wonder-reactions-walter-de-marias-lightning-field/> (Erişim Tarihi:27.12.2021).

Yeryüzü sanatının bir diğer örneği olan Walter De Maria'nın Lightning Field (Yıldırım Tarlası) New Mexico'nun güneyinde, uzak dağların huşu uyandıran manzarasına karşı düz, yarı kurak bir havzada kurulmuştur. Burada sanatçı, altmış yedi metrelik aralıklarla her birinde yirmi beş direk olan on altı sıra şeklinde düzenlenmiş dört yüz paslanmaz çelik direklerle bir mile bir kilometrelik bir sistem inşa etmiştir. Beş cm çapında direklerin ortalama yüksekliği altı metre ve arazideki değişimler ne olursa olsun hepsinin aynı yükseklik seviyesinde sona ereceği biçimde düzenlenmiştir (Fineberg, 2014: 312). Arazinin engebeli olmasına rağmen kazıkların uçları aynı düzlemedir. Sanatçı bu araziye çok yağmur aldığı için seçmiştir. Çelik kazıkları da o bölgeye yıldırım toplamak için dikmiştir. Gökte çakan şimşekler ve kazıklara düşen yıldırımlar, nükleer bir savaşın başımıza neler getirebileceğinin simgeleri olarak kullanılmıştır (Yılmaz, 2006: 244). Bir diğer akım olan Arazi sanatı ise daha çok 1970'lerin başlarında kullanılmaya başlanmış, yeryüzü sanatı ile hemen hemen aynı anlama gelen, ölçek olarak daha büyük ve çevresel etkileri konu almak zorunda olmayan sanat eserlerini ifade etmektedir (Uysal, 2009: 18). Amerikan arazi sanatının en eski ve en iyi bilinen eserlerinden biri Michael Heizer'in Double Negative (Çifte Negatif) (1969-70) eseridir. Nevada, Overton'un hemen kuzeybatısındaki Mormon Mesa'da Heizer, dört yüz yedi metre uzunluğunda, onbeş metre derinliğinde ve dokuz metreden fazla genişlikte birbirine bakan iki hendek kesmiştir. Bu hendekler için iki yüz kırk bin ton kaya yerinden çıkarılmıştır (Hinchcliffe, 2017: 10).

Fotoğraf 3-4: Michael Heizer, Double Negative (Çifte Negatif) 1969-70.

Kaynak:<http://doublenegative.tarasen.net/double-negative> (Erişim Tarihi: 27.12.2021).

Kaynak:<http://doublenegative.tarasen.net/double-negative> (Erişim Tarihi: 27.12.2021).

Çağdaş sanatın doğayla ilişkili bir diğer yaklaşımı olan çevresel sanat akımı ise 1960'larda çevresel hareketle birlikte ortaya çıkmıştır. Çevresel sanat, doğaya karşı bir saygı geliştiren toplumu çevresel sorunlar ve bunların çözümleri hakkında eğiten, zarar görmüş alanları sanat yoluyla tekrar kullanılabilir hale getiren projelerin yer aldığı bir sanatsal hareket olarak nitelendirilebilir (Uysal, 2009: 18). Çevre sanatı, Meg Webster'in çalışmaları veya Agnes Denes'in ritüel çabası Rice/Tree/Burial with Time Capsule (Pirinç/Ağaç/ Zaman Kapsülü Gömüsü) (1977-1979) (Denes'in 1968 performansının ikinci versiyonu) genellikle daha az anıtsaldır. İzleyicinin doğanın güçleri, süreçleri ve fenomenleri hakkındaki farkındalığını arttırmak veya yerli bir kültürün, doğadan uzaklaştığına dair farkındalığını göstermek için doğayı bir araç olarak kullanma eğilimindedir (Spaid, 2012: 11).

Fotoğraf 5: Rice/Tree/Burial with Time Capsule (Pirinç/Ağaç/Zaman Kapsülü Gömüsü), Agnes Denes 1982.

Kaynak: <http://www.agnesdenesstudio.com/works2.html> (Erişim Tarihi: 27.12.2021).

Denes, Rice/Tree/Burial with Time Capsule (Pirinç/Ağaç/Zaman Kapsülü Gömüsü) adlı projesini ilk olarak 1968'de New York, Sullivan County'de gerçekleştirmiştir. Sanatçı projesinin, çevreye ve ekolojik konularla ilgili kaygılarının ve felsefi kavramlara ilişkin düşüncelerinin bir manifestosu olduğunu

belirtmiştir. Denes; hayat, özgürlük ve entelektüel yaşama dair kavramlarını projesinde metaforlar aracılığıyla ifade etmiştir (Denes, 1993: 388-389). Yaşamı temsil etmesi için pirinç ekmiştir. Doğaya müdahaleyi ifade etmek için zincirli ağaçlar dikmiştir. Kavramlarını temsil etmek için ise Haiku şiirini toprağa gömmüştür. Böylece ekim işlemiyle yaşamın başlangıcını, zincirlenmiş ağaçlarla kısıtlamayı ve kısıtlamayla karşılaşan bir organizmanın yaşam gücüne dikkat çekmiştir. Haiku şiirinin gömülme eylemini ise yaşam ve ölümün ilişkisini vurgulamak için gerçekleştirmiştir. Her üç eylem de metafor olarak bir formdan diğerine geçişi ve döngüsel fenomenleri ifade etmektedir. Sanatçı projesini 1977'de New York Artpark'ta yeniden gerçekleştirmiştir. Geçmişin ve bugünün karşılaştırıldığı projenin devamında sanatçı Niagara yakınlarında bir tarlaya pirinç ekmiştir. Ancak Pirinç, Artpark'ın yakınlarında bir çöplük alanı olmasının beklenmedik bir sonucu olarak mutant büyümüştür (Denes, 1979). Sanatçının ektiği sıradan Loiana Beyaz pirinç tohumları, sonunda New York'ta teknik olarak yetiştirilmesi imkânsız olan Çin kırmızı pirincine benzeyen pirinç ürettiğinde, Artpark'ın toprağının toksitesinin uzun vadeli etkisi tespit edilmiştir (Spaid, 2012: 11-12). Daha sonra sanatçı Niagara Şelalerinin kenarından yedi gün boyunca film çekimi yapmıştır. Ayrıca mikrofilm içinde cevaplarıyla birlikte anket ve sanatçının Sevgili Homo Futurus adlı mektubu bulunmaktaydı. Mikrofilm suya düşmüş ancak kurutularak ve çelik bir kapsüle yerleştirilmiştir. Son olarak sanatçı kapsülün bin yıl sonra 30. Yüzyılda 2979'da açılacağını belirtmiştir (Denes, 1979). Sanatçı Yine bu proje çerçevesinde, gelecekte çeşitli zaman dilimlerine yönelik olarak Dünya'da ve uzayda gömülmek için çeşitli zaman kapsülleri planlanmaktadır (Denes, 1993: 388-389).

Denes, projesinde metaforlar aracılığıyla yaşam, ölüm ve zaman kavramlarına dikkat çekmiştir. Proje etkinliklerini farklı zamanlarda gerçekleştirerek insanların doğada yarattığı değişimleri ortaya koymuştur. Sanatçının projeyi gelecekte farklı zamanlarda Dünya'da ve uzayda tekrarlamak istemesinde yaşamın devamlılığını vurgulamaktadır. Ayrıca antroposen çağıyla kaynakların tükenmesinin bir sonucu olarak insanların Dünya dışında yaşam arayışını anımsatmaktadır.

1960'lardan bu yana uygulanan çağdaş sanat yaklaşımları olan yeryüzü sanatı, arazi sanatı ve çevresel sanat, doğayı ve çevre konularını ele almaktadır. İnsan ve çevre ilişkisine ışık tutarak insan aktivitelerinin doğa üzerindeki etkileri üzerine farkındalık ve bilinç geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen ekolojik sanat da söz konusu çağdaş sanat yaklaşımlarının bir parçası ve devamı niteliğindedir. İnsan etkinliklerinin yol açtığı antroposen çağının temalarını konu edinmektedir. Doğa, insan çevre ilişkisi, yaşam düzeninin sonuçlarını sanatsal bakış açısını fotoğraf, video, enstalasyon ve benzeri gibi ifade biçimleriyle ortaya koymaktadır.

3. Ekolojik Sanat

Ekolojik sanat, ekosistemlerin fiziksel, biyolojik, kültürel, politik ve tarihsel yönleri arasındaki karşılıklı ilişkiler ağını ele alan bir ekolojik ve sistem teorisine dayanmaktadır. Ekolojik sanatçılar, ekolojik değerlerini modellerken ekolojik ilişkileri ortaya çıkararak veya geliştirerek, yenilikçi bir şekilde yenilenebilir malzemeler ve yeniden tasavvur eden sistemleri kullanarak araştırma soruları sorar, güçlü metaforlar oluşturur, kalıpları belirler, hikayeleri örer, restorasyon ve iyileştirme sunabilir, ilham verir, savunur ve yenilikler yapar (Wallen, 2012: 235). Ekolojik sanatta sanatçı; sürdürülebilirlik, uyarlanabilirlik, karşılıklı bağımlılık, yenilenebilir kaynaklar ve biyolojik çeşitlilik konularını dikkate alır, ancak bunlar ille de yerel ekolojiye dönüşme girişiminde bulunmaz (Spaid, 2012: 12). Ekolojik sanat, içinde yaşadığımız dünyayı önemsemeye ve saygı duymaya ilham verir, diyalogu teşvik eder, hayal gücünü harekete geçirir ve yeryüzünde bulunan yaşam formlarının çeşitliliğinin gelişebileceği sosyo-kültürel dönüşümlere katkıda bulunur (Wallen, 2012: 235).

Özetle, ekolojik sanatın tanımlayıcı özellikleri şu dört özellikten inşa edilebilir:

- Konu, öne çıkan fikri tanımlar ve çalışmanın materyal ve ifade bileşenlerini belirler.

- Ara bağlantılar, bir sanat eserinin fiziksel yapıları arasındaki ve sanat eseriyle içinde bulunduğu bağlam arasındaki ilişkiler için geçerlidir.
- Dinamizm, eylemlerin nesnelere üzerindeki ve bileşenler üzerindeki değişikliklerini vurgular.
- Eko-merkezcilik, sanat sürecinin her bir noktasında tüketilen kaynaklar ve üretilen atıklarla ilgili kararların yanı sıra tematik yorumlara da rehberlik eder (Weintraub, 2012:7).

Ekolojik sanatın sözü edilen genel özellikleri görülmektedir. Dolayısıyla ekolojik sanat çeşitli biçimler altında ifade edilen çok sayıda farklı öneriyi kapsamaktadır: mesela insanın doğayla arasındaki hassas ilişkiyi aşan son derece güzel ve yalın biçimler söz konusu olabilir, bu da çevreyi sevmeyi yeniden öğrenmeye kapı aralayabilir. Ya da yelpazenin diğer ucunda, izlemeye ama aynı zamanda harekete geçmeye, gösteriyi aşarak bir eylemci-izleyici olmaya çağırarak açıktan politik eserler olabilir (Diep, 2019). Bazı ekosanat çalışmaları fiziksel yenilik, dönüşüm ve restorasyonu vurgularken, diğerleri sosyopolitik aktivizme ilham verir ve diğerleri kavramsal olarak işlev görerek ekolojik değerleri ve algıları teşvik eder (Wallen, 2012: 237). Ekolojik sanat tema olarak politikalar, üretim protokolleri, yaşam tarzı modelleri, etik ikilemler ve kültürel ifadeleri benimsemektedir. Ayrıca karbondioksit emisyonları, alternatif enerji, radyoaktif atık, ozon tabakasının incelmeye, küresel ısınma ve iklim değişikliğinin yanında iyileştirme, sürdürülebilirlik, mahsul verimliliğini artıran ancak toprağa ve suya zarar veren tarımsal yöntemler; konfor ve zevki artıran ancak toksik emisyonlar açığa çıkaran teknolojiler; lüks sağlayan ancak çöpü artıran malzemeler de ekolojik sanatın konularındandır (Weintraub, 2012: 21). Ekolojik sanatta amaç, her zaman, antroposen çağına girişimizin belirtileri olan iklim değişikliği ve küresel ısınma ile ilgili konularda halkın farkındalığını artırmaktır (Ardenne, 2019: 51). Ekolojik sanatın gezegensel krizlere tepkileri, iklim değişikliğiyle ilgili huzursuzluklar kadar çoktur. Küresel oldukları kadar bireyseldirler ve çoğu zaman hem kültürel hem de bilimsel fikirlere karıştıkları için materyaldirler.

Ekolojik sanatın güncelliği ve karmaşıklığı, birçoğu sanat dünyasında olan bu fenomenin çeşitliliği ve öncelikleriyle hesaplaşmak amacıyla değerlendirme listeleri içeren çok çeşitli sergilere ve yayınlara yol açmıştır. Ekolojik sanat geleneksel sorgulama sınırlarını, çağdaş sanat uygulamalarının çoğundan daha fazla aşmaktadır (Cheetham, 2018: 3). Ekolojik sanat pratikleri, ekolojik sorunları anlamamanın ya da atlatmanın aracı olarak disiplinler arası iletişim gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Sanatçıların yenilikçi ifadeleri bu sorunlara kesin yanıtlar aramak değildir. Konuyla alakalı bir soru sormaları yeterlidir. Pozitif bilimlerin düzeniyle ilerlemek zorunda olan bilim insanları gibi hareket etmekten farklı olarak sanatçılar her düzlemde sorgulamakta yeniden tanımlar yapmakta ve tüm olasılıklara açık olmakta özgürdür (Weintraub, 2012). Ekolojik sanat projeleri, doğaya ilişkin bilimsel olguları insanların dikkatine sunmakta ve farkındalık yaratmaktadır.

3.1. Ekolojik Sanat Projeleri Üzerine İncelemeler

Çalışma kapsamında ilk olarak kar amacı gütmeyen bir kuruluş olan Cape Farewell'in kurucusu olan David Buckland'ın Ice Text (Buz Metni) projesi incelenmiştir. David Buckland, eserleri dünya çapında çok sayıda galeride sergilenmiş bir tasarımcı, sanatçı ve film yapımcısıdır (Capefarewell, t.y.). Buckland 2001'de toplumun iklim değişikliğini algılama ve tepki verme biçiminde bir paradigma değişimi yaratmaya katkı sağlamak için sanatçıları, bilim adamlarını ve eğitimcileri bir araya getirerek kar amacı gütmeyen bir oluşum olan Cape Farewell'i kurmuştur (Buckland ve Wainwright, 2010: 8). Cape Farewell Projesi insanlığın karşılaştığı en büyük zorluk olarak tanımlanan antropojenik iklim değişikliğini ele almak için iklim bilimcilerini; sanatçılar, yazarlar ve film yapımcıları ile birleştirmiştir (Buckland, 2012: 2). Uluslararası alanda çalışan Cape Farewell'in bir araya getirdiği bilim insanı, sanatçı ve iletişimciler; sanat eserleri, yazılar ve şiirler yaratmak için birbirlerini besleyerek teşvik etmektedir. Böylece sanatçılar ve bilim insanları, yenilik yapmak ve bir araştırma aracı olarak yaratıcılığı kullanmakta, küresel iklim sorununun aciliyetini insan ölçeğinde iletme için yaratıcı dillerini geliştirmektedirler. Bu

bilim insanını da değiştiren iki yönlü bir diyalogdur. İklim değişikliği, bilim insanlarını ve sanatçıları aynı sorgulamalarda bir araya getirmiştir (Buckland ve Wainwright, 2010: 8). Bunun yanı sıra Cape Farewell ekibi dünyanın pek çok yerinde birçok sergi ve eğitim projeleri düzenledi ve gençlerin gezegendeki en kırılgan ekosistemlerden bazılarını ziyaret etmesini sağladı. Böylelikle, Cape Farewell iklim değişikliğine yanıt veren dünya üzerindeki en önemli kalıcı sanatsal tepki olarak kabul edilmektedir (Brown, 2014: 73).

Cape Farewell, didaktik bir yaklaşım yerine duygu yüklü tepkiler üreten sanatçıları teşvik etmektedir. Bu sanatçılar izleyicilere hayranlık, merak, empati, entelektüel teşvik ve davranış değişikliğini tavsiye ederek iklim değişikliğiyle kendi ilişkileri üzerine düşünmeye davet etmektedir (Buckland ve Wainwright, 2010: 8). Kültürel yaklaşımlar, bilimin katı gerçeklerinin başarısız olduğu yerlerde başarılı olabilir. Cape Farewell Projesi kapsamında 100 yaşındaki Norveçli yelkenli Noorderlicht (Northern Lights) ile Kuzey Kutbu'na seferler yapılmıştır. Bu seferler; Antartika ve Grönland başta olmak üzere İskoçya Batı Adaları, Marshall Adaları'na ve Peru'daki yağmur ormanlarına düzenlenmiştir. Bu yolculukların her biri, bilim insanları, sanatçılar ve düşünürlerden oluşan keşif ekiplerinin antropojenik aktivitenin yaşam alanlarımızı nasıl etkilediğinin incelenmesine imkân tanımaktadır (Buckland, 2012: 3; Capefarewell, t.y.). Böylelikle Cape Farewell ekibi, bu bilgileri kamuya paylaşarak insanların bilinçlenmesini sağlamaktadır (Capefarewell, t.y.). Buckland Cape Farewell Projesine katkı sağlarken kendi sanat eserlerini de üretmektedir. Sanatçı, 2005 yılının Mart ayında Norveç'in Kuzeyindeki Tempelfjorden'e yapılan deniz seferinde, yüz yaşındaki Norveç uskunası Noorderlicht'in güvertesine çıkarak geminin yirmi kişilik mürettebatı ile -30 C'ye varan aşırı soğuklarda altı gün geçirmiştir. Buckland bu seferde Ice text (Buz metni) adını verdiği sanat projesini gerçekleştirmiştir. Ice text (Buz Metni) projesi kapsamında yaklaşık kırk beş metre yüksekliğinde, çökmekte olan bir buzulun suya yakın kısmına gemiden bir dizi metin yansıtılmıştır. Tüm proje, az bir ışıkla yansıtılarak ve fotoğraflanmıştır. Sanatçının sloganları, bu ışıkla birleştiklerinde akıldan çıkmayan bir etkiye sahip olurlar ve bizleri iklimle duygusal olarak ilişkilenebilecek şekilde teşvik ederler (Brown, 2014: 73).

Fotoğraf 6: David Buckland, Discounting Future, Ice Text Serisi (Buz Metni Serisi), 2005-2008.

Fotoğraf 7: David Buckland, Didnt Know, Ice Text Serisi (Buz Metni Serisi), 2005-2007.

Kaynak: <https://www.bucklandart.com/art/ice-texts/> (Erişim Tarihi:27.12.2021).

Buckland'ın Ice Text (Buz Metni) projesine ilişkin açıklamaları şöyledir;

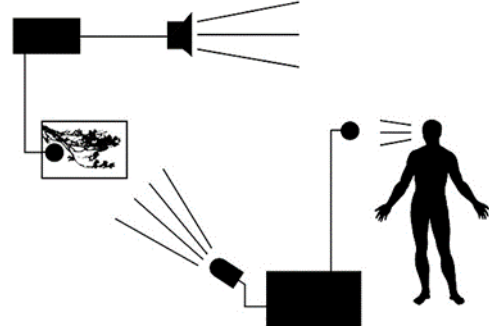
Projeksiyonlar, video projektörünün gücünün şafak ışığıyla eşleştiği ve ışığın gecedeki gündüze doğru geçişinde kısa bir anda gerçekleşmiştir. Mesaj, buzun üzerinden geçerken birden fazla buz türü olduğunu kısa sürede fark ettim. Bazen mesaj yutulur, kaybolur ve ardından buzdan tekrar yansıtılarak görünür hale gelir. Grönland'ın Doğu Kıyı'sındaki buz dağları son buzul çağından önce oluşmuş on binlerce yaşında olabilir ve şimdi Grönland

buz kütesinden endişe verici bir hızla kırılarak ayrılıyor. Projeksiyonlar, tüketim odaklı yaşam tarzımız üzerine düşünmemizi sağlayan sloganlardan oluşmaktadır. Karanlığın, aşırı tüketimin, risk, aç gözlülük ve kayıptan doğan bankacılık modellerinin sonuçlarını düşünmek için bizi yavaşlatmayı amaçlamaktadır. Böyle olmak zorunda mı? Daha fazlasını kaybetmek için daha fazlasına mı ihtiyacımız var? Doğanın gücünü baştan çıkarmaya gerçekten istekli miyiz? Bu görüntüleri yapmak riskli bir iştir ve kısa süren fırsat anı hızla kaybedilir. Çocuklarımızın çocuklarının bu güzel buzulları sadece fotoğraflardan bilecekleri düşünülemez. Bazı çalışmalar bunlar gibi dikkate alınmayan mesajlar taşıyor (Buckland, 2012: 36).

Kuzey Kutbu çoğunlukla eriyen buz ve nesli tükenmekte olan kutup ayılarının görüntüleriyle tasvir edilmektedir. Bu tür görüntüler, bölgenin ilgi odağı gelen bölümlerinde iklim değişikliğinin amblemi haline gelmiştir (Hedin ve Gremaud, 2018: 3). Buckland da projesinde iklim değişikliğinin amblemi haline gelen eriyen buz kütlelerini kullanmıştır. Sanatçı vermek istediği mesajları buz kütlelerinin üzerine projeksiyonla yansıtarak fotoğraflarını çekmiştir. Proje kapsamında buzullara yansıtılan ifadelerden ve sanatçının açıklamalarından gelecek vurgusu yapıldığı görülmektedir. Sanatçı, son buzul çağından önce oluşan ve binlerce yıldır orada duran buzulların eriyerek yok olma tehlikesine dikkat çekmek ve gelecek nesillere yaşamının mümkün olmadığı bir dünya bırakacağımız gerçeğiyle izleyicileri yüzleştirmek istemektedir. Dünyanın karşı karşıya olduğu küresel ısınma ve iklim değişikliği sorununu buzulların fotoğraflarını kullanarak tüm gerçekliğiyle izleyicilere sunulmaktadır. Buzulların görüntüsünün projeye verilmek istenen mesajların etkisini artırdığı söylenebilir.

Çalışma kapsamında incelenen bir diğer proje Terike Haapoja'nın Dialog (Diyalog) adlı enstalasyonudur. Haapoja, New York'ta yaşayan bir görsel sanatçıdır. Doğa, ölüm ve diğer türlerle karşılaşmalara odaklanan Haapoja'nın çalışmaları, dünyamızın varoluşsal ve politik sınırlarını araştırmaktadır (Haapoja, t.y.a). Sanatçı kişisel web sitesinde, iklim krizi ve derinleşen ekonomik eşitsizliğin olduğu zaman ve ortamda, bilgi ve yönetim sistemlerinde olan dışlama ve istismar yapılarını araştırmayı önemli bulduğunu belirtmektedir. Toplumdaki hayvan sorunu ve genel olarak insan olmayan dünyayla olan ilişkimiz, ötekileştirme mekanizmaları ve daha yakın zamanda, derin narsist bir toplumda insan ve özne olarak ne hale geldiğimiz sorularını sorduğunu ekleyerek çalışmalarının çoğunun çıkış noktasının bu etik talep olduğunu ifade etmektedir (Haapoja, t.y.b). Haapoja, bahsedilen temalara genellikle enstalasyonlar, ilgili yayınlar ve katılımcı eylemler şeklinde gerçekleştirilen büyük projeler inşa ederek yaklaşmaktadır (Haapoja, t. y. a). Sanatçının 2008 yılında hayata geçirdiği Dialog (Diyalog) adlı interaktif enstalasyon, izleyicilere insan ve doğa arasındaki zorunlu ilişkiyi anımsatmayı amaçlamaktadır. Yaşamsal döngüler arasında yer alan oksijen ve karbondioksit döngülerini insan ve doğa etkileşimi perspektifinden ele almıştır.

Fotoğraf 8: Terike Haapoja, Dialog (Diyalog), Interactive Installation, 2008.

Kaynak: <http://www.terikehaapoja.net/dialogue/> (Erişim Tarihi: 27.12.2021).

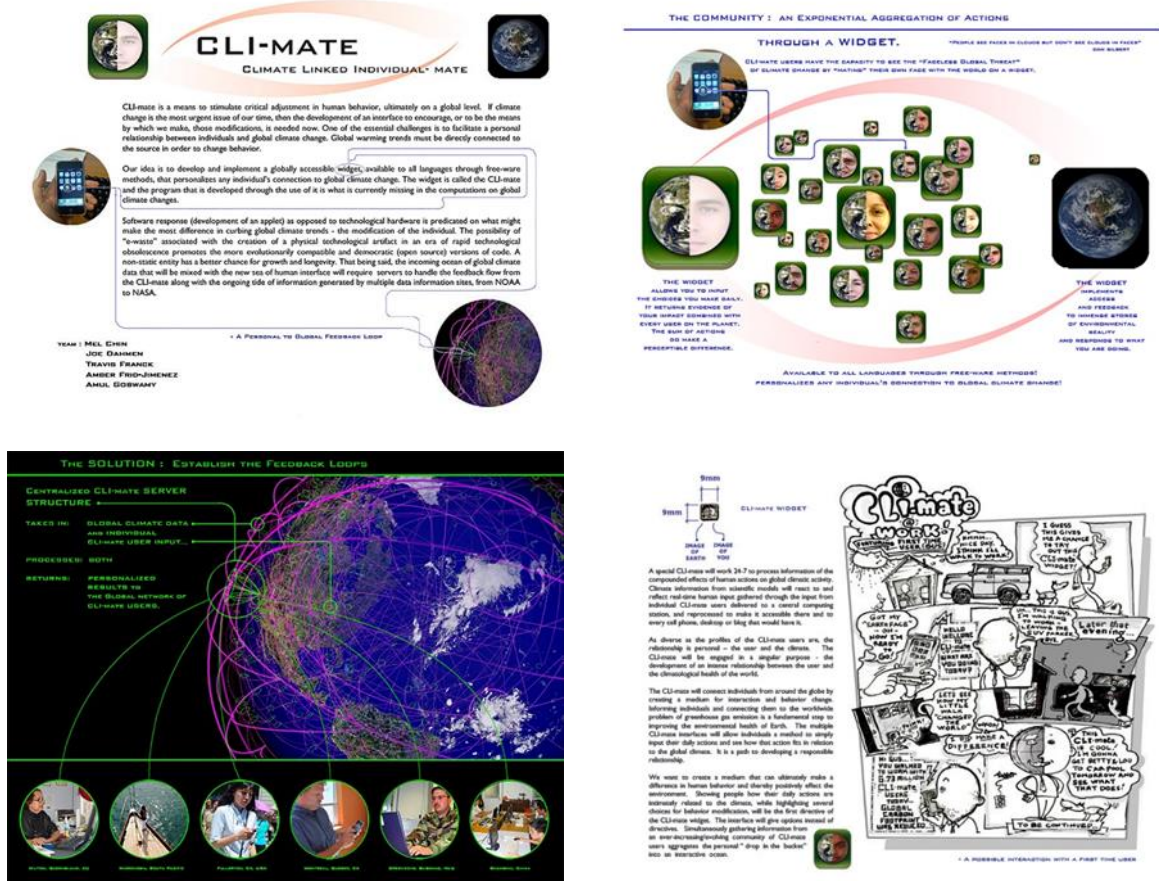
Diyalog, müze ziyaretçilerine enstalasyondaki bir platform aracılığıyla ağaçların canlılığını sürdürmesine ve büyümesine yardımcı olma fırsatı sunmaktadır. Ziyaretçilerin oturup ağaçlara sadece ısıklık olarak hediye verme sürecini başlatmaları için bir davet olarak yakınlarında bir bank kurulur. Bunu yaptıklarında, bankın önüne yerleştirilen bir karbondioksit sensörü etkinleşerek ağaçların dallarına odaklanan üç spot ışığını yakar. Bu ışıklar, yapraklardaki fotosentez sürecini başladığını ve müze ziyaretçilerine, ağaçlara ihtiyaç duydukları karbondioksiti sadece nefes vererek beslediklerini gösterir (Weintraub, 2012: 202). Fotosentez sürecinde karbondioksit şekerlere ve diğer organik bileşiklere dönüştürülür. Neredeyse tüm yaşam, doğrudan veya dolaylı olarak gıdalardaki nihai enerji kaynağı olarak fotosenteze bağlıdır. Ancak fotosentez, atmosferdeki normal oksijen seviyesini korumak için de gereklidir. Atmosfere karbondioksiti soluduğumuzda veya saldıığımızda, fotosentetik organizmalar onu düzeltebilir ve yan ürün olarak oksijeni serbest bırakabilir. Neredeyse aynı metabolizmanın parçaları olduğumuz için türler arasındaki bu etkileşim fizikseldir. Diyalog enstalasyonu, nefes alma ve bitkilerin fotosentez süreci arasında sesli bir diyalog sağlar. Ziyaretçi ağaçlara ısıklık çaldığında ağaçlar da ısıklık çalarak karşılık verir (Haapoja, t.y.c). Fotosentez sürecinde karbondioksit değişimi görünmez olduğundan Haapoja'nın enstalasyonundaki düzenek, izleyicilerin katkılarının sesli bir şekilde doğrulanmasını sağlamaktadır (Weintraub, 2012: 202). Fotosentezin ölçümü orman ekolojisinden uyarlanmış ses üreten cihazlarla gerçekleştirilir. Ağaçların dallarına asılırlar. Sonuç olarak ağaçlar, insanların ısıklarına ısıklık çalarak cevap veriyor gibi görünmektedir (Weintraub, 2012: 202). Işıklar, ses, CO₂, dijital ve analog teknoloji, izleyicinin insan olmayan çevre ile etkileşimi yalnızca fiziksel bir süreç olarak değil, aynı zamanda bilgi akışı olarak algılamasını sağlayan bir bilgi devresi oluşturmaktadır (Haapoja, t.y.c). İnsanlarla ağaçlar arasında bu ısıklıklı çağrı ve cevap ortaya çıktıkça doğaya yönelik ötekileştirme, benimsenmiş birliğe ve uyuma dönüşmektedir (Weintraub, 2012: 202).

Haapoja'nın projesinde müze ziyaretçilerinin, ses ve ışıkla somutlaşan interaktif enstalasyon deneyimine katılarak insan ve doğa ilişkisine yönelik farkındalık geliştirdiği söylenebilir. Sanatçı, canlıların yaşamını devam ettirmek için gerçekleştirdiği solunum ve fotosentez gibi biyolojik süreçleri insan ve bitki gibi farklı canlıların açısından görülmesini sağlamaktadır. İnsanların solunum sırasında nefes alıp vermeleri ve bitkilerin fotosentez yoluyla besinlerini üretirken canlılıklarını devam ettirmeleri gibi doğal sürecin arasındaki mutualist ilişkiyi ele alarak doğada canlıların bir bütün olduğuna dikkat çektiği söylenebilir.

Çalışmada son olarak ekolojik sanat projeleriyle, doğaya karşı ilgi ve hassasiyetiyle tanınan Mel Chin'in Cli-mate adlı projesi incelenmiştir. Sanatçı Mel Chin, Tennessee Nashville'deki Peabody Koleji'nden mezun olduktan sonra, çizimler, resimler, heykeller, enstalasyonlar, videolar, kamu sanatı ve mimariyi kapsayan geniş bir çalışma yelpazesıyla uluslararası alanda tanınmıştır. Projeleri sosyal ve

politik değişim, çevre ve hatta televizyon konularına odaklanmaktadır. Chin, çalışmalarını daha fazla sosyal farkındalık ve sorumluluk yaratma çabasıyla diyalogu teşvik etmek için bir katalizör olarak görmektedir (Ryan ve Chin, 2006: 59). Mel Chin 2008 yılında Cli-mate projesi kapsamında bir araç tasarımı yapmıştır.

Fotoğraf 9-10-11-12: Mel Chin, Cli-mate, 2008.

Kaynak: <https://melchin.org/oeuvre/cli-mate/> (Erişim Tarihi:27.12.2021).

Cli-mate projesinde herhangi bir bireyin küresel iklim değişikliğiyle bağlantısını kişiselleştiren, ücretsiz yazılım yöntemleriyle tüm dillerde kullanılabilen, küresel olarak erişilebilir bir uygulama geliştirilmesi ve kullanılması hedeflenmiştir. Cli-mate, insan eylemlerinin küresel iklim aktivitesi üzerindeki bileşik etkilerine ilişkin bilgileri işlemek amacıyla 7/24 çalışması için planlanmıştır. Bilimsel modellerden alınan iklim bilgileri, merkezi bir bilgi işlem istasyonuna teslim edilen bireysel Cli-mate kullanıcılarından gelen girdiler yoluyla toplanan gerçek zamanlı insan girdisine tepki verecek ve bunları yansıtacak ve bunu yapabilecek her cep telefonu, masaüstü veya blog için yeniden işlenecektir (Chin, t.y.)

Chin'in tasarım boyutunda geliştirdiği projesi Cli-mate, insanların doğayla ilişkisinin teknoloji aracılığıyla sayısal değerlere dönüştürülmesini amaçlamaktadır. Böylece elde edilen verilerin çözüm için kullanılarak küresel ısınma ve iklim değişiminde somut adımlar atılmasında katkı sağlaması hedeflenmektedir. Fütüristik bir bakış açısı içeren projede her birey günlük yaşamlarındaki aktivitelerini cihaza girerek iklim ve çevrede yaratacağı sonuçla ilgili bilgi edinerek doğayla ilişkisinin gelişeceği düşünülmektedir. Sanatçı, projesi aracılığıyla insanların günlük yaşamlarındaki tercihlerin küresel

ısınma ve iklim değişikliğine etkisine yönelik farkındalık sağlamak istemektedir. Chin; insan, doğa ve teknoloji etkileşiminden doğan projesi üzerine şu açıklamaları yapmıştır;

Şunu düşünün: bir saat yerine bir araç

Proje, iklim geri sayımı için bir seçenek sunuyor ve insanlara doğrudan iklimle etkileşim kurma seçeneği sunuyor. Topluluk: Cli-mate kullanıcılarının üssel bir toplamı. Bireyleri kişisel olarak küresel iklim değişikliğiyle ilişkilendirmek için kolay bir arayüzün geliştirilmesi, Cli-mate ücretsiz yazılım aracının yönergesi olacaktır. Çözüm: Geri bildirim döngülerini oluşturun. İklim saati prospektüsünün belirttiği gibi, bir geri bildirim döngüsü gereklidir. Kişiselleştirilmiş etkileşim yoluyla geribildirim fırsatı yaratmak, davranış değişikliği için motivasyon sağlar. Cli-mate, nihayetinde küresel düzeyde insan davranışında kritik uyumu teşvik etmenin bir yoludur. İklim değişikliği çağımızın en acil meselesiye, o zaman bu değişiklikleri cesaretlendirmek veya bu değişiklikleri yapmak ve bir araç olmak için bir ara yüzün geliştirilmesine şimdi ihtiyaç var. Temel zorluklardan biri, bireyler ve küresel iklim değişikliği arasındaki kişisel ilişkiyi kolaylaştırmaktır. Davranışı değiştirmek için küresel ısınma eğilimleri doğrudan kaynağa bağlanmalıdır. (Chin, t.y.).

Sanatçının açıklamalarında görüldüğü üzere Cli-mate Projesi, geliştirilen cihazın yaşama entegre edilerek insanların doğayla ilişkisinde somut ve gerçekçi adımlar atılmasını hedeflemektedir. Projenin gerçekleştirildiği zaman dilimi düşünüldüğünde ilerici ve yenilikçi bakış açısı taşıdığı söylenilebilir. Günümüz teknolojisinde akıllı telefonlar, akıllı saatler ve benzeri cihazlar için uygun görülmektedir. Chin'in projesi distopik bir geleceği çağrıştıran bir proje olarak anlaşılabilir. Ancak içinde bulunduğumuz antroposen çağının koşulları göz önünde bulundurulduğunda yakın gelecekte bu yaklaşımlar ya da deneyimlerin yaygınlaşması şaşırtıcı bulunmamaktadır. Aynı zamanda insan eylemlerinin küresel iklim üzerindeki etkilerine ilişkin verileri, eşzamanlı olarak bir yerde toplanması ve depolanması olanağı sunması; insanların çevresel değişimlerdeki neden-sonuç ilişkisinin algılamasını kolaylaştırması projenin etkin kazanımları arasında sayılabilir. Projenin insan etkinliklerinin söz gelimi toplu taşıma ya da bireysel araç kullanım tercihleri gibi basit görünen ancak küresel olarak düşünüldüğünde büyük bir fark yaratan tercihleri konusunda farkındalık geliştireceği düşünülmektedir. Bunun yanında yaşamımızın büyük bir parçası haline gelen akıllı telefonlar için geliştirilmiş söz konusu kazanımları hedefleyen uygulamalar bulunmaktadır ancak teknik anlamda beklenen düzeyde değildir ve yaygın bir şekilde kullanılmamaktadır. Sanatçının projesiyle küresel ısınma ve iklim değişikliğine yönelik önlemleri içeren uygulamaların geliştirilmesi ve kullanımının yaygınlaştırılmasına katkı sağladığı söylenebilir.

4. Sonuç

Ekolojik sanatın kökleri 1960'larda ortaya çıkan yeryüzü sanatı, arazi sanatı, çevresel sanat gibi çağdaş sanatın doğa ve çevrecilikle ilişkisinden doğan yaklaşımlarına dayanmaktadır. Doğa ve ekosistemlerin insan etkisiyle değişim geçirmeye başladığı antroposen çağının neden olduğu küresel ısınma ve iklim değişikliği başta olmak üzere birçok çevre krizine dikkat çekerek insanların farkındalığını geliştirmeyi hedeflemektedir. Böylelikle insanların önlemler olarak Dünyayı ve gelecek nesilleri bekleyen doğa ve yaşam koşullarının iyileştirilmesine katkı sağlayacağı söylenebilir.

Çalışma kapsamında öncelikle ekolojik sanat açıklanarak David Buckland'ın kurucusu olduğu Cape Farewell oluşumuyla gerçekleştirdiği Ice Text adını verdiği projesi, Terike Haapoja'nın Diaolog adlı interaktif enstalasyonu ve Mel Chin'in projesi Cli-mate, sanatçıların açıklamaları doğrultusunda incelenerek yorumlanmıştır. Fotoğraf, enstalasyon gibi farklı tekniklerle gerçekleştirilen söz konusu ekolojik sanat projelerinin ortak yönü, insanların doğayla ilişkisine odaklanarak farkındalık sağlamalarıdır. David Buckland Cape Farewell oluşumuyla Grönland'ın Doğu Kıyısına gerçekleştirdiği seferde mesajlarını eriyen buzullara yansıtarak insanların küresel ısınma üzerine düşünmelerini ve

harekete geçirmeyi istemektedir. Terike Haapoja ise Dialog adını verdiği interaktif enstalasyonunda izleyicilere solunum ve fotosentez gibi biyolojik süreçler üzerinden insan ve doğa ilişkisine yönelik algı ve farkındalıklarını geliştirme olanağı sunmaktadır. Son olarak Mel Chin'in projesi Cli-mate incelenmiştir. Mel Chin projesinde insan etkinliklerinin doğanın üzerindeki etkilerinin anlaşılması için tasarım boyutunda bir araç geliştirmiştir. Böylelikle insanların araçla, günlük aktivitelerinin sayısal verilere dönüşen sonuçlarını görmeleri planlanmıştır. Çalışma kapsamında incelenen ekolojik sanat projeleri, insanları farklı sanatsal biçimler ve deneyimler aracılığıyla içinde bulunduğumuz antroposen çağının en önemli sonuçlarından biri olan küresel ısınma ve iklim değişikliğine karşı uyarmaktadır. Doğanın tahribatı ve iklim değişikliğiyle ilgili sorgulamaların, bireysel ve toplumsal olarak ekolojik farkındalığın artmasına katkı sağladığı söylenebilir. Antroposen teriminin bir parçasını oluşturan insan unsuru düşünüldüğünde gerek bilimsel araştırmalardan elde edilen sonuçların paylaşılmasında ve insanlar üzerindeki etkisinin artırılmasında gerek insanların doğa ve çevre sorunlarına yönelik bilinçlendirilmesinde ekolojik sanatın toplumsal sorumluluk üstlendiği söylenebilir. Henüz çok geç olmadan önlemlerin alınması ve çözüm önerilerinin sunulmasında ekolojik sanat projelerinin bilim-sanat ve toplum arasındaki etkileşimi hızlandırarak küresel ısınma ve iklim değişikliğiyle etkin mücadeleye katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir.

Destek Beyanı

Bu çalışmanın finansmanı yoktur.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışmanın tamamı tek yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Antmen, A. (2010). *20. yüzyıl batı sanatında akımlar*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Ardenne, P. (2019). Ecological art-ongoing, reality, becoming. Reiss J. (Ed.). *Theory and practice in the anthropocene* (s. 51-64) içinde . United States: Vernon Press.
- Buckland, D. ve Wainwright, C. (2010). *Unfold a cultural response to climate change*. New York: Springer.
- Brown, A. (2014). *Güncel sanat ve ekoloji*. (Emre Gözgülü Yiğit, Çev.). İstanbul: Lal Yayınları.
- Capefarewell, (t.y.). Who we are. Erişim adresi <https://capefarewell.com/who-we-are/team/profiles/44-david-buckland.html>.
- Cheetham A. M. (2018). *Landscape into eco art articulations of nature since the '60s*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Chin, M. (t.y.). Cli-mate. Erişim adresi <https://melchin.org/oeuvre/cli-mate/>
- Crutzen P. ve Wacklawek, S. (2014). Atmospheric chemistry and climate in the anthropocene. *Chem Didact Ecol Metrol*, 19 (1-2), 9-28, doi: 10.1515/cdem-2014-0001.
- Deck, K. (2019). Enviro-environmental visualizing climate change through art. (Yüksek Lisans Tezi). ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (UMI no:13900491).
- Denes, A. (1979). Works. Erişim adresi <http://www.agnesdenesstudio.com/works2.html>.
- Denes, A. (1993). Notes on eco-logic: environmental artwork, visual philosophy and global perspective. *Leonardo*. 26 (5), 387-395.
- Diep, S. (2019). Antroposen sanatı bir dövüş sanatıdır: Paul Ardenne'le söyleşi. *e-skop*. <https://www.e-skop.com/skopbulten/antroposen-sanati-bir-dovus-sanatidir-paul-ardennele-soylesi/5450>.
- Fineberg, J. (2014). *1940'tan günümüze sanat varlık stratejileri*. (Simber Atay Eskier, Görel Erinç Yılmaz Çev.) İzmir: Karakalem Kitabevi.
- Haapoja, T. (t.y. a). About. Erişim Adresi <http://www.terikehaapoja.net/about/>
- Haapoja, T. (t.y. b). Artist statements. Erişim Adresi <http://www.terikehaapoja.net/2273-2/> (Erişim Tarihi:27.12.2021).
- Haapoja, T. (t.y. c). Dialogue. Erişim Adresi <http://www.terikehaapoja.net/dialogue/>
- Hedin, G. ve Gremaud, N. A. S. (2018). *Introduction: artistic visions of the anthropocene north climate change and nature in art*. New York: Routledge.
- Hinchcliffe, K. (2017). From land art to social practice: environmental art projects by Helen Mayer Harrison, Bonnie Ora Sherk, Mel Chin, Fritz Haeg, and Fallen Fruit. (Yüksek Lisans Tezi). ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (UMI no: 10801785).
- Mauser, W. (2006). Global change research in the anthropocene: introductory remarks. Ehler E. ve Kraft T. (Eds.), *Earth system science in the anthropocene* (s. 1-3) içinde. Berlin:Springer.
- Maldonado, M. A. (2015). *Environment and society socionatural relations in the anthropocene*. Switzerland: Spring.
- Osborne, P. (2017). Çağdaş ne zaman başladı?. *e-skop*. <https://www.e-skop.com/skopbulten/cagdas-estetik-cagdas-ne-zaman-basladi/3309>

- Ryan, Z. ve Chin, M. (2006). A conversation with Mel Chin. *Log*, 8, 59-68. Erişim adresi <http://www.jstor.org/stable/41765589>.
- Rona Z. ve Beykan M. (1997). *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi* (3.cilt). İstanbul:Yapı-Endüstri Merkezi.
- Spaid, S. (2002). *Ecovention: current art to transform ecologies*. Cincinnati, Ohio: Seamless Design and Printing.
- Sümer, Ö., Alak A. ve Tekin, A. (2020). Antropojen ve antroposen kavramlarının tarihsel gelişimine yer bilimsel bir bakış. *Türkiye Jeoloji Bülteni*. 63, 1-20, doi: 10.25288/tjb.605167.
- Türe, C. (2014). Küresel iklim değişikliğinin toplumsal algısında görsel sanatların rolü. *Sanat ve Tasarım Dergisi*. 6 (6), 224-239, doi: 10.20488/austd.88679.
- Uysal H. F. (2009). *Çağdaş sanat ve ekosistem*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Wallen, R. (2012). Ecological art: a call for visionary intervention in a time of crisis. *Leonardo*, 45 (3), 234-242.
- Weintraub, L. (2012). *To life! Eco art in pursuit of a sustainable planet*. London: University of California Press.
- Yılmaz, M. (2006). *Modernizmden postmodernizme sanat*. Ankara: Ütopya Yayınları.

Don Quixote'un İzinden Gidenler: Elias Canetti'nin *Körleşme* ve Tahsin Yücel'in *Sonuncu* Romanlarına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım

Veysel LİDAR¹

Don Quixote'un İzinden Gidenler: Elias Canetti'nin *Körleşme* ve Tahsin Yücel'in *Sonuncu* Romanlarına Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım

Öz

Bu çalışmada Elias Canetti'nin *Körleşme* ve Tahsin Yücel'in *Sonuncu* adlı romanları karakterler ve tematik benzerlikler açısından ele alınarak, romanlardaki ana karakterlerin, kitapların dünyasıyla olguların dünyası arasındaki sıkışmışlıkları irdelenecektir. Özellikle romanların ana karakterlerinin kitaplarla ilişkisi, dünya edebiyatının ölümsüz figürlerinden Don Quixote izleğinde okunacaktır. Çalışmada Yeni Eleştiri yönteminden yararlanılacaktır.

Çalışmada Canetti'nin *Körleşme* ve Tahsin Yücel'in *Sonuncu* romanlarında entelektüelin yaşamla ilişkisi açısından Don Quixote'tan ilhamla oluşturulmuş olabileceği ve Canetti'yle Yücel'in eserlerini Cervantes'e benzer amaçlarla yazdıkları sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cervantes, Elias Canetti, Tahsin Yücel, Don Quixote, entelektüel.

Following Don Quixote's Footsteps: A Comparative Approach to Elias Canetti's *Körleşme* and Tahsin Yücel's *Sonuncu*

Abstract

In this study, the novels of Elias Canetti's *Körleşme* and Tahsin Yücel's *Sonuncu*, will be discussed in terms of characters and thematic similarities, and the jamming of the main characters in the novels between the world of the books and the world of phenomena will be examined. In particular, the relationship of the main characters of the novels with the books will be read with Don Quixote, one of the immortal figures of world literature. In the study, New Criticism method will be used.

In the study, it was concluded that Canetti's *Körleşme* and Tahsin Yücel's *Sonuncu* may have been inspired by Don Quixote in terms of the intellectual's relationship with life and that both Cervantes, Canetti and Yücel wrote their works for similar purposes.

Keywords: Cervantes, Elias Canetti, Tahsin Yücel, Don Quixote, intellectual.

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Article

1. Giriş

Bu çalışmada Avusturya edebiyatının önde gelen isimlerinden Elias Canetti'nin *Körleşme* (Die Blendung) ve edebiyatımızın önemli isimlerinden biri olan Tahsin Yücel'in *Sonuncu* adlı romanları karakterler ve tematik benzerlikler üzerinden karşılaştırılacaktır. Özellikle romanlardaki ana karakterler, dünya edebiyatının en önemli kahramanlarının başında gelen Don Quixote'a yakınlıkları

¹ Arş. Gör. Dr., ESOĞÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, vlidar@ogu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5279-7440>

açısından da ele alınmaya çalışılacaktır. Eserlerin incelenmesinde Yeni Eleştiri (New Criticism) anlayışından yararlanılacaktır.

Yeni Eleştiri yaklaşımının öncüsü olan John Crowe Ransom, söz konusu eleştiri anlayışının temel ilkelerine, yazdığı *The New Criticism* ve *The World's Body* adlı eserlerde yer vermiştir. Özellikle *The World's Body* adlı eserinde yer alan *Criticism, Inc.* başlıklı bölümde, edebi eleştirinin 'daha bilimsel, daha net ve sistemli' olması gerektiği yargısını sorgulamış ve edebi eleştirinin tarihsel yaklaşımlardan uzaklaşarak estetik değerlendirme ve algılamaya yönelmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre tarihsel ya da biyografik bilgiler yararlı olmakla birlikte, eleştirinin amacı edebi eserin estetik ve karakteristik değerlerini belirlemek ve bunları öne çıkarmak olmalıdır. Bir diğer tabirle, eleştiri eserin kendisine yönelmelidir (Habib, 2005). Bu değerlendirmeden hareketle; çalışma kapsamında belirlenen eserlerin, dünya edebiyatının önemli romanlarının başında gelen Don Quixote'yle estetik açıdan ilintili olduğu varsayımı doğrultusunda yeni eleştiri yaklaşımından yararlanılacaktır.

Canetti'nin *Körleşme* ve Yücel'in *Sonuncu* romanındaki karakterlerin anlaşılmasında ana eksen olarak kullanılacak olan *Don Quixote* romanına ve kitaba ismini veren kahramana değinmek, çalışmanın anlaşılabilirliği açısından yararlı olacaktır.

Dünya edebiyatına bakıldığında batılı anlamda ilk roman olarak kabul edilen Miguel de Cervantes'in *Don Quixote* adlı eseri, kendisinden sonraki bütün eserleri az ya da çok etkilemiştir. Bilindiği üzere Cervantes, *Don Quixote* adlı romanını, döneminin popülerlik kazanan şövalyelik romanlarını eleştirmek için yazmıştır. Cervantes, eserinde şövalyelik romanlarının bir parodisini sunmuştur denilebilir (Adriaensen, 2009). Özellikle romanın Don Quixote'un evinden ayrılışını anlatan ilk beş bölümde, Cervantes'in şövalye romanlarını doğrudan hicvettiğini söylemek mümkündür (Watt, 2016).

Don Quixote romanında okuduğu romanlardan hareketle başka bir dünya tahayyülüne kapılmış bir asilzadenin hayatı işlenmiştir. Romanın sonunda ise Don Quixote yaşadığı türlü maceraların sonunda evine dönmüş ve yaşamını değiştiren romanlara karşı bir tavır almış ve hatta mirasını bıraktığı yeğenine, müstakbel eşinin şövalye romanı okumamış olmasını vasiyet etmiş ve şövalye romanlarını lanetleyerek ölmüştür. (Cervantes, 2016).

Şüphesiz ki Cervantes'in *Don Quixote* romanı hakkında bu çalışmanın sınırlarını aşan pek çok yorum ve inceleme yapılmıştır. Örnek olarak Dostoyevski (1919), "A Diary of a Writer" adlı eserinde, *Don Quixote*'un 'insan düşüncesinin en son ve en büyük sözü, insanın ifade edebileceği en acı ironi' olduğunu söylemiştir. Mikhail Bakhtin de (1981), *Don Quixote* romanını 'roman türünün klasik ve en saf biçimi' olarak değerlendirmiştir. Bir başka değerlendirmeye göre de *Don Quixote* romanı, ana karakterin değerlendirmelerinin çarpıklaştığı, ileriye dönük düşünme eyleminde karakterin kafasının karıştığı ilk büyük eserdir. Bunun nedeni ise karakterin okuduğu romanslar nedeniyle zehirlenmesidir (Richardson, 2011). *Don Quixote* romanı, okuduğu ilk günden beri salt basit bir hiciv olarak görülmeyip çok farklı bir işleve sahip olduğu anlaşılmış bir eserdir. Roman sanatının gelişiminde önemli bir yeri olan bu eserle birlikte Don Quixote, başköşeye oturmuş, kendinden sonra gelen bütün yazarları, edebi kariyerlerinin bir noktasında etkilemiş, ona benzeyen bir karakter yaratmaya ya da Don Quixotevari bir tema kullanmaya sevk etmiştir (Parla, 2013). Harry Levin (1969) *Cervantes Across the Centuries* adlı kitapta yer alan 'Cervantes in Germany' adlı bölümde, 'Cervantes'in telifinin diğer yazarlar tarafından taklit edilerek ve öykünerek ödendiğini' belirtmiştir.

Dünya edebiyatının en önemli eserlerinin başında gelen ve kendisinden sonra yazılan hemen her eseri etkileyen *Don Quixote* romanı, çalışma bağlamında ele alınacak olan Elias Canetti'nin dilimize *Körleşme* olarak çevrilen *Die Blendung* adlı eserine de etki etmiştir. Elbette Canetti'nin romanını oluştururken tamamıyla *Don Quixote* romanına koşut gittiğini iddia etmek mümkün değildir (Eckart ve Brown, 2013). Fakat Canetti'nin biyografisinde *Don Quixote*'yi okuduğu ve eserden fazlaca etkilendiği

belirtmiştir. Hatta bu eser için ‘sadece ilk değil bugün bile en büyük roman’ ifadesini kullanmıştır (Canetti, 1988).

Die Blendung ya da dilimizdeki adıyla *Körleşme* romanı, Canetti’nin yazmayı planladığı kitaplar dizisinin ilk eseridir. Canetti, tıpkı Balzac’ın *İnsanlık Komedyası*’nda yaptığı gibi, *İnsanlığın Yanılgılar Komedi* başlıklı bir kitaplar dizisi yazma amacındadır ve bu dizinin ilk metni *Körleşme* romanıdır. Roman 1935 yılında Viyana’da yayımlandıktan sonra, *Auto-da-Fé* adıyla İngiltere’de ve *The Tower of Babel* olarak da Amerika’da okurlarla buluşmuştur (Lorenz, 2004). Isaacs’a göre roman, uygarlığın yıkılışıyla birlikte insanlığın aşığılanması olarak özetlenebilir. Gerçekliğin çok uzağında yaşayan romanın ana karakteri Dr.Kien’in tüm dünyası kafasının içindedir ama kafasının bir dünyası yoktur. Çökmekte olan bir kültür ortamında sadece bilimle ilgilenen bilim insanı Dr. Kien, açgözlülük, nefret ve kıskançlık gibi kötü güçlerin saldırısı altında ezilir (Isaacs, 1951). Kısaca söylemek gerekirse Dr.Kien, kitaplardan başka bir şeyle ilgilenmediği dünyanın saldırıları karşısında akıl sağlığını yitirmiş ve mağlup olmuştur.

Miguel de Cervantes’in *Don Quixote* adlı romanıyla Elias Canetti’nin *Körleşme* eserinin birbirlerine benzerliğiyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. *Don Quixote* romanıyla *Körleşme*’nin paralellikleri göze çarpmakta ve Cervantes’in eserinin *Körleşme* romanının oluşturulmasında bir ilham kaynağı olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca Elias Canetti’nin Detlef Krumme’ye yazdığı mektupta, kendisi de yedi yaşındayken çocuk kitabı versiyonuyla karşılaştığı *Don Quixote*’un *Körleşme* için belirleyici bir rol oynadığını belirtmiştir(Krumme, 1983). *Don Quixote* ve *Körleşme* üzerine yapılan çalışmalardan biri Tania Hinderberger-Burton’un ‘The Quixotic in Canetti’s *Die Blendung*’ (1983) adlı makalesidir. Bu çalışmada Hinderberger-Burton, her iki karakterin pek çok bakımdan birbirine benzediğini iddia eder. Gerek *Don Quixote*’un ve gerekse Dr. Kien’in kitaplarla şekillenen hayatları nedeniyle sağlıklarına dikkat etmediklerine vurgu yapılır. Her iki karakterin de beraberlerinde yardımcıları olduğu belirtilen çalışmada, Sancho Panza’nın *Don Quixote*’a yardımcıları üzerinde durulurken, Dr. Kien’in yardımcıları olarak nitelenebilecek hizmetçisi/eşi Therese, Fischerle ve Pfaff’ın ona zarar verdiklerine değinilir. Yine, Preece (2004) da *Körleşme* romanının konusu ve ana karakterin kurgulanma biçimi açısından Cervantes’in *Don Quixote*’una yakın olduğunu söylemiştir.

Hinderberger-Burton’un yukarıda anılan çalışmasının dışında Gabriele Eckart ve Meg H. Brown’un da *Don Quixote* ve *Körleşme*’nin ortak yönlerine yönelik çalışmaları da mevcuttur. Eckart ve Brown, *Don Quixote* ve *Körleşme* arasındaki karşılaştırmalarını Harald Weinrich’in yazdığı ‘Das Ingenium Don Quijotes: Ein Beitrag zur literarischen Charakterkunde’ adlı eserden hareketle yapmışlardır. Weinrich söz konusu çalışmada *Don Quixote* karakterini açıklamak için Rönesans dönemine özgü ‘ingenioso’ kavramını özellikle kullanmıştır ve ‘ingenioso’ olarak tabir edilen kahramanın sahip olduğu özellikleri “heves” ya da “gönüllülük”, “melankoliklik” ve “tutarsız konuşma” olarak açıklamıştır. Yani Weinrich’e göre *Don Quixote*’u en iyi anlatan kavram başka dillere çevrilmesi zor olan ‘ingenioso’dur ve bu kavramın altında karakterin adanmışlığı/gönüllülüğü, melankolik hali ve tutarsız konuşmaları yatmaktadır (Akt: Eckart ve Brown, 2013).

Körleşme romanının ana karakteri olan Dr. Kien’i *Don Quixote*vari (quixotic) bir karakter olarak nitelemek yanlış olmayacaktır. Bu varsayımın en önemli kanıtı Dr. Kien’in de tıpkı *Don Quixote* gibi iyi bir okur olması ve kitaplar sayesinde dünyanın daha güzel bir hale geleceğine duyduğu güven duygusudur. Dr. Kien’le *Don Quixote*’u birbirlerine yaklaştıran noktalarsa yukarıda belirtildiği üzere Weinrich’in ‘ingenioso’ kavramından hareketle ele alınabilir. Eckart ve Brown’a göre Dr. Kien de *Don Quixote*’u temsil eden ‘ingenioso’ kavramının sınırları içine dâhil edilebilir. Örnek olarak Dr. Kien de tıpkı *Don Quixote* gibi bir adanmışlık içindedir, kimsenin ondan beklemediği bir şeyi yapmak için gönüllü olmuştur. *Don Quixote* için ‘yeme ve uyku insanı kitap okumaktan alıkoyan zorunluluk’ olarak açıklanırken, Dr. Kien de vakit kaybına uğramamak, yemek yerken bile çalışabilmek için yemeklerini

çalışma masasında yer (s.46). Yine Don Quixote'un yaptığı gibi Dr. Kien de kitaplarıyla konuşmaktadır. 'İngenioso' kavramının ikinci bileşeni olan melankoli açısından iki metne bakıldığında, Dr. Kien'in kitaplarını korumak için verdiği savaşta yenilmesi ve kendisini evinden atılmış bir halde bulmasıyla eserin başından itibaren kendisini gösteren obsesifliğin halüsinasyonlara evrildiği görülmektedir. Don Quixote için önemli olan okuduğu kitapların içeriği ve onun dünya algısını değiştirmesiyle, Dr. Kien için önemli olan unsur kitapların içeriğinden çok onların temizliğine, ciltlerinin sağlamlığına ve düzenine duyduğu takıntı derecesindedir. Yine 'İngenioso' kavramı altında verilen 'tutarsız konuşma' özelliği de Don Quixote'da olduğu gibi Dr. Kien'de de geçerlidir. Dr. Kien de tıpkı Don Quixote gibi iyi bir hatiptir fakat konuşmalarının tamamının bir mantık silsilesini takip ettiğini savunmak mümkün değildir. *Körleşme* adlı eserin en uzun tiradlarından biri olan konuşmasında Dr. Kien Çin'de M.Ö. 213 yılında imparator Shi-Hoang-Ti tarafından verilen emirle kitapların yakılmasından söz eder. Bununla birlikte kendi kütüphanesini korumak adına rasyonellikten uzak adımlar atar, önce hizmetçisi sonra da eşi olan Therese ile sözleşme yapar (Eckart-Brown, 2013).

Çalışma bağlamında incelenecek olan Tahsin Yücel'in *Sonuncu* adlı romanı, *Körleşme* romanıyla tematik benzerliklere sahipken, tıpkı *Körleşme* romanında olduğu gibi Don Quixote'a yakın bir karakteri de içinde barındırır. Yücel'in romanında da kitapların tahakkümünde geçen bir hayata sahip olan ve eserin sonunda anlaşılacağı gibi kitapların yazarlarına öykünen bir karakter mevcuttur.

2. Elias Canetti'nin *Körleşme* ve Tahsin Yücel'in *Sonuncu* Adlı Eserlerinin Karşılaştırmalı Analizi

Tahsin Yücel'in *Sonuncu* adlı romanında, felsefe eğitimi almış, Sorbonne'da felsefe alanında doktora yaptığı iddia edilen Selami Harici'nin o güne kadar kimsenin yazmadığı, yazamadığı bir kitap yazma süreci ve bu sürecin sonrasında yaşananlar anlatılmaktadır. Selami Harici, eşi ve dört çocuğuyla varlıklı bir hayat sürmektedir. Kendisi hiçbir işle iştigal etmemesine karşın babasından ve dedesinden kalan mirasla rahat içinde yaşamaktadır. Yalılardan, dairelerden, hanlardan gelen kira gelirleri sayesinde çalışmaya ihtiyaç duymamaktadır. Zihninde gençliğinden beri tasarladığı, daha önce yazılmış hiçbir kitaba benzemeyen bir kitap yazma hayalini, 40'lı yaşlarında gerçeğe dönüştürmek ister ve kırk yıllık bir çalışmanın sonucunda 'Serencam' adını verdiği kitabını oluşturur. Yaklaşık 25.000 sayfadan oluşan bu kitabı bastırabilmesi de başlı başına bir macera haline gelir. Öyle ki Selami Harici yazdığı kitaptan sadece bir tane ve tek cilt olarak bastırmak istemektedir. Eldeki varlıklardan birinin satışından gelen parayla bu dev kitap basılır fakat kitabın yayımlanmasından hemen sonra Selami Harici vefat eder. Kitap ondan eşine, eşinden de oğullarına ve ondan da torunlara geçer. Herkesin büyük bir hürmet gösterdiği bu devasa eseri okumaya heveslenenler eseri bitiremez. Bu anlamda 'Serencam' kimsenin okumadığı fakat hacmi itibarıyla büyük bir saygıyı hak eden bir kitap olarak orta yerde durmaktadır. Romanın sonraki süreçlerinde kitabın içeriğinin çözülmesine yönelik araştırmalarda, kitabın, Selami Harici'nin kütüphanesindeki kitaplardan seçilmiş alıntılarının bir araya getirilmesiyle oluşturulduğu anlaşılmıştır.

Kısaca özeti verilen Tahsin Yücel'in *Sonuncu* adlı eseri, Elias Canetti'nin *Körleşme* romanına belirli açılardan benzemektedir. Elbette bu benzerlikte her iki eserin de karakterler bağlamında Don Quixotevari bir yapı arz etmesinin önemi büyüktür.

Sonuncu romanının ana karakteri Selami Harici'yle *Körleşme*'nin ana karakteri Dr. Kien arasındaki ilk benzerlik her ikisinin de aldıkları eğitimi ya da çalışmalarını sadece kendilerine saklamalarıdır. Örnek olarak Dr. Kien, bilgisini dünyayı kavramak için değil, dünyadan kaçmak için kullanmaktadır. Patolojik olarak hayatın zorluklarından kaçmak için kitap alır, onları tasnif eder. Bunun yanında davet edildiği kongrelere gitmemeyi tercih eder.

Kien kimseyle kişisel ilişkiler kurmazdı. Geri çevirirdi çağrılarını. Bir Doğu filolojisi kürsüsü mü boşaldı, ilk kez ona önerilirdi söz konusu kürsü. O da bu öneriyi, böyle şeyleri ne denli boş ve aşağı gördüğünü belli eden bir incellekle geri çevirirdi (Canetti, 2009:35).

Selami Harici ise felsefe eğitimi görmesine, Sorbonne'dan felsefe diploması aldığını iddia etmesine rağmen eşinin ve çocuklarının isteğine uymaz, herhangi bir üniversitede çalışmayı düşünmez.

Bizimki Sorbonne'dan felsefe diploması almış, üstüne üstlük bir de doktora yapmış olduğuna göre, üniversitede görev alıp hızla yükselebilirdi. Yeni evlendiğimiz dönemde arkadaşları birtakım üniversitelerden çok güzel öneriler getirmişlerdi. Çalışabilirdi elbette (...) Politikaya da atılabilir, ülkenin yönetiminde önemli görevler üstlenebilirdi, ama o dudak büküyordu tüm bunlara. 'Evet, bilim pazarında da, politika pazarında da çok yüksek konumlara erişebilirdim belki, ama ereğime ulaşmak için kişiliğimden ödün vermem, yalancılarla, hırsızlarla uzlaşmam gerekirdi, bunlar da benim yapabileceğim şeyler değil. (Yücel,2010: 11-12).

Gerek Dr. Kien ve gerekse Selami Harici için en önemli şey üzerinde çalıştıkları araştırma alanlarıdır. Dr. Kien çok önemli bir sinologistken (Çin dili ve kültürü uzmanı), Selami Harici felsefe üzerine çalışmaktadır. Çalışma alanlarına ve kitaplara gösterdikleri hassasiyet onların evlilik hayatlarına da yansımıştır. Dr. Kien için yanına hizmetçi olarak giren Therese'nin kitapları eldivenle tutması, onlara çok nazik davranması Therese ile evlenmesine yeterlidir. Eserde Therese'nin kitaplara yaklaşımı ve davranışlarının Kien üzerindeki etkisi şu şekilde anlatılmaktadır:

(...) kadın kitaplara ondan daha iyi davranıyordu. Kien bu eskimiş kitaba tiksintiyle bakarken, kadın iki kez kaplıyordu. Avuçlarını cilt kapağına deydirmekten kaçınıyor, işini yalnızca parmaklarının ucuyla görüyordu (Canetti, 2009: 61).

Yine bir başka bölümde Therese'nin kitap okurken gösterdiği özen şu şekilde aktarılmıştır:

Kien, içeri girdiğinde Therese'yi başında bulunduğu masaya çabucak bir göz attı. Verdiği kitap, küçük ve işlemeli bir kadife yastığın üstündeydi. (...) Kien karşısındakinin eline beyaz yumuşak deriden eldivenler giymiş olduğunu gördü. Bu sahne karşısında parmaklarını bardağa bastırmayı unuttu, bardak yere düştü, arkasından tabak da onu izledi. Kien, çıkan gürültüyü hoşnutlukla karşıladı. Beş yaşından bu yana, otuz beş yıldır kitap okuyordu. Ama okurken eldiven giymeyi bir kez olsun aklına getirmiş değildi (Canetti, 2009: 64).

Buna mukabil, Selami Harici'nin eş seçimi de kendi önceliklerine uygundur. Üniversitede felsefe dersi veren Fransız öğretim üyesinin çevirmenliğini yapan Selami Harici ise bir ders esnasında zekice bir soru soran öğrenciyle ilgilenir ve daha sonra onunla evlenir:

Koltuğunun altında bir Littre ve birtakım Fransızca kitaplar, Fransız profesörle birlikte gelip gene onunla birlikte çıkıp gidiyordu. Sınıfa girip çıkarken göz göze geldiğimiz olmuştuk da tek sözcük söylememiştik birbirimize, bir 'Merhaba' ya da 'Günaydın' dediğimiz bile olmamıştı. (...) Derken, nisan ortalarında bir gün, Fransız'ın 'Anlattıklarımız konusunda sorusu olan var mı?' diyeceği tutmuş, ben de ona kendi dilinde sıradan bir soru sormuştum. Adam 'Güzel bir soru!' diye başlayarak oldukça uzun bir yanıt vermişti soruma, Selami de soruyu ve yanıtını sürekli bana bakarak Türkçeye çevirmişti. Benim için umulmadık bir şeydi bu. Ama oluntuların en güzeli dersten sonra gerçekleşmişti: Selami sınıftan hep Fransız profesörle birlikte ayrılırken, o gün ilk kez değiştirmişti bu alışkanlığını: kaçmamdan korkarmış gibi hızlı adımlarla yanıma gelmiş, 'Sorunuz gerçekten çok ilginçti; üstelik, yanıtı da içindeydi. Sizi kutlayabilir miyim?' diyerek elini uzatmıştı bana (Yücel, 2010: 10-11).

Görüldüğü üzere iki karakter için de evlilik motivasyonu kitaplara ve bilme dayanmaktadır. Hatta *Sonuncu* romanında Selami Harici'nin gençliğinde kitap yazma düşüncesinden eşine de bahsettiği, eşininse bu düşünceyi Selami Harici'nin kendisini etkilemek için ileri sürdüğü aktarılmaktadır (Yücel, 2010: 10).

Her iki karakter de kendilerini bilime adamıştır. Bu anlamda her iki karakterin de çalıştıkları bir işleri, meşguliyetleri yoktur. Dr. Kien babasından kalan mirası kardeşiyle paylaşmış ve mirasın kendisine düşen kısmının büyük bir bölümünü yirmi bin ciltten oluşan kütüphanesini oluşturmaya harcamıştır.

Sunulan profesörlükleri yüzünde alaylı bir gülümsemeyle geri çeviriyordu. İsteseydi, babasından kalan mirasın anaparasının faizleri ile ölene dek bolluk içinde yaşayabilirdi. Ama böyle yapacak yerde, bu anaparayı kitaplara yatırmayı yeğlemişti (Canetti, 2009: 66).

Selami Harici de tıpkı Dr. Kien gibi herhangi bir işte çalışmaz, babasından ve dedesinden kendisine kalan gayrimenkullerden gelen gelirlerle rahat bir yaşam sürmektedir. O da benzersiz olmasını arzuladığı eseri 'Serencam'ı oluşturma ve basılması aşamasında gayrimenkullerinden birkaçını satmaktan çekinmemiştir.

'Zarife, yalıtı sattık mı her iki yılda bir koca bir arsa ya da han satmaktan kurtulmuş olacağız', dedi, sonra varla yok arası bir gülümseme belirdi yüzünde, 'Hem de ben artık tüm varlığımla kitabıma vermek istiyorum kendimi, her yıl bir başka satışla zaman yitirmek istemiyorum. Dedim ya, bu yalı en az dokuz on yıl rahat rahat yaşatır hepimizi', diye ekledi (Yücel, 2010: 39-40).

Her iki karakter için üzerinde çalıştıkları araştırma alanları; tek meşguliyetleri olmakta ve başka alanlara ilgi duymalarını engellemektedir. Bu anlamda her iki romanın da 'entelektüel romanı' olduğu iddia edilebilir. Entelektüel romanı, kendini izole etmiş bireyin kusursuzluk/tamlık için mücadele etmesini anlatır. Özellikle karakterin kendini kapattığı 'fildişi kule' bu romanlar için geçerli mekânlardır (Thorpe, 1986). Virginia Woolf 'fildişi kule' tabirini kullanarak sanatçı ile toplum arasındaki ilişkiyi açıklar. Gerek Canetti'nin romanındaki Dr. Kien ve gerekse Yücel'in eserindeki Selami Harici sanatçı olarak nitelenemese de her iki karakterin de 'entelektüel' olarak tanımlanması olasıdır. Woolf'a göre (1966) sanatçı/entelektüel ailesinin sosyal konumu ve varlığının sağladığı rahatlıkla toplumun üzerinde bir 'kule'ye yerleşir ve bu kule onun bakış açısını ve iletişim becerisini belirler. Dr. Kien'in ve Selami Harici'nin kendilerini çalışma odalarına ya da kütüphanelerine kilitlemeleri, Woolf'un tanımlamasından hareketle farklı bir boyut kazanmaktadır. Elbette bu noktada Selami Harici'yi entelektüel olarak nitelemeye yol açan unsurun, onun kendini toplumdan izole bir şekilde üzerinde çalıştığı Serencam'a vakfetmesidir. Çalışma sonrasında ortaya çıkan 'eser'in entelektüel tavırla ilişkisinin olmadığını da belirtmek gerekir.

Dr. Kien ve Selami Harici'nin bir diğer ortak noktası çalışmalarında gösterdikleri disiplindir. Dr. Kien evinin dört odasını kaplayan kütüphanesinde hayatını geçirmektedir. Kütüphanesindeki çalışmaları esnasında daima en şık kıyafetlerini giyer. Hizmetçi ve sonrasında eşi olan Therese'nin kütüphanesine girmesine kesinlikle izin vermemektedir:

Her gün sekizde başlardı çalışmaya. Geç kalmak, kalbini sıkıştırırdı sanki. (...) Dört bir yandaki kat pencereleri, ev sahibiyile uzun uzadıya sürmüş çekişmelerden sonra, yıllar önce örülmüştü. Böylelikle Kien her odada yeni duvarlar ve kitapları için daha fazla yer kazanmıştı. Ayrıca ışığın yukarıdan gelmesini ve bütün kitap raflarını da aynı ölçüde aydınlatmasını sağlayacak bir düzeni daha uygun, kitaplarıyla özvarlığı arasındaki ilişki açısından daha yakışık alır bulmuştu. Yanlardaki pencerelerin örülmesiyle, şeytana uyup caddede olup bitenlere bakmak – ne yazık ki zaman yitiminden başka bir şeye yaramayan bu kötü huy, söylentiye inanılırsa doğuştan vardı insanoğlunun içinde- olanaksızlaşmıştı. Her gün, masasının başına oturmadan önce bu akıllı davranışına ve bu davranışının doğurduğu olumlu sonuçlara şükrederdi. Yaşamının en büyük isteğini bu olumlu davranışı sayesinde gerçekleştirebilmiş, zengin, düzenli, her yanı kapalı, içinde kendisini ciddi düşüncelerden alıkoyabilecek hiçbir eşyanın ya da insanın bulunmadığı bir kitaplığa kavuşmuştu (Canetti, 2009:41).

Buna benzer bir şekilde Selami Harici de, evinin çatı katına kurduğu çalışma odasına her gün kravatına takarak çıkar ve odaya kendisinin dışında kimsenin girişine izin vermez:

Selami o günden sonra her sabah erkenden, sinekkaydı tıraş olup kravatlı, kunduralı, iki dirhem bir çekirdek çıktı odasına, tek başına, elde kalem, sabahtan akşama, akşamdan gece yarısına kadar masasının başında kaldı, çocukların, hatta daha bir iki gün öncesine kadar kucağına alarak coşkuyla öpüp kokladığı, omzuna oturtup bahçede dolaştırdığı ikizlerin bile çalışma odasına girmelerine izin vermedi. Uzun sözün kısası, Selami beni de, çocukları da boşlayıp tümünden Serencam'ına adadı kendini, tüm günlerini ve tüm gecelerini daha ortada olmayan, günün birinde ortaya çıkıp çıkmayacağı da bilinmeyen Serencam doldurmaya başladı (Yücel, 2010: 20).

Ayrıca Selami Harici de tıpkı Dr. Kien gibi 'şeytana uyup caddede olup bitenlere' bakmamak için Boğaz manzarasına sırtını dönmüş ve çalışma sandalyesini duvara dönük olarak konumlandırmıştır (Yücel, 2010:18).

Her iki karakterin en önemli benzerliği de kitaba/kitaplara yönelik takıntı derecesindeki tutkunluklarıdır. Dr. Kien'in hayatta değer verdiği tek şey kitaplarıdır, onları korumak için karısıyla sözleşme bile yapar. Her sabah yaptığı yürüyüşlerinde yanına birkaç kitap alacak derecede kitaplarına düşkündür:

Her sabah saat yediyle sekiz arasında yaptığı günlük gezintisi sırasında, önünden geçtiği bütün kitapçıların vitrinlerine şöyle bir göz atmayı alışkanlık edinmişti. Bu arada gerçekten değer taşıyan kitapların, yerini gitgide kitap adı altında bir sürü ıvır zıvıra bıraktığını görmekten neredeyse zevk duymaktaydı. Kendisi bu büyük kentin en değerli özel kitaplığına sahipti. Kitaplığının küçük bir bölümünü de hep yanında taşırdı. Çok çalışmayla ve sert bir sıkı düzen içinde geçen yaşamı boyunca, yüreğinde yerleşmesine izin verdiği tek tutku olan kitap tutkusu, bazı önlemler almak zorunda bırakmıştı onu (Canetti, 2009: 27).

Selami Harici ise yazmaya çalıştığı kitabı 'Serencam' için kırk yıl boyunca yoğun bir çalışma temposunun içine girer. Sabahtan akşama kadar durup dinlenmeden, uyumadan çalışmaktadır. Yazmayı düşündüğü kitap onun için bir takıntı nesnesi haline gelmiştir:

'Şu anda benim için çok, ama çok daha önemli bir şey söz konusu, Zarife, yazacağım kitap söz konusu; bu sabah başlamaya karar verdim'

(...)

'Ben senin o konuyu çoktan unuttuğunu sanıyordum' dedim.

'Hayır, Zarife, unutmadım, Serencam hiçbir zaman çıkmadı aklımdan', deyip derin bir soluk aldı, sonra elini yüreğinin üstüne koydu. 'Serencam hep buradaydı, ertelemiştim yalnızca, çocuklar nedeniyle, evin tüm yükünü senin üstüne yıkmamak için ertelemiştim, ama kitap hep burada duruyordu. Ne olursa olsun, elimi çabuk tutmalıyım artık: yaşım elliyi bulacak neredeyse, zaman her dakika biraz daha daralıyor (Yücel, 2010: 18-19).

Yine kitaptaki bir başka bölümde Selami Harici'nin yazmak istediği kitap için diğer her şeyi geride bıraktığından bahsedilir:

'Serencam benim yaşamımın kitabı. Ne diye vazgeçecekmişim ki ondan? (...) Serencam, çünkü bu kitapta insanlığın serüveninin anlatmaya çalışıyorum ben, anlatmaktan da fazlasını yapıyorum, parmağımınla gösteriyorum. Yaşayacağımı yaşadım, göreceğimi gördüm, şimdi sıra yazmaya, yani göstermeye geldi; umarım, ömrüm de yeter buna', diye yanıtladı (Yücel, 2010: 37).

Yukardaki alıntılardan hareketle her iki karakterin de sağlıklı bir ruh haline sahip olmadıkları açıktır. İkisi için de amaçlarının dışında bir yaşam söz konusu değildir.

Bilim insanı olarak nitelenmesi mümkün, biri sinoloji diğeri felsefe üzerine çalışan iki ana karakterin bir diğerk ortak noktası ise roman türüne duydukları nefrettir. Dr. Kien için roman 'kadını öyküler'dir ve bu tür ciddi bir erkek için yararsız bir türe karşılık gelmektedir:

Yalnızca bir roman söz konusu olabilirdi Therese için. Ne var ki roman okumak hiçbir ruhu zenginleştirmezdi. Romandan belki alınan zevk için ödenen bedel, pek yüksek olurdu; en üstün kişilikleri bile bozardı romanlar. Romanlar sayesinde insan, kendini her türlü insanla özdeşleştirmeyi öğreniyordu. Değişiklikten zevk almaya başlıyordu. Kişilikler parça parça çözülüp, hoş giden kahramanların kalıbına giriyordu. Her görüş açısı savunulabilir oluyordu. Okur, gönüllü olarak kendini yabancı hedeflerin akışına bırakıyor, bu yüzden uzunca bir süre için kendi hedeflerini gözden yitiriyordu. Romanlar, yazarlık yapan bir oyuncunun, okurlarının bir bütün oluşturan kişiliklerine batırdığı kamalardı. Oyuncu, kamanın gücünü ve karşılaşacağı direnci iyi hesaplayabildiği oranda hedef aldığı kişiyi parçalayabiliyordu. Devlet, romanları yasak etmeliydi (Canetti, 2009: 60-61).

Selami Harici ise romanı bayağı bir tür olarak değerlendirir. Kendisi bir felsefeci olduğu için yazdığı eser tabi ki romandan daha değerli olacaktır:

Zarife, rahat bırak beni! Git, kendi işlerine bak!' diye bağırdı. 'Sen de çok iyi biliyorsun ki ben her şeyden önce felsefeciyim, öyle roman moman yazacak bir adam değilim. Önerin şaka da olsa tepemi attırıyor, çünkü şu içinde bulunduğum durum, üzerinde şaka yapılacak bir durum değil' (Yücel, 2010: 29).

Yukarıdaki alıntılardan hareketle her iki yazarın da roman türünü kullanarak türün kendisine ironiyle yaklaştıkları söylenebilir.

Gerek Dr. Kien ve gerekse Selami Harici için dış dünya yok hükmündedir. İkisi de dış dünyayla ilişki kurmaz ve hatta nadiren çalışma odalarının dışına çıkarlar. Dr. Kien sadece sabah 7 ila 8 arasında yürüyüş yaparken –bu yürüyüşlerinde yukarda da belirtildiği gibi yanına birkaç kitap almayı ihmal etmez-, Selami Harici kitabının basım süreci ve bu sürece maddi kaynak sağlama dönemleri haricinde dışarı çıkmamaktadır. Bu anlamda Dr. Kien’in kendisini fiziksel eylemlerden uzak tuttuğunu ve ona göre barbar gücün aracı olan vücudun istekleri geri plana ittiğini söylemek mümkündür (Pankau, 2004). Aynı şeyin Selami Harici için de geçerli olduğu ortadadır. O da kendisi için hiçbir fiziksel aktivitede bulunmaz ve vücudunun isteklerini ikinci plana itmiştir. Bu anlamda her iki karakterin de Batı felsefesinde Sokrates’ten itibaren görülen beden-ruh ayırımına yakın oldukları iddia edilebilir. Sokrates ve onu takip eden pek çok filozofa göre, insanın mutlu olması, bedensel isteklerine gem vurup, ruhuna özen göstermesiyle mümkün hale gelir (Cevizci, 2019). Gerek Dr. Kien gerekse Selami Harici, bedenlerinin isteklerini görmezden gelmiş ve kitap tutkularının bir diğer tabirle ruhsal isteklerini takip etmişlerdir. Bu anlamda ruhsal isteklerinin peşinden giderek, eserlerin belirli bölümlerine dek kendileri adına mutlu bir yaşam sürdürdükleri söylenebilir.

Körleşme romanının ana karakteri Dr. Kien ve *Sonuncu* romanındaki Selami Harici, aslında olmadıkları unvanlarla anılmaktadırlar. Dr. Kien yaşadığı apartmanda Prof. Kien olarak bilinmektedir. Bu unvan aslında ona yaşadığı apartmanın kapıcısı Pfaff tarafından verilmiştir. Pfaff, Dr.Kien’den daha fazla bahşiş alabilmek için herkesin ona saygı duymasını ve apartmanda gürültü yapılmamasını sağlamıştır. Üstelik Dr. Kien’in saygınlık kazanması için ona profesörlük payesine uygun görmüş ve apartmandakileri, Dr. Kien’i bu unvanla anmaya zorlamıştır.

(...) *‘Bana güvenebileceğinizden emin olabilirsiniz, Bay Profesör!’ diye haykırarak kapıyı koridora doğru bütün gücüyle itti.*

O andan başlayarak binada oturan herkes, Kien’den yalnızca ‘profesör’ diye söz etmeye zorlandı. Yeni taşınanlara da evde oturabilmelerinin birinci ve en önemli koşulu olan bu görev, kapıcı tarafından derhal bildiriliyordu (Canetti, 2009: 113).

Apartmentın kapıcısı Dr. Kien’e duyduğu öfkeyle, onun profesör olarak anılmasını kendisine borçlu olduğunu itiraf eder:

Profesör ona para vermek istemediğinden gizleniyordu. Zaten Profesör değildi ki. Ona bu adı kendisi –kapıcı-kendi isteğiyle vermişti. Birkaç yıl önce, düpedüz Dr. Kien’di. Böyle bir unvan hiçbir şey değildi. Sokaktaki herkesin ona profesör demesini sağlamak için ne zahmetlere katlanmıştı (Canetti, 2009: 319).

Selami Harici’nin özellikle eşi tarafından üzerine vurgu yapılan Sorbonne’dan aldığı felsefe diploması da yine Dr. Kien’in unvanına benzer bir şekilde aslında yoktur. Selami Harici, kendisinin Sorbonne’de felsefe öğrenimi görüp diploma aldığını belirtmiş ve eşi Zarife, Selami Harici’yi çocuklarına karşı koruma içgüdüleriyle her seferinde Sorbonne’dan alınan diplomayı öne sürmüşse de eserin sonunda bir Fransız araştırmacının gayretleriyle Sorbonne’da Selami Harici adına bir kayıt olmadığı, bir diploma hazırlanmadığı ve Selami Harici’nin de mezuniyet tezi yazmadığı anlaşılmıştır.

‘Çok tuhaf, gerçekten çok tuhaf’, dedi. ‘Babam Monsieur Harici’nin felsefe doktorası yaptığından hiç söz etmemişti bize. Kaçamak aşklarından, sarhoşluklarından, şakalarından, her şeyinden, her şeyinden söz ederdi. Ama Sorbonne’da devlet doktorası yaptığından söz ettiğini hiç mi hiç anımsamıyorum. (Yücel, 2010: 266).

Bu anlamda her iki karakter de bir yalan üzerinden kimlik inşa etmiştir. Elbette Dr. Kien’de bu yalanın kendisinden bağımsız olarak ortaya çıktığını da gözden kaçırmamak gerekir.

Körleşme romanının ana karakteri Dr. Kien, kitapların gücünün olumsuz etkisine maruz kalmış, bir anlamda gerçeklik algısını yitirmiştir. Eserin sonunda kitaplarını yakarak intihar etmesi, delirdiğine

işaret etmektedir. Romanın son cümlesinde de Dr. Kien'in akli dengesinin yerinde olmadığı anıştırılmıştır: *'Sonunda alevler kendisine eriştiğinde, yüksek sesle kahkaha attı; tüm yaşamında böyle gülmemişti'* (518). Selami Harici ise, salt bilim peşinde koşmuş, bilimsel-felsefi bir kitap yazabilme uğruna kırk yıl çalışmış ve eseri basıldıktan hemen sonra da ölmüştür. Kitabını yazma sürecindeki ruh hali ve kırk yıl sonunda eserini kaynak belirtmeden kullandığı alıntılardan intihal yoluyla oluşturması da delilik olarak açıklanabilir.

Ama, o zaman, bir yığın ünlü Fransız yazarının yazılarını yarım yüzyıl çalışarak hiç kimsenin okumayacağı, okunup tanınmasını kendisinin de istemediği bir kitapta toplamak, sonra da koca bir daire satarak bu kitaptan tek bir örnek bastırmak... Ne bileyim, tüm bunlar insan usuna aykırı edimlermiş gibi geliyor bana, delilikmiş gibi geliyor (Yücel, 2010: 313-314).

Yukardaki alıntının dışında, roman boyunca Selami Harici'nin 'deli' olduğu ve uğraşının da 'delilik' olarak nitelendirildiği onlarca cümle bulunmaktadır.

Karakterlerin kitaplarla ilişkisine başka bir açıdan bakmak da mümkündür. Edebiyat sosyolojisinin bir disiplin olarak ortaya çıktığı 20. yüzyılın ikinci yarısından önce, edebi eserlerin toplumlarda nasıl kabul gördüğüne yönelik araştırmalar yapan bir 'kabul teorisi' geliştirilmiştir. Edebi eserlerin okurlar üzerindeki etkisiyle ilgilenen bu yaklaşım, okurları eserlere yaklaşımları ve eserlerden etkilenmeleri açısından iki gruba ayırmıştır. Bu gruplardan ilki, esere mesafeli yaklaşma stratejilerini kullanabilen eğitilmiş kamu iken, ikinci grup sayıları her geçen gün artan yeni okuyucular grubudur. Bu gruplandırmaya göre en savunmasız durumdaki yeni okur grubu kadınlar, gençler ve halktan insanlardır (Sapuro, 2019). Çalışmada ele alınan eserlere bu varsayımlardan hareket yaklaşıldığında, tersine bir durumun gerçekleştiği görülecektir. Her üç eserde de orta yaş ve üstündeki, asil ya da eğitilmiş erkeklerin kitaplara olan aşırı ilgileri nedeniyle onlardan en çok etkilenen bireyler olduğu iddia edilebilir. Yukardaki tasnife göre hem Don Quixote, hem Dr. Kien ve hem de Selami Harici 'eğitilmiş kamu' arasında gösterilmesi mümkün olan fakat kitaplara dönük tutkularıyla yoldan çıkan, 'deliren' karakterlerdir.

Kitaplara olan tutkuları onların evlilik seçimlerinde olduğu gibi ölümlerinde de belirleyici olmuştur. Dr. Kien kitaplarını yakarak ölümlerinde, Selami Harici kırk yıl sonunda ortaya çıkan 'Serencam'ının başında vefat eder. Dr. Kien kendisiyle birlikte kitaplarını da bir anlamda ölüme mahkûm ederken (s.518), Selami Harici kitabının tek nüshası basıldıktan hemen sonra kitabıyla birlikte yere düşmüş ve ölmüştür. Özellikle ölmeden önceki son sözlerinin de *'Zarife, sana söylüyorum, kitabımı yerden kaldır (...) kitabımı kirli ellere düşürme'*(s.152) olması, Dr. Kien'le aynı korkuyu yaşadığının göstergesidir. Dr. Kien dev kütüphanesinin Therese'ye ve diğer insanlara kalmamasını arzularken, Selami Harici dev kitabının 'kirli ellere' düşmesinden korkmaktadır. Söz konusu benzerlikten hareketle iki karakterin de kitapların büyümesine kapılarak gerçeklik algılarını yitirmelerinin sonucunda öldükleri iddia edilebilir.

Watt, *Modern Bireyciliğin Mitleri* adlı eserinde, Don Quixote'u daha önce kimsenin yapmaya kalkışmadığı işleri yapması, kendi özgür iradesinin sonuna kadar arkasından gitmesi gibi özelliklerinden hareketle bireyci olarak değerlendirmiştir(Watt, 2016). Buradan hareketle, Dr. Kien ve Selami Harici'nin de bencil/bireyci yapıda oldukları öne sürülebilir. Dr. Kien üzerinde çalıştığı kitaplara olan tutkusu, kitaplarının ve günlük çalışma ritüelinin dışında hiçbir şeyle ilgilenmemesi, ürettiklerinden insanların faydalanması yönünde adımlar atmaması gibi açılardan bireyci olarak kabul edilebilir. Selami Harici de yazacağı kitabın çok üstün ve farklı bir kitap olacağını iddia etmesi ve bu uğurda kırk sene harcaması, ailesini ve sosyal yaşamı ikinci plana atmasıyla bireyci olarak nitelenebilir. Bu anlamda romanın ilk bölümünde anlatılan Selami Harici betimlemesinde, saplantılı, gerçeklik duygusundan uzak, kendi zihninde kurduğu tasarıya narsist bir düşkünlükle inanan, düşünsel anlamda kibirli, benmerkezci ve insandan uzak bir kişi öne çıkmaktadır (Öztoğat Kılıçeri, 2016).

Dr. Kien karısı tarafından evinden ve dolayısıyla kütüphanesinden kovulduktan sonra kendisine Don Quixote'un yaverine benzer nitelikte bir arkadaş bulur. Dr. Kien'e evinden uzak geçirdiği dönemde arkadaşlık eden Fischerle, Dr.Kien'in kitaplara gösterdiği hassasiyeti ve onlara dair hayallerini hiçbir zaman benimsememiş, Dr. Kien'in kitaplara yönelik zaafını çıkarları için kullanmıştır. Özellikle romanın ikinci bölümü olan 'Kafasız Bir Dünya'nın 'Açlık Ölümü' kısmında, Dr. Kien'in kitaplara olan tutkusunu beraberindeki dolandırıcılarla birlikte kullanmış ve Dr. Kien'in paralarını haksız yere almıştır (bkz. Canetti, 2009: 292-310). Selami Harici'nin kitabının basımı sürecinde, dışarda geçirdiği zamanlarında ona yardım eden bir kişi vardır. 'Serencam'ı Selami Harici'nin istediği şekilde basmayı kabul eden ve bu girişimden kendi adına da bir üne kavuşma umudu taşıyan yayınevi sahibi, kısmen de olsa Selami Harici'nin kitabına yönelik hassasiyetini paylaşmaktadır:

'Egemen bey, yirmi kez söyledim belki size: bu kitabın basılması için her şeyi verebilirim. Vaniköy'deki arsamı hemen yarın satışa çıkarabilirim', dedi.

Egemen beyin gözlerinde bir ışık yandı sanki.

(...)

'O zaman... o zaman... o zaman büyük tasarımızı şimdiden gerçekleştirmiş sayabiliriz, efendim', dedi, bir an için gözlerinden sonra yüzü de anlatılmaz bir ışıkla parlar gibi oldu, sonra ışık gülümsemeye dönüştü. 'Dünyanın en büyük kitabının yirmi sekiz dosyasını Egemen Basımevi'ne taşıyıp hemen dizgiye geçebiliriz' diye ekledi (Yücel, 2010: 127).

Çalışma kapsamında ele alınan *Körleşme* ve *Sonuncu* romanlarının yazılış amaçlarına bakıldığında da bir ortaklık, benzerlik bulunduğunu iddia etmek mümkündür. Hatta incelenen romanların amaç bakımından da *Don Quixote* romanına yakın olduğu savunulabilir. Bu üç romandan en eskisi olan ve roman türünün ilk ve halen en önemli örneği olarak kabul edilen *Don Quixote* romanının amacı, Cervantes'in dönemindeki şövalye romanlarının hicvedilmesidir. Cervantes'in yaşadığı dönemdeki İspanya'da şövalye romanları, macera odaklı romanlardır ve efsanevi öykülerin tüm gerçek dışı özelliklerini taşımaktadırlar. O dönem örnekleri bir hayli artmış bu türün popülerlik kazanması da yine türün yozlaşmasına, yetkin olmayan pek çok eserin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Cervantes'in *Don Quixote* romanıyla alay ettiği şövalye romanları da bu kaliteden yoksun uyarlamalar, daha genelde söylemek gerekirse kötü edebiyattır (Parla, 2016).

Yazılış amacı açısından Elias Canetti'nin yazdığı romana bakıldığında, romanın iki savaş arasında kaleme alınmış olması çarpıcıdır. Roman, Donahue'ye göre bir toplum eleştirisidir. Ona göre Canetti'nin bu romanında mal düşkünü Alman ulusunun kültür anlayışının eleştirisi vardır. Yine bu eserde, sosyal dünyadan uzaklaşmanın parodisi çizilmiştir. Eserin Almanca ismi olan "die Blendung" dilimize "kamaşma" olarak çevrilebilir. Dr. Kien, kendisini rahatsız eden sosyal gerçekleri engelleme seçeneği olarak bireysel bir tavır takınır ve eserin bazı bölümlerinde olduğu gibi hoşuna gitmeyen şeyleri görmek istemeyen bencil bireyin bir izdüşümünü canlandırmaktadır (Donahue, 2001).

Tahsin Yücel'in *Sonuncu* romanına yazma amacı da *Don Quixote* ve *Körleşme*'ye benzer özelliklere sahiptir. *Sonuncu* romanında, yazınla uğraşan kişiler aracılığıyla yazma eylemi, yazma biçimleri, okurun ve toplumun konumu üzerinden eleştiriler dile getirilmektedir. Eser, dolaylı/dolaysız biçimde çağdaş yazarları, basın ve medya dünyasını eleştirmekte ve okurun konumunu sorgulamaktadır (Gögercin, 2001). Yine bu romanın aydın çevrelere yöneltilen güçlü bir eleştiri olduğu da iddia edilmiştir. Okunmayan kitapların moda olması, köşe yazarları ve eleştirmenler tarafından dillerden düşürülmemesi, kitapların ticari bir nesne olarak alınması ve buna bağlı olarak satış ve baskı rakamlarının, niteliğinin önüne geçmesi gibi unsurlar romanın eleştirdiği noktalar (Öztokat Kılıçeri, 2016). Ayrıca *Sonuncu* romanı üzerinde değerlendirmeler yaparken Tahsin Yücel'in Orhan Pamuk'un *Kara Kitap* romanı için kaleme aldığı 'Kara Kitap Üzerine' adlı eleştiri yazısına da değinmek gerekir. Yücel, anılan yazısında Orhan Pamuk'un yazarlığını ve özelde *Kara Kitap* romanı üzerinden, romanın

'edebiyatımızda bir benzeri bulunmayan yeni, modern' bir örnek olarak sunulmuş olmasını eleştirmiştir. Yine bu yazıda –tıpkı Sonuncu romanındaki Serencam'ın tasvir edildiği gibi- *Kara Kitap*'ın 'ansiklopedik' bir eser olarak anılması da Yücel tarafından yadırganmıştır (Yücel, 1990). Son kertede Yücel'in özelde edebiyat geneldeyse kültür çevrelerini eleştirdiği açıktır.

Körleşme romanının ana karakteri Dr. Kien'in Don Quixote'a benzetilmesine kanıt olarak sunulan argümanlar, Sonuncu romanının ana karakteri Selami Harici için de geçerlidir. Weinrich'in Don Quixote'u nitelerken kullandığı 'igneioso' kavramı, özünde gönüllülük/adanmışlık, melankoli ve tutarsız söylemi barındırmaktadır. Don Quixote'a benzetilen *Körleşme* romanının ana karakteri Dr. Kien de bu başlıklarla ele alınabilecek zihniyet yapısına sahiptir. Tahsin Yücel'in Sonuncu romanındaki ana karakter Selami Harici de Weinrich'in Don Quixote tanımlamasına uygun bir kişiliktir. Weinrich'in Don Quixote için öne sürdüğü ilk kavram olan gönüllülük/adanmışlık, Selami Harici için de geçerlidir. O da kendisinden önce kimsenin denemediği 'dünyanın en büyük kitabı'nı yazma eylemine kendini adanmış, gönüllülük esasıyla kırk yılı aşkın bir süreyi bu uğurda harcamıştır (Yücel, 2010:141).

Weinrich'in ikinci tanımlaması olan melankoli'de ise, Selami Harici'nin endişelerini ve çevresindekiler tarafından 'deli' olarak nitelenmesini örnek vermek mümkündür. Selami Harici, sürekli olarak amacına ulaşmadan ölmekten korkmaktadır. Ayrıca kitabını oluşturmak için, içine girdiği yoğun çalışma temposu nedeniyle dış dünyayla ilişkisi tamamen kopmuş, 'Serencam' onun için obsesif bir takıntı haline gelmiştir. Bütün ömrünü verdiği kitap, ölümlerine bile onun için en değerli varlıktır ve eşine kitabını kirli ellere düşürmemesini telkin etmiştir (Yücel, 2010:152).

Tutarsız konuşma niteliğinden hareketle Tahsin Yücel'in 'Sonuncu' romanına bakıldığında, Selami Harici'nin kitabının basım sürecindeki söylemleri öne çıkartılabilir. Selami Harici kitabının basım sürecinde yirmi dört bin sayfalık el yazmasını yayınevi sahibine güvenlik gerekçesiyle emanet etmez, onları yayınevine tek tek götürmekten bahseder. Yine bu denli hacimli bir kitabı tek cilt halinde bastırmakta diretmesi ve kitaptan sadece bir nüsha bastırması da, dünyanın en büyük kitabı olduğunu iddia ettiği 'Serencam'ın kimliğiyle çelişmektedir (Yücel, 2010:127-128).

Körleşme ve *Sonuncu* romanlarının karakter ve içerik açısından benzerliklerine ek olarak, romanlar için seçilen başlıkların da bir bakıma ortak bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Canetti'nin kaynak dildeki adıyla *Die Blendung* adını taşıyan *Körleşme* romanı, Amerika'da *The Tower of Babel* adıyla yayımlanmıştır. Amerika'daki baskıya verilen bu isim, romanın Almanca başlığındaki gibi karakterlerin yaşadığı körlüğü anımsatmaktadır. Babil Kulesi söylencesi sadece iletişim kesildiği, kaotik bir ortamı değil, insan gayretiyle ve başka hiçbir güçten destek almadan cennete ulaşabileceği aldanmasına gönderme yapmaktadır (Thorpe,1986). *Körleşme* romanının Amerika'da yayımlanan çevirisine verilen *The Tower of Babel* ismi, insanın kendine fazla güvenmesi düşüncesini içinde barındırırken, Tahsin Yücel'in romanına seçtiği isim olan *Sonuncu* da Selami Harici'nin yazmayı planladığı ve yazdığı 'Serencam' adlı kitaba gönderme yaparak, yazarın kendisine duyduğu güvenin ve metnin ilerleyen bölümlerinde görüldüğü gibi yaşanan aldanışın iletisini içerir.

3. Sonuç

Yeni Eleştiri yaklaşımdan hareketle incelenen edebi metinlere yönelen çalışmanın sonucunda, *Körleşme* romanının ana karakteri Dr. Kien ve *Sonuncu* adlı eserin protagonistisi Selami Harici'nin, kitap tutkuları, kitapların hayatlarına egemen olması ve sonrasında yaşadıklarıyla, yani kitabın dünyasından gerçeğin dünyasına geçişte karşılaştıkları problemlerle Cervantes'in ölümsüz kahramanı Don Quixote'dan esinlendikleri iddia edilebilir. Bilindiği üzere Don Quixote, okuduğu şövalye romanlarının dünyasına aldanarak evinden ayrılan, gerçek hayatta karşılaştıklarını kurgu evrenindekilere yoran bir karakterdir. Romanın sonunda Don Quixote şövalye romanlardan nefret eder hale gelmiştir. Bu bağlamda onun yaşamını okuduğu romanların değiştirdiğini, özel alandan yani evinden kamusal alana

yani çevreye doğru sınırların etkisiyle hareket ettiğini söylemek mümkündür. Dr. Kien ve Selami Harici ise bu anlamda Don Quixote'un tersine bir gelişim çizgisi sergilemişlerdir. Onlardaki ilerleyiş çevreden ya da toplumdan uzaklaşarak iç mekâna ya da çalışma odasına dönme şeklinde olmuştur. Dr. Kien ve Selami Harici kitapların büyüdü dünyasının kendilerine etkilerini yine kitaplar üzerinden sürdürmeyi seçerler. Dr. Kien binlerce ciltten oluşan kütüphanesine kendisini kapatmış, Selami Harici ise okuduğu yüzlerce kitaptan seçtiği bölümlerle kendi alıntılar kitabını oluşturmuştur. Bu anlamda Don Quixote'un hayatı bilme gayesi peşindeyken, Dr. Kien ve Selami Harici'nin entelektüel amaçlar uğruna kendilerini toplumdan izole ettikleri söylenebilir. Yine her üç karakterin kitaplarda kurgulanan evrenlere, bilime olan tek taraflı meraklarının onların sonunu da hazırladığını söylemek gerekir.

Ana izlek olarak belirlenen Don Quixote karakteri, okuduğu romanlardan hareketle kendisine hayali bir sevgili bulmuştur. Metinde de sıklıkla ifade edildiği gibi Dulcinea Toboso, Don Quixote'un uğruna kahramanlıklar sergilediği sevgilisidir. Yani aşkını da bu açıdan kitaplardan hareketle bulmuştur. Dr. Kien ve Selami Harici de bu anlamda kitapların/bilimin etkisinde kalarak evlenmişlerdir. Dr. Kien, kitaplarını temiz kullanan ve onlara özen gösteren hizmetçisi Therese ile evlenirken, Selami Harici çevirmenlik yaptığı derste felsefeyle ilgili güzel bir soru soran Zarife ile evlenmeye karar vermiştir.

Don Quixote, özellikle şövalye romanları ve şövalyelik maceralarında rasyonalitenin tamamen ırağına düşmektedir. O romanların gerçek olduğuna, önüne çıkan 'engeller'in bir şövalyenin geçmesi gereken aşamaları oluşturduğuna kendisini inandırmış ve söylemleri bu anlamda rasyonel aklın dizgesinden ayrılmıştır. Dr. Kien'se özellikle evliliği ve eşi Therese tarafından evden kovulmasıyla birlikte kitaplarının oluşturduğu rasyonel evrenden ve akıldan uzaklaşmış, kardeşi tarafından kurtarıldıktan sonrası kitaplarıyla birlikte kendisini de yakmıştır. Bu anlamda onun kitaplarına olan takıntısının rasyonellikten uzaklaşmasına neden olduğu açıktır. Selami Harici ise, kırk yılı aşkın bir süre boyunca kendini çalışma odasına kapatmış ve bu sürenin sonundaysa Marx'tan Gide'e, Montaigne'den Shakespeare'e kadar pek çok yazar ve düşünürün eserlerinden seçtiği alıntılardan oluşan ve sadece bir nüsha bastırılan yaklaşık yirmi beş bin sayfalık 'Serencam'ı 'yazmıştır'. Özellikle Tahsin Yücel'in eserinde Selami Harici'nin delirdiğine yönelik, karısı ve çocukları tarafından dile getirilen çok sayıda itham vardır. Bu bağlamda her üç karakterin de rasyonaliteden uzaklaştığını söylemek mümkündür.

Her üç romanın yazılış amacının da ortaklık taşıdığı iddia edilebilir. Gerek *Don Quixote*, gerek *Körleşme* ve gerekse *Sonuncu* çeşitli açılardan bir toplum/kitle eleştirisi yapmaktadır. *Don Quixote*'un yazılma hikâyesi, Cervantes'in döneminde nicelikleri arttıkça niteliklerini yitiren şövalye romanlarına yazarın duyduğu tepkiyi içermektedir. Canetti'nin romanı ise, yazarı yaşamı boyunca ilgilendiren, meşgul eden bireyin kitleyle münasebeti üzerinden okunabilir. Kendisini bilime adayan ve onun dışındaki tüm meselelere karşı körleşen bireyin, barbar ve güçlü kitleyle mücadelesi üzerinden okunması mümkün olan roman, aynı zamanda entelektüelin fildişi kulesindeki toplumdan kopuk yaşamına da eleştiriler getirir. Tahsin Yücel'se eserde bazı bölümlerde vurgulandığı üzere, Türk edebiyatının ve okurlarının içine düştüğü bir buhrandan hareketle eserini yazar. Yücel bu eserde, romanındaki Serencam'da olduğu gibi aslında kimsenin okumadığı, okuyanlarsa anlamadığı metinlerin övülmesini, akademisyenler, eleştirmenler tarafından kült haline getirilmesini eleştirmiştir. Tespit ve araştırmalardan hareketle her üç yazarın da bir anlamda toplum ve kültür eleştirisi yaptığı belirlenmiştir. Her üç romanda da, bedensel hazlar ve ruhsal gereksinimler arasındaki çatışmanın işlendiği, söz konusu çatışmada salt bir tarafa yakın olan karakterlerin yaşadığı sorunların aktarıldığı görülmektedir. Okuduğu romanlardan hareketle maceraların peşine düşen ve bir anlamda rasyonel sorgulamadan uzaklaşan Don Quixote'la birlikte, sadece ruhsal hezeyanlarının yönlendirmesine tabi olan Dr. Kien ve Selami Harici, farklı yollardan aynı hazin sona ulaşan ve içinde yaşadıkları toplumlardan izler taşıyan, toplumlarını yerden karakterler olarak nitelenebilir.

Veysel LİDAR

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırma ve yayın etiği beyanı bulunmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Yazarların makaleye olan katkıları beyanı bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Destek beyanı bulunmamaktadır.

Çıkar Beyanı

Çıkar beyanı bulunmamaktadır.

Kaynaklar

- Adriaensen, B. (2009). Getting Lost in La Mancha: The Unma(s)king of Gilliam's The Man Who Killed Don Quixote. T. D'haen ve R. Dhondt (Ed.), *International Don Quixote* içinde (251-259) içinde. Netherlands: Rodopi.
- Bakhtin, M. (1982). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. M. Holquist (Ed.) M. Holquist, C. Emerson, Çev.). Austin: University of Texas Press.
- Canetti, E. (1988). *Das Augenspiel: Lebensgeschichte 1931-1937*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Canetti, E. (2009). *Körleşme* (A. Cemal, Çev.). İstanbul: Payel Yayınevi.
- Cervantes, M.d. (2016). *La Mancha'lı Yaratıcı Asilzade Don Quijote*. (R. Hakmen, A. Güntan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cevizci, A. (2019). *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları.
- Donahue, W.C. (2001). *The End of Modernism Elias Canetti's Auto-da-Fé*. London: The University of North Carolina Press.
- Dostoyevsky, F.M. (1919). *The Diary of a Writer* (B. Brasel, Çev.). New York: George Braziller.
- Eckart, G. ve Brown, M.H. (2013). *Shifting Viewpoints: Cervantes in Twentieth-Century and Early Twenty-First-Century Literature Written in German*. UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Göğercin, A. (2011). Tahsin Yücel'in Sonuncu adlı Romanında Üstkurmaca Anlatı Yöntemi ve Metinlerarası Boyut. X. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı Cilt I, (548-553) içinde. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Habib, M.A.R. (2005). *A History of Literary Criticism from Plato to the Present*. USA: Blackwell Publishing.
- Hinderberger-Burton, T. (1983). The Quixotic in Canetti's Die Blendung. *Modern Austrian Literature*, Special Elias Canetti Issue, 16(3/4), 165-176.
- Isaacs, J. (1951). *An Assessment of Twentieth-Century Literature: Six Lectures Delivered in B.B.C. Third Programme*. London: Martin Secker&Warburg.
- Krumme, D. (1983). *Lesemodelle: Elias Canetti, Günter Grass, Walter Höllerer (Literatur als Kunst)*. München: Hanser.
- Levin, H. (1969). Cervantes in Germany. A. Flores ve M.J. Benardete (Ed.), *Cervantes Across the Centuries* içinde (227-236) içinde. New York: Gordian Press.
- Lorenz, D.C.G. (2004). *A Companion to the Works of Elias Canetti*. D. Lorenz (Ed.). USA: Camden House.
- Öztokat Kılıçeri, N. (2016). Tahsin Yücel'in Sonuncu Romanı Üzerine. *Roman Kahramanları Dergisi*, 27, 44-47.
- Parla, J. (2013). *Don Kişot'tan Bugüne Roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parla, J. (2016). Sunuş (içinde) La Mancha'lı Yaratıcı Asillzade Don Quijote. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Richardson, A. (2011). Memory and Imagination in Romantic Fiction. S. Nalbantian, P. M. Matthews ve J. L. McClelland (Ed.), *The Memory Process Neuroscientific and Humanistic Perspectives* içinde (277-296) içinde. UK: The MIT Press.
- Thorpe, K.E. (1986). Notes on Die Blendung by Elias Canetti. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 67, 61-77.

- Watt, I. (2016). *Modern Bireyciliğin Mitleri Faust Don Quijote Don Juan Robinson Crusoe*. (M. Doğan, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Woolf, V. (1966). The Leaning Tower. *Collected Essays Volume II*. 162-181. London: The Hogarth Press.
- Yücel, T. (1990). Kara Kitap Üzerine. *Hürriyet Gösteri Dergisi*, 120, 45-48.
- Yücel, T. (2010). *Sonuncu*. İstanbul: Can Yayınları.

Araştırmalarda Teori Kullanımı: Ulusal Turizm Araştırmaları Bağlamında Bir İnceleme

Merve DOĞAN¹

Araştırmalarda Teori Kullanımı: Ulusal Turizm Araştırmaları Bağlamında Bir İnceleme

Theory Usage in Research: An Investigation within the Scope of National Tourism Research

Öz

Teori olayları açıklama ve tahmin etme yeteneği sayesinde bilimsel anlayışı arttırmaktadır. Bir araştırmanın bilimsel ve nitelikli kabul edilebilmesi için bir teoriden besleniyor olması önemli bir gerekliliktir. Teorinin bilimsel araştırmalardaki rolü göz önüne alındığında ulusal turizm araştırmalarında teori kullanımı konusu merak uyandırmıştır. Belirli bir disiplini daha iyi anlamak için o alandaki araştırmalara yön veren teorileri tespit etmek önemlidir. Buradan hareketle, 2016 ve 2020 yılları arasında ULAKBİM TR Dizin veri tabanında yer alan ve turizm disiplini kapsamında yayınlanan dergilerdeki makaleler teori kullanımı bağlamında içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Son beş yılda ilgili dergilerde yayınlanan toplam 1792 makalenin 171'inin teoriye/teorilere dayalı olarak gerçekleştirildiği görülmüştür. Sosyal Değişim Teorisi, Planlı Davranış Teorisi, Liderlik Teorileri, Kişilik Teorileri, Adalet Teorisi gibi teorilerin ulusal turizm araştırmalarında en sık kullanılan teoriler olduğu tespit edilmiştir.

Abstract

Theory increases scientific understanding through its ability to explain and predict phenomenons, events etc. In order for research to be considered as scientific and qualified, theoretical background is important. Considering the importance of theory in a scientific research, theory usage in the scope of national tourism research aroused curiosity. To better understand a particular discipline, it is necessary to identify the theories that guide research. Based on this, articles in the tourism journals within ULAKBİM TR Index, which were published between 2016 and 2020, were examined by content analysis. It was detected that 171 of 1792 articles include theoretical basis. Furthermore, theories such as Social Exchange Theory, Theory of Planned Behavior, Leadership Theory, Personality Theory, Justice Theory are most frequently used theories in the scope of national tourism research.

Anahtar Kelimeler: Teori, Teorik Araştırma, Teorik Altyapı, İçerik Analizi, Turizm.

Keywords: Theory, Theory Based Research, Theoretical Base, Content Analysis, Tourism.

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

1. Giriş

Araştırma en basit tanımıyla bir problemi çözmek, olgularla ya da olaylarla ilgili gerçekliği anlamak, kafadaki soru işaretlerini gidermek için yapılan bilgi toplama sürecini ifade etmektedir (Booth, Colomb, Williams, Bizup ve FitzGerald, 2016). Günlük hayatta bilinçli ya da bilinçsiz çok sayıda araştırma yapılır.

¹ Doktor, Bağımsız Araştırmacı, mrvdgn26@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0695-4177>

Örneğin, internette arama motorunda bir destinasyonu aramak, bir seyahat acentesinin web sitesinde otel fiyatlarını araştırmak ya da tez yazarken üniversite kütüphanesinde ilgili yayınları aramak ve benzeri örnekler günlük yaşantıda araştırma yapmaya örnek teşkil etmektedir. Ancak bilindiği üzere bilimsel bir araştırma günlük hayatta araştırma yapmaktan çok daha farklıdır. Davranışsal ve sosyal bilimlere bilim felsefesi açısından bakıldığında bir araştırmacının ontolojik, epistemolojik ve metodolojik perspektifler açısından kendisini nerede konumlandığı benimsediği paradigmayı etkileyerek probleme yaklaşma biçimini, nitel ya da nicel gibi kullanacağı araştırma yöntemini, bulguları yorumlayışını kısacası araştırma yapış biçimini etkileyebilmektedir. Örneğin, kendisini bilimsel realist olarak betimleyen bir araştırmacı soyut dünyanın varlığını kabul ederek gerçek dünyadaki olguları ölçmeye çalışır ve kesin gerçekliğe hiçbir zaman ulaşamayacağını en baştan kabul ederek araştırmalarını gerçekleştirir. Dolayısıyla gerçekleştireceği analizleri yorumlayışı, bulguları tartışma biçimi de buna göre şekillenmektedir.

Bir araştırmacının bilimsel ve nitelikli kabul edilebilmesi için bir teoriden besleniyor olması önemli bir gerekliliktir. Bilindiği üzere, bilimsel araştırmalarda değişkenler arasındaki ilişkileri açıklamak ve bu yolla evreni anlamlı kılmak esastır (Yıldırım, 2008). Bilimsel bir araştırma gerçek dünya (günlük hayat), kavramsal ve metodolojik bağlamlar göz önüne alınarak tasarlanır. Burada bahsi geçen gerçek dünya ve kavramsal bağlam arasındaki bağlantıyı kurmada teori devreye girmektedir (Shoemaker, Tankard ve Lasorsa, 2004). Sosyal bilimler ya da fen bilimleri fark etmeksizin her bilim dalı gerçekliği açıklamada bir teori ya da teoriler dizisine ihtiyaç duymaktadır (Erdoğan ve Doğan, 2018). Çünkü teoriler ne, neden, nasıl ve ne zaman sorularına yanıt verirler. Eylemlerin, olayların, yapıların ve düşüncelerin neden meydana geldiğiyle ilgili hikâyeler ortaya koyarak gerçekliğin kavramsallaştırılmasında ve anlaşılabilirliği artırmada yardımcı olurlar (DeVellis, 2017; Kaplan, 1964; Merton, 1967; Sutton ve Staw, 1995). Teorilerin amaçlarına, bilimsel araştırmaların tasarlanmasında, yürütülmesinde ve nihayete erdirilmesinde üstlendiği hayati rollere rağmen davranışsal ve sosyal bilimcilerin teorisinin ne olduğu, ne işe yaradığı ve önemiyle ilgili zaman zaman yanılıya düştükleri de gözlemlenmektedir.

Teorisinin bilimsel araştırmalardaki önemi göz önüne alındığında turizm araştırmacılarının teori bilinci, araştırmalarında teori kullanımı, günümüz ulusal turizm araştırmaları bağlamında yaygın olarak yararlanılan ve benimsenen teorilerin neler olduğu konuları merak uyandırmıştır. Bilindiği üzere, akademik dergiler, ait oldukları disiplindeki araştırmacıların en temel iletişim kanalıdır. Bu sebeple belirli periyotlarda akademik dergilerdeki kavramsal, teorik, metodolojik eğilimleri sistematik biçimde incelemek, gelecekteki araştırmalara yön vermek açısından önemlidir (Xiao ve Smith, 2006). Buradan hareketle bu araştırmanın amacı ULAKBİM TR Dizin veri tabanı dergi listesinde yer alan ve turizm disiplini kapsamında yayınlanan dergilerdeki makalelerin teori kullanımı bağlamında incelenmesidir. Bu kapsamda 2016 ve 2020 yılları arasında ilgili dergilerinde yayınlanan ve teorik altyapıya sahip makaleler incelenmiştir. Bu araştırmada ulusal turizm alanında teori kullanım düzeyi ve araştırmalara yaygın biçimde dayanak oluşturan teorilere yönelik bir durum tespiti yapılmıştır. Güncel turizm araştırmalarında teori kullanımına dair elde edilen bulguların gerek alandaki teori kullanım eğilimine ayna tutması gerekse gelecekteki araştırmalar için yol gösterici nitelikte olması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada ilk olarak kavramsal çerçeve bölümü kapsamında davranışsal ve sosyal bilimler bağlamında teori tanımlanarak teorisinin önemine ve araştırmalardaki rollerine yer verilmiştir. Daha sonra yöntem bölümünde, araştırmaya dâhil edilen makaleler yayın yılı, yayın dili, araştırma türü, yazar sayısı, yazarların kurumlar arası işbirliği durumu, katkı sağlayan ülkeler, araştırma alanı ve yararlanılan teoriler bağlamında keşifsel bir yaklaşımla içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Son olarak araştırma bulguları tartışılmış ve gelecekteki araştırmalar için bazı öneriler sunulmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

Sosyal bilim toplum ve sosyal dünya ile ilgilenir. Sosyal olarak oluşmuş fenomenler ve bu fenomenlerin birbiriyle olan ilişkisine, toplumun yapısına ve toplumun üyelerinin etkinliklerine odaklanır. Sosyal bilimin temel amacı, olayları, olguları anlamak ve açıklamaktır (Shoemaker vd., 2004). Her ne kadar bazen “gerçekler kendilerini ifade eder” olarak düşünülse de, aslında gerçekler sessizdir ve insanlar onlara bir anlam yükleyene kadar pek bir şey ifade etmezler. Teoriler gerçekleri anlamlandırmaya yararlar (Van der Merwe, Grobler, Strasheim ve Orton, 2007). Teori en basit haliyle bir şeyin nasıl çalıştığını anlamaktır. Gerçekte insanlar gündelik hayatlarında çok sayıda gayri resmi teoriler kullanırlar. Bu teoriler akrabalar, arkadaşlar, iş arkadaşları, dini liderler, öğretmenler ve devlet yetkilileri tarafından insanlar arasında devredilir. Çalıştıkları diğer bir deyişle işe yaradıkları sürece insanlar gayri resmi teorileri sorgulamazlar ve kullanmaya devam ederler. Bilim teorilerin bir diğer kaynağıdır. Aslında bilim tamamen teoriyle ilgilidir. Bilimin amacı teoriler üretmek ve teorileri test etmektir. Bilim özünde “bir şeyi bilmek” tir ve “bilme” nin diğer yollarıyla arasındaki temel fark bilimin sürekli kendini sorgulamasıdır. Bilim kesin ve açık biçimde resmi yollarla teorileri ifade eder, test eder ve onaylar, değiştirir ya da terk eder. Bilim yeni fikirler bulma ve onlara meydan okumanın yollarını bulma konusunda sürekli devam eden ve sonu olmayan bir iştir. Burada bahsi geçen test etme ve gözden geçirme (değiştirme) bilimsel teoriler ile günlük hayatta kullanılan gayri resmi teoriler arasındaki ayrımı oluşturmaktadır (Shoemaker vd., 2004).

Teori, belirli bir olguyu açıklama girişimidir. Bir teorinin nihai amacı olgular arasındaki ilişkileri nedensel olarak ifade etmesidir (Bailey, 1982:39). Hunt (1983)’ a göre teori olayları açıklama ve tahmin etme yeteneği sayesinde bilimsel anlayışı artırmaktır. Bacharach (1989), teoriyi “*kavramlar arasındaki ilişkilerin bir dizi sınırlar ve varsayımlar dahilinde ifade edilmesi*” olarak tanımlamıştır (ss.496). Honderich (1994) ise teoriyi deneyim dünyasının belirli bir yönü hakkındaki bilgileri sistematik bir şekilde birbirine bağlama girişimi şeklinde betimlemiştir. Teori sistematik olarak birbiriyle ilişkili ve iyi bir şekilde geliştirilmiş bir dizi kategoriden (örneğin; temalar, kavramlar vb.) oluşmaktadır (Strauss ve Corbin, 1998:2). Suddaby (2010), bir teorinin üç bileşenden oluştuğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki araştırmaya değer, ilgi çeken bir fenomendir. Bir teori ilk olarak ilgili fenomeni/fenomenleri adlandırır ve tanımlar. İkinci olarak fenomenle ilgili yapıların ve değişkenlerin tanımlanması gerekir. Tanımlamalar teorinin sınırlarının belirlenmesi ve temelini sağlam olması açısından önemlidir. Üçüncü bileşen ise fenomenler arasındaki ilişkilerin ifade edilmesidir. Teori fenomenler arasındaki nedensel ilişkilerin mantıksal sıralamasını göstermek, yapıların veya değişkenlerin neden ve nasıl birbirleriyle ilişkili olduklarını kanıtlamak için tanımlama ve açıklamanın ötesine gitmek zorundadır (Weick, 1989). Bu da soyutlama ile mümkün olmaktadır. Soyutlama nedensel ilişkilere ait teorik açıklamaların merkezinde yer almaktadır. Teorinin soyutlama özelliğinin bir fenomene ait gerçekliği anlamada önemli olduğu düşünülmektedir. Bir fenomen araştırmacıya ilginç ve araştırmaya değer görünebilir ancak bu fenomenin altında yatan örneğin, psikolojik ilkeleri araştırmacının anlaması gereklidir. Bu aşamada teori devreye girmektedir. Belirli gözlemlenen etkilerin altında yatan temel nedensel mekanizmaları anlamak için teoriler soyutlama yoluyla meselenin özüne odaklanmaya imkân sağlamaktadır (Sutton ve Staw, 1995).

Bilimsel bir teoriyi anlamak özellikle iki yönden önemlidir. İlk olarak, iyi kurulmuş bir teorinin bir sanat yapıtı gibi entelektüel ilgilere hitap eden ve dünya görüşünü etkileyen bir niteliği vardır. Olup bitenlere belli bir teori açısından bakmak alışık olunan pek çok şeye yeni bir anlam kazandırırken aynı zamanda bilgi ve anlayışı zenginleştirebilir. İkincisi, bilimsel bir teori bilimsel düşünme ve araştırmanın erişilmesi güç bir üründür. Hem bu düşünme biçimini hem de bilimde gerçek başarının niteliğini yansıtmaya bakımından üzerinde durulmaya değerdir (Yıldırım, 2008). Joireman ve Van Lange (2015) ise teorilerin neden önemli olduğunu üç madde ile açıklamışlardır. Teoriler, araştırmacıların geniş ve soyut ilkelere odaklanarak birbirinden farklı veya aralarında zayıf bağlantı olan ampirik bulguları genel

bir açıklayıcı çerçeve içinde düzenlemesine izin vermektedir. Bu yönüyle sıklıkla araştırmacıların birbiriyle bağlantılı gibi görünmeyen bulgular arasındaki ilişkileri görebilmelerine ve gelecekte test edilebilir daha geniş ilkeler oluşturmalarına yardımcı olmaktadır. İkincisi, teoriler metotlar, ölçekler, istatistiksel prosedürler arasında bir iletişim aracı rolüne sahiptir. Son olarak teoriler araştırmacılara en temel bilimsel sorular olan farklı olgulara ait “nasıl” ve “neden” sorularına yanıt bulma imkânı vermektedir. Örneğin, şiddet içeren filmlere maruz kalmak bireyin agresifliğini arttırabilir. Ancak bir teori ile bunun nedenini ve artışın nasıl meydana geldiğini anlamak mümkün olabilmektedir.

Günlük hayatta teori denince genellikle olgusal olmayan ve uygulamadan kopuk soyut bir şey akla gelmektedir. Pek çok insan teorinin gerçeklikten uzak olduğuna inanır. Teori hakkında çok fazla şey bilmeden teorinin pratik olmadığını, gereksiz olduğunu, karmaşık ve anlaşılması zor ya da sıradan olduğunu düşünürler. Bu tür insanlar teorileri çok az işe yarar olarak görürler (Shoemaker vd., 2004). Ancak teori ve uygulamayı birbirinden ayırmak mümkün değildir. Her bir uygulama fikrinin veya kararının arkasında bir teori vardır. Teori, sosyal hayatın gerçeklerini ve görünüşte anlamsız gibi görünen olayları anlaşılır kılma imkân sağlamaktadır (Van der Merwe vd., 2007).

Teorinin ne olduğu ve ne işe yaradığıyla ilgili yaygın bir yanlış anlaşılma mevcuttur. Teoriyle ilgili farklı tanımlardan ve değişik anlamlarda kullanılmasından kaynaklanan karışıklıktan ilgili kavramlara açıklık getirerek ve birbirinden net bir şekilde ayırarak bir ölçüde de olsa kurtulmak mümkün olabilir. Teoriyi anlamamanın bir diğer yolu ise teorinin ne olduğundan ziyade ne olmadığını anlamaktan geçmektedir. Sutton ve Staw (1995) “What theory is not?” başlıklı çalışmalarında araştırmacıların genellikle teoriyle karıştırdıkları, teorinin yerine kullanma eğiliminde oldukları beş genel kavram yanılığı üzerinde durmuşlardır. Bunlardan ilki referanslar diğer bir deyişle literatür taramasıdır. Geçmişte yapılan araştırmaları peş peşe sıralamak belirli değişkenlerin ya da yapıların neden birbirleriyle ilişkili olduğunu açıklamaz. İkinci yanılığı verilerle ilgilidir. Salt ampirik kanıtları ortaya koymak yalnızca hangi ampirik desenin gözlemlendiğini gösterir. Fakat bir teori neden bu ampirik desenin gözlemlendiğini ya da gözlemlenmesinin beklendiğini açıklar. Dolayısıyla sayfalarca veriyi sunmak ya da tanımlamak teori demek değildir. Yapısal modelleme, teori ve gözlemlenen verinin birbiriyle uyumunu gösterebilmek için çok değerli bir araçtır. Ancak veriyi ya da nedensel bir modeli test etmek de teori değildir. Benzer şekilde grafik ve şemalar da sıklıkla teoriyle karıştırılmaktadır. Yazarlar grafik ve şekilleri “*performansın kendisinden ziyade sahne dekorları*” şeklinde betimlemiştirler. Dolayısıyla teorinin betimlenmesinde destekleyici role sahip olabileceklerini ancak teorinin kendisi olamayacaklarını vurgulamışlardır (Sutton ve Staw, 1995). Araştırmacıların düştüğü bir diğer önemli yanılığı ise hipotezlerdir. Hipotezler ve ön göstergeler teori ile veri arasında hayati bir köprü görevi görürler. Fakat çok sayıda araştırmacı hipotezlere teoriymiş gibi bir muamele yapmaktadır. Oysa hipotezler mantıklı bir savdan yola çıkarak türetilen değişkenlerin ve ilişkilerin nasıl işlevsel hale getirilebileceğine açıklık getirmektedir (Sutton ve Staw, 1995). Hipotez en basit tanımıyla test edilmek istenen bilimsel bir ifadedir. Hipotezler iki (veya daha fazla) değişken arasındaki belirli bir ilişkiyi tahmin eder ve test edilebilir biçimde belirtir (Bailey, 1982). Yeni bilimsel fikirler hipotetik olarak ifade edilir. Yeterli kanıtla bilimsel teoriler haline gelirler. Eğer her zaman birbirini destekleyen gözlemlere ulaşırsa bilimsel yasa olarak adlandırılırlar (Shoemaker vd., 2004). Bir teoriden hareketle oluşturulan hipotezler, varsayımları test etmeye imkân sağlamaktadır. Böylece teori test edilebilir hale gelmekte ve araştırmacıları ikna eden hikâyeler yaratılabilmektedir. Teori test edilebilirdir ve gerçeklerle ilgilenir. Teoriler dikkatle yürütülen araştırmalarla ortaya konan hipotezler sayesinde ampirik destek bulmaktadır. Son olarak kavram/olgu ve teori terimlerinin birbirleri yerine kullanılması da sık rastlanan bir yanılığı olarak görülmektedir. Kavramlar teorilerin yapı taşlarıdır. Kavramlar özünde gerçekliğin bir kısmını tanımlayan soyutlamalardır. Ancak tek başlarına kavramları açıklamanın teori için bir şey ifade etmediği vurgulanmıştır (Sutton ve Staw, 1995). Teoriyi ortaya koyabilmek için kavramların nasıl ve hangi durumlarda birbirleriyle ilişkili olduklarına açıklık getirmek gerekir (Shoemaker vd., 2004). Öte

yandan, olgu doğrudan veya dolaylı olarak gözleme konu olan, doğada yer alan bir oluşturdur. Teori ise, insanın düşünme yeteneğinin bir ürünüdür. Teori olguları, evreni açıklamak için kurulur. Teori tek tek olgulardan çok olgu türlerine ve olgular arasında saptanmış ilişkilere yönelik açıklamadır. Olguları içermeyen bir teori düşünülemez (Yıldırım, 2008).

Sosyal bilimlerde pek çok araştırma teoriye dayalı olmadan ya da herhangi bir teoriye çok az yer verilerek gerçekleştirildiği görülmektedir. Ateorik diğer bir deyişle teoriye dayalı olmayan araştırmalar alandaki önemli sorular hakkında bilgiyi iletmeye engel izole araştırmalar üretme eğilimindedir (Shoemaker vd., 2004). Platt (1962), ateorik araştırmaları bir metafor kullanarak “*bir duvar inşa etmek için kullanılan tuğlalardan ziyade bir tuğla fabrikasında etrafta duran tuğlalar*” biçiminde betimlemiştir. Bir araştırmaya teori ile başlamak veri toplama sürecinin rastgele bir süreç olmasını somut bir deyişle bir balık avlama seferi gibi olmasını engellemektedir. Shoemaker ve diğerleri (2004), araştırmacıların teoriye dayalı araştırmalar yapmayı tercih etmemeye nedenlerini şu şekilde sıralamışlardır:

- Betimleyici araştırma yapmanın daha kolay olduğunun düşünülmesi,
- Eğitimin yetersiz olması ve sosyal bilimlerde kapsamlı araştırma eğitiminin uzun bir süreç gerektirmesi,
- Teorik problemlerin açıkça tanımlanmasındaki eksiklik. Diğer bir deyişle “Neyi açıklamaya çalışıyoruz?” sorusuna verilecek yanıtın yetersiz oluşu.
- İlgili alandaki emsal araştırmaların yetersiz olması,
- Bir alanda açıkça tanımlanmış ve üzerinde anlaşmaya varılmış paradigma eksikliğidir.

Kuhn (1962)’ a göre belirli bir alandaki araştırmacılar çözüm gerektiren teorik bulmacalar tanımladığında o alan hızlı biçimde ilerleme sergilemektedir. Bulmacanın ne olduğuna dair ortak bir anlayış ilgili alanın paradigmasını tanımlamaktadır. Pek çok alan bulmacanın ne olduğuna dair ortak bir görüşe sahip değildir. Oysa, bir alanın gelişmesi ve ilerlemesi için teoriye dayalı araştırmalar gereklidir. Bilgiyi özetlemesi, pratik uygulamalar sağlaması ve araştırma sürecini yönlendirmeye yardımcı olması bakımından teorilerin araştırmacılara sağladığı çok sayıda avantajlar bulunmaktadır. Detaylandırmak gerekirse, teori karmaşık halde görünen bir çevre içindeki birbiriyle uyumlu yapıları görmeyi, keşfedilmemiş alanlarda yol almayı ve etrafta olup biteni anlamayı sağlamaktadır. Nedensel mekanizmalar içerisinde bozucu etkiye sahip olan ya da mekanizma içerisinde yer alan fenomenlere müdahalede bulunan ve olayların işleyişini değiştiren noktaları ortadan kaldırarak ilişkileri daha net görmeye olanak sağlamaktadır. Teori sahip olduğu faydacı değerinden dolayı uygulama için zaruri bir araç görevi teşkil etmektedir (Shoemaker vd., 2004).

Teoriler hem bir araştırmanın tasarlanmasında bakış açısı sağlayarak yol gösterici olabilirken hem de bilgiyi yoğunlaştırma ve depolama işlevleriyle araştırma bulgularının yorumlanmasında, geleceğe aktarılmasında önemli rol oynamaktadır. Diğer bir deyişle, araştırmanın türüne göre değişmekle birlikte teoriler araştırma sorusunu şekillendirecek biçimde bir araştırmanın başlangıcında ya da elde edilen bulgular doğrultusunda araştırmanın bir sonucu da olabilirler (Creswell, 2003; Shoemaker vd., 2004). Dolayısıyla teori olmaksızın elde edilen bulgular ve ilişki ağları bilgi yığını olmaktan öteye geçemeyecektir. Çünkü bir alanda saptanmış olgusal ilişkiler ve bunları dile getiren genellemeler ancak bir teorinin kapsamında bütünlük kazanmaktadır (Yıldırım, 2008). Herhangi bir teorik dayanağı olmayan araştırmaların bilimsellikten uzak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Literatürde giderek artan teoriye dayalı olmayan araştırma raporları, teorik çerçeve kurulmadan oluşturulan araştırma modelleri bilimin taraflarını bilginin geçerliliği konusunda şüpheye düşürmektedir (Yener, 2018). Popper (1963), teoriye dayanmayan hiç bir bilginin geçerlilik ve güvenilirliğinin olmayacağını ileri sürmüştür.

Joireman ve Van Lange (2015)'e göre üst düzey bilimsel dergilerde makale yayınlatabilmek ya da literatürde önemli bir etki oluşturmak için bir araştırmacının dikkate değer bir katkısının olması gereklidir. Pek tabii zayıf araştırma tasarımı, veri ya da uygulamayla ilgili eksiklikler de üst düzey dergilerden kabul alamamaya sebep olabilmektedir ancak anahtar neden literatürdeki anlamlı bir boşluğu doldurmadaki başarısızlık olarak ifade edilmektedir. Literatürdeki anlamlı bir boşluğu doldurmak için bir teoriden türetilmiş anlamlı hipotezlerin geçerli bir biçimde test edilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır.

3. Yöntem

Belirli bir disiplini daha iyi anlamak için o alandaki araştırmalara yön veren teorileri anlamaya çalışmak gereklidir (Van der Merwe vd., 2007). Bu sebeple turizm araştırmalarında kullanılan teorileri belirlemek oldukça önemlidir. Bilindiği üzere turizm doğası gereği disiplinlerarası bir alandır. Bu durum psikoloji, sosyoloji, ekonomi, antropoloji gibi diğer disiplinlerde geliştirilmiş teorilerin turizm araştırmalarında kullanılmasını gerekli ve mümkün kılmaktadır. Buradan hareketle bu makalenin temel amacı turizm disiplini içinde en çok kullanılan ve günümüz literatüründe etkili olan teorileri tespit etmektir. Bu araştırma "Ulusal turizm araştırmalarında ne düzeyde teorilerden faydalanılmaktadır? ve "Ulusal turizm araştırmalarında yaygın olarak kullanılan teoriler nelerdir?" sorularından yola çıkılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma, turizm araştırmalarında teori farkındalığının artırılması, alanın gelişmesine katkı vermesi ve bir anlamda alandaki araştırmalarda koordinasyonun sağlanması açısından önemlidir. Literatürde gerek uluslararası gerek ulusal çalışmaların incelendiği makalelerde belirtildiği üzere bu tarz araştırmalar, incelenen alanın gelişimi için önemli birer kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada ulusal düzeyde gerçekleştirilen araştırmalarda teori kullanımının değerlendirilmesi yapılmıştır. Araştırmacının, alanda teori kullanım düzeyleri ve turizm disiplini içinde yaygın olarak kullanılan teorilerle ilgili yol gösterici bir nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Bilindiği üzere akademik dergiler en yüksek araştırma düzeyini temsil etmektedir (Chang ve Katrichis, 2016; Hall, 2011; Nord ve Nord, 1995). Ayrıca akademisyenler ve uygulayıcılar bilgi edinmek ve yeni bulguları yaymak için en çok bilimsel dergilere başvurduğundan teknik notlar, bildirimler, tezler, kitaplar vb. yayınlar bu çalışmanın kapsamına dâhil edilmemiştir. Genellikle literatürde görüldüğü üzere uluslararası yayın incelemeleri öncülük olarak değerlendirilen SSCI dergiler üzerinden yapılmakta; en çok atıf alan makalelerin, dergilerin ve kurumların alana katkısı belirlenmektedir (Doğan ve Sökmen, 2021; Fong, Law, Tang ve Yap, 2016; Mulet-Forteza, Genovart-Balaguer, Mauleon-Mendez ve Merigo, 2018; Nunkoo, Smith ve Ramkissoon, 2013; Okumuş, Köseoğlu ve Ma, 2018; Sop, 2020; Sun, Law ve Zang, 2020 vb.) Türkiye'de ulusal düzeyde yayınlarda ise ULAKBİM TR Dizin'de taranan dergiler öncülük olarak nitelendirilebilir (Çiftçi, 2021). Buna dayanarak araştırma kapsamı ULAKBİM TR Dizin veri tabanında taranan turizm dergileri ile sınırlandırılmış ve ilgili dergilerdeki makaleler teori kullanımı bağlamında incelenmiştir.

Bu araştırmanın amacı doğrultusunda veriler ikincil kaynaklardan yararlanılarak elde edilmiş ve nitel bir araştırma yürütülmüştür. Dolayısıyla ikincil veri kullanımı, araştırmanın tekniği ve kapsamı göz önüne alındığında bu araştırma "etik kurul izni gerektiren araştırmalar" kapsamına girmektedir.

Araştırma kapsamında 2016 ve 2020 yılları arasında *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi (JOMAT)*, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi (GTAD)*, *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel (JOGHAT)*, *Journal of Tourism Leisure and Hospitality (TOLEHO)*, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies (JOTAGS)*, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi (SOİD)*, *Turizm Araştırmaları Dergisi (TOURAJ)* ve *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi (TUTAD)* dergilerinde yayınlanan araştırma makaleleri incelenmiştir. İlk aşamada ilgili dergilerde 2016-2020 yılları arasında yayınlanan yaklaşık 1792 araştırma makalesi olduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında Türkçe veya İngilizce dilinde hazırlanmış makaleler bulunduğundan

her bir makale metni yazım diline bağlı olarak “teori, teorik, kuram, kuramsal, theory, theoretical, theoretical background” kelimeleri bağlamında taranmış, diğer bir deyişle ön bir içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu aşama sonrasında içerisinde ilgili anahtar kelime/kelimeler bulunduğu tespit edilen makaleler yeniden detaylı biçimde incelenerek teorik/kuramsal çerçeve başlığı altında sadece kavram açıklamasına yer verme, genel kabul görmüş modelleri teori olarak telaffuz etme (Sutton ve Staw, 1995), teorik katkı başlığına sahip ancak başlık altında herhangi bir teoriye yer vermeme ve benzeri teori kullanım yanlışları içerenler araştırma kapsamına dahil edilmemiştir. Böylelikle yanlış içeren araştırma makalelerinin ölçüm ve değerlendirmeyi etkilemesi ihtimali en aza indirilmiştir.

Neticede ilgili dergilerde yayınlanan ve bir teoriye/teorilere dayalı gerçekleştirilmiş 171 makale olduğu tespit edilmiştir. Makaleler literatürdeki içerik analizi, bibliyometrik analiz, sistematik literatür taraması ve benzer yaklaşımlara sahip araştırmalarda da sıklıkla yer verilen (Barrios vd.2008; Chang ve Katrichis, 2016; Mulet-Forteza vd., 2018; Okumuş, Köseoğlu ve Ma, 2018; Özel ve Kozak, 2012; Tang, 2014; Ülker-Demirel ve Çiftçi, 2020 vb.) parametrelerden hareketle belirlenen yayın yılı, yayın dili, araştırma türü, yazar sayısı, yazarların kurumlar arası işbirliği durumu, katkı sağlayan ülkeler, araştırma alanı ve yararlanılan teoriler parametreleri bağlamında incelenmiştir.

3.1. Bulgular

Makaleler ilk olarak yayın yılı bakımından incelenmiştir ve bulgulara Tablo1’ de yer verilmiştir. Buna göre herhangi bir teorik altyapıya sahip makalelerin yıllara ve dergilere göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Makalelerde Teori Kullanımının Yıllara ve Dergilere Göre Dağılımı

Dergi Adı	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam	Yüzelik Dağılım (%)
AHTR	4	-	3	3	4	14	8,2
ANATOLIA	1	3	3	5	5	17	9,94
GTAD	-	-	4	-	-	4	2,32
JOMAT	-	-	1	-	5	6	3,5
JOGHAT	-	-	-	1	-	1	0,58
JOTAGS	3	8	17	20	17	65	38,01
SOİD	2	2	2	7	-	13	7,6
TOURAJ	2	-	5	10	5	22	12,9
TUTAD	-	1	-	4	21	26	15,20
TOLEHO	-	-	-	1	2	3	1,75
Toplam	12	14	35	51	59	171	100

Tablo 1’de görüldüğü üzere 2018 yılı itibariyle teoriye dayalı araştırmalarda genel bir artış söz konusudur. Bununla birlikte en fazla teorik temele sahip makale yayınlayan dergiler ise JOTAGS, TUTAD ve TOURAJ’dır. Ancak bu bulgunun söz konusu dergilerin yayınlanma sıklığı ve bir sayıda yayınlanan makale sayısı gibi faktörlerden etkilenmiş olabileceğini göz önünde bulundurmak gereklidir.

Araştırma kapsamında incelenen 171 makalenin 135’i (%78,94) Türkçe; 36’sı (%21, 05) İngilizce dilinde yazılmıştır. Ayrıca ilgili makaleler araştırma türü bakımından incelendiğinde 162 (%94,73)’sinin ampirik türde, 9 (%5,26)’unun kavramsal türde olduğu tespit edilmiştir. “Yazar sayısı” na yönelik bulgulara ise Tablo 2’de yer verilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere teorik temelli makalelerin büyük çoğunluğu tek ve iki araştırmacının katkısıyla hazırlanmıştır. Üç ve üzeri yazar ile gerçekleştirilmiş araştırmalar ise azınlıktadır.

Tablo 2. Makalelerin Katkı Sağlayan Yazar Sayısına Göre Dağılımı

Tek Yazarlı		İki Yazarlı		Üç Yazarlı		Dört ve Üzeri Yazarlı		Toplam	
Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%
50	29,23	88	51,46	25	14,61	8	4,7	171	100

*Birden fazla makaleye katkı sağlayan yazarlar göz ardı edilmiştir.

Çalışmanın bir diğer parametresi olan kurumsal işbirliği durumuna göre makalelerin dağılımı Tablo 3'teki gibidir. Yazarların aynı kurumdan olması durumu, "kurumsal işbirliği yok"; yazarların aynı ülkede yer alan farklı kurumlardan olması durumu, "ulusal işbirliği" ve yazarların farklı ülkelerde yer alan farklı kurumlardan olması durumu ise "uluslararası işbirliği" biçiminde betimlenmiştir.

Tablo 3. Makalelerin Kurumsal İşbirliği Durumuna Göre Dağılımı

Kurumsal İşbirliği Yok		Ulusal İşbirliği		Uluslararası İşbirliği		Toplam	
Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%	Makale Sayısı	%
53	43,80	62	51,23	6	4,95	121	100

*Tek yazarlı 50 makale, kurumsal işbirliği bağlamında incelemeye dâhil edilmemiştir.

Tablo 3'te görüldüğü üzere, teorik temelli makaleler çoğunlukla ulusal akademi kapsamındaki farklı kurumlarda görev yapan araştırmacıların işbirliği ile hazırlanmıştır. Aynı kurumda çalışan araştırmacıların işbirliği de dikkat çekici bir düzeydedir. Ayrıca tek yazar katkısıyla gerçekleştirilmiş ve kurumsal iş birliği incelemesine dahil edilmeyen araştırma sayısının da hatırı sayılır miktarda olduğu görülmektedir. Öte yandan, araştırmalardaki uluslararası işbirliği ise oldukça düşük düzeydedir.

Makaleler yazarların katkı sağladığı ülkeler bakımından incelendiğinde 171 makaleye Türkiye ve 9 farklı ülkeden toplam 335 yazarın katkı sağladığı (birden fazla makaleye katkı sağlayan yazarlar göz ardı edilmiştir) tespit edilmiştir. Bulgular Tablo 4'teki gibidir.

Tablo 4. Yazarların Katkı Sağladıkları Ülkelere Göre Dağılımı

Ülke Adı	Katkı Sağlayan Yazar Sayısı	Ülkelerin Yüzdelerik Dağılımı (%)
Türkiye	307	91,64
ABD	9	8,36
Uganda	5	
Brezilya	3	
Çin	2	
Kırgızistan	2	
Endonezya	2	
Tayvan	2	
Kanada	1	
Meksika	1	
Almanya	1	
Toplam	335	100

Araştırmanın kapsamı ulusal turizm dergileri olduğundan Tablo 4'teki bulgular şaşırtıcı değildir. Öte yandan, yaklaşık %9'luk görece düşük bir oranda da olsa ULAKBİM TR Dizin listesinde yer alan dergilere farklı ülkelerdeki yazarların teorik temelli araştırmalarla katkı sağlıyor olması dikkat çekici bir bulgudur.

Son olarak araştırmanın temel amacı doğrultusunda teorik bir altyapıya sahip olduğu tespit edilen 171 makale "yararlanılan teoriler" parametresi bağlamında incelenmiştir. Teori kullanıma durumuna

ilişkin incelemede turizm araştırmalarında hangi teorilerin kullanıldığı, bu teorilerin kullanılma sıklıkları ve araştırma alanlarının neler olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda yapılan frekans analizi Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5. Turizm Araştırmalarında Kullanılan Teoriler

Teoriler ve Araştırma Alanları	Frekans	Yüzdelerik Dağılım (%)	Teoriler ve Araştırma Alanları	Frekans	Yüzdelerik Dağılım (%)
Sosyal Değişim Teorisi (Social Exchange Theory)-Sosyoloji, Yönetim, Örgütsel Davranış	19	11,11	Adalet Teorisi (Justice Theory)- Örgütsel Davranış, Tüketici/Turist Davranışı, Yönetim	6	3,50
Planlı Davranış Teorisi (Theory of Planned Behavior)- Tüketici/Turist Davranışı, Pazarlama, Gastronomi	18	10,52	Sosyal Bilişsel Teori (Social Cognitive Theory)- Yönetim/Organizasyon, Psikoloji	6	3,50
Liderlik Teorileri- Yönetim, Örgütsel Davranış, Rekreasyon	10	5,84	Bağlanma Teorisi (Attachment Theory)- Sosyoloji, Sosyal Psikoloji, Eğitim, Yönetim	5	2,92
Kişilik Teorileri- Tüketici/Turist Davranışı, Rehberlik, Gastronomi	8	4,67	Lider-Üye Etkileşimi Teorisi- Yönetim, Örgütsel Davranış, Liderlik	5	2,92
Eşitlik Teorisi (Equity Theory)-Yönetim, Örgütsel Davranış, Psikoloji	7	4,09	Paydaş Teorisi (Stakeholder Theory)- Yönetim, Pazarlama, Sosyoloji	4	2,33
Sosyal Kimlik Teorisi (Social Identity Theory)- Örgütsel Davranış, Sosyal Psikoloji, Yönetim	7	4,09	Öğrenme Teorileri- Rehberlik, Eğitim, Yönetim	4	2,33
Uyum Teorisi (Adaptation Theory)- Örgütsel Davranış, Tüketici/Turist Davranışı, Sosyal Psikoloji	7	4,09	Kuşak Teorisi (Theory of Generations)- Tüketici/Turist Davranışı, Pazarlama, Gastronomi	4	2,33

Atıf Teorisi (Attribution Theory)-Yönetim, Pazarlama, Rekreasyon	6	3,50	Gerekçeli Eylem Teorisi (Theory of Reasoned Action)-Gastronomi, Rekreasyon, İşletmecilik	3	1,75
Kaynak Teorisi (Resource Theory)-Örgütsel Davranış, Yönetim, Sosyal Psikoloji	6	3,50	Aylak Sınıfın Teorisi (Veblen's Theory of Leisure Class)-Tüketici Davranışı, Sosyoloji, Gastronomi	3	1,75
Motivasyon Teorileri -Örgütsel Davranış, Yönetim, Rekreasyon	6	3,50	Beklenti Teorisi (Prospect Theory)- Sosyoloji, Yönetim, Rekreasyon	3	1,75

*: Üç ve daha az kez kullanılan diğer teorilere tabloda yer verilmemiştir. **: Makalelerin bazılarında birden çok teori birlikte kullanılmıştır. ***: Toplam Makale Sayısı, N= 171

Tablo 5'ten anlaşıldığı üzere Sosyal Değişim Teorisi ve Planlı Davranış Teorisi ulusal turizm araştırmalarında en fazla benimsenen teorilerdir. Tabloda yer alan teorilerle birlikte, üç kez ve daha az sıklıkta kullanılmış olan yaklaşık 40 farklı teori daha olduğu tespit edilmiştir. Bu teorilerden bazıları Öz Yeterlilik Teorisi (Self Efficacy Theory), Rol Teorisi, Akış Teorisi (Flow Theory), İtme Çekme Teorisi (Push-Pull Theory), Kaos Teorisi ve Duygusal Olaylar Teorisi'dir. Bu teorilerin kullanıldığı makalelerin araştırma alanlarının da Tablo 5'de yer verilen alanlarla paralellik gösterdiği ve psikoloji, sosyal psikoloji, turist/tüketici davranışı ve benzeri alanlarda gerçekleştirildiği görülmüştür.

4. Sonuç ve Öneriler

Teorinin önemi, araştırmaların niteliğine olan katkıları ve uluslararası nitelikli bilimsel dergilerde (SSCI) yayınlanan makalelerin yaygın biçimde güçlü teorik temellere sahip olması ulusal turizm araştırmalarında teori kullanımının incelenmesi gerekliliğini doğurmuştur. Bu keşifsel araştırma kapsamında ulusal turizm araştırmalarında teori kullanım düzeyi ve yararlanılan teorilerin neler olduğu incelenmiştir. Araştırmalara temel oluşturan teorilerin son beş yıl içindeki durumuna ayna tutulmuş ve alandaki araştırmacılara yol gösterebilecek çıkarımlar elde edilmiştir. Buna göre 2016 ve 2020 yılları arasında ULAKBİM TR Dizin veri tabanında turizm alanında yayın yapan bilimsel dergilerde yayınlanan ve herhangi bir teorik altyapıya sahip olduğu tespit edilen toplam 171 makale yayın yılı, yayın dili, araştırma türü, yazar sayısı, yazarların kurumlar arası iş birliği durumu, katkı sağlayan ülkeler, araştırma alanı ve yararlanılan teoriler bağlamında incelenmiştir.

Son beş yılda AHTR, ANATOLIA, GTAD, JOGHAT, JOMAT, JOTAGS, SOİD, TOLEHO, TOURAJ ve TUTAD dergilerinde toplam yayınlanan makale sayısı içerisinde teorik bir temeli olan araştırmaların azınlıkta oluşundan hareketle ulusal turizm araştırmalarında teori kullanımının oldukça düşük düzeyde olduğu görülmüştür. Araştırmalarda teori kullanımının önemi (Booth ve ark., 2016; Joireman ve Van Lange, 2015; Shoemaker vd., 2004; Yıldırım, 2008) göz önüne alındığında daha fazla teorik temelli araştırma yapılmasının alanın gelişimi, nitelikli bilgi birikimi ve nitelikli yayınların artması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Teori kullanımının yıllara göre dağılımına yönelik bulgulara dayanarak 2018 yılından itibaren ulusal turizm araştırmalarında teori bilincinin gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. Teorinin yayının niteliğine olan olumlu katkısı düşünüldüğünde son yıllarda araştırmaların niteliğinde iyileşme yönünde bir ilerleme olduğu çıkarsanabilir. Dergiler bağlamında değerlendirmek gerekirse JOTAGS, TOURAJ ve

TUTAD'ın en fazla teoriye dayalı araştırma makalesi yayınlayan dergiler olduğu tespit edilmiştir. Burada pek tabii ilgili dergilerin yayınlanma sıklığı ve bir sayıda yayınlanan makale sayısı da belirleyici olmaktadır. Ancak çalışma kapsamındaki 10 bilimsel dergiden elde edilen bulgular göz önüne alındığında diğer dergilerde teori kullanım eğiliminin daha az olduğu dikkat çekmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere, bu araştırmanın kapsamına son beş yılda turizm, seyahat, konaklama ve gastronomi alanlarında yayın yapan dergiler dâhil edilmiştir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda yıl, dergi ve araştırma alanı kapsamı genişletilerek daha geniş kapsamlı ve de alanlar arası karşılaştırma imkânı sağlayabilecek bulgular elde edilebilir.

Makaleler yazar sayısı bakımından incelendiğinde çoğunlukla tek yazar ve iki yazarlı olarak hazırlandığı görülmüştür. Öte yandan, üç ve daha fazla yazarın katkı sağladığı makale sayısının ise azınlıkta olduğunu söylemek mümkündür. Farklı disiplinlerden çoklu yazar katkısı bakış açılarının genişletmesi, farklı disiplinlerdeki teorilerin turizm alanında kullanılması bakımından zenginlik sağlayabilir. Bu bağlamda gelecekteki araştırmalarda, makalelere katkı sağlayan yazarların uzmanlık alanları ve araştırmalarda yararlanılan teorilerin hangi disipline ait teoriler olduğu temelinde bir değerlendirme yapılarak katkı sağlanabilir.

Yazarlar arasındaki kurumsal iş birliği durumu açısından ise araştırmaların çoğunlukla ulusal işbirliği ve aynı kurumdaki araştırmacıların işbirliği ile gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca herhangi bir işbirliği durumuna dâhil edilmeyen tek yazarlı makalelerin de azımsanmayacak kadar çok olduğu dikkat çekmektedir. Öte yandan, yazarlar arasındaki uluslararası işbirliği ise düşük düzeydedir. Araştırmalarda uluslararası işbirliğinin teşvik edilmesi hem yayınların niteliğini hem de dergilerin tanınırlığını arttırmaya yönelik faydalı olacaktır. Her ne kadar ULAKBİM TR Dizin veri tabanında yer alan ulusal turizm araştırmaları bu çalışmanın kapsamını oluştursa da farklı ülkelerdeki araştırmacıların ilgili dergilere katkı sağladığı bilindiğinden teori kullanımını ülkeler açısından da değerlendirmek faydalı olacaktır. Buna göre beklendiği üzere yazarların büyük bir çoğunluğu Türkiye'den katkı sağlamışlardır. Ayrıca ABD, Uganda, Brezilya, Çin, Kırgızistan, Tayvan, Meksika, Almanya, Kanada gibi farklı ülkelerdeki yazarların da teorik temelli araştırmalarla alana katkı sağladıkları görülmektedir. Gelecek çalışmalarda, kullanan teoriler, yazarlar ve kurumlar arasındaki bağların yapılarını ortaya koyacak bir sosyal ağ analizi çalışmasıyla yazarlar arasındaki etkileşim ele alınabilir.

Turizm araştırmacıları arasında metodolojik konular, araştırma yönelimleri ve turizm araştırmalarına en uygun yaklaşımlar hakkında yıllardır süregelen önemli tartışmalar vardır (Echtner ve Jamal, 1997; Goeldner ve Ritchie, 2006; Jafari, 2003; Veal, 1997; Tribe, 1997 vb.). Bilindiği üzere turizm doğası gereği turistler, işletmeler, yerel toplumlar, yerel yönetimler, fiziksel çevre ve ulusal üretim gibi çok sayıda bileşenden oluşmaktadır (Tribe, 1997). Turizm disiplini ve turizmin bilimselliği üzerine yapılan tartışmalarda genellikle turizmin disiplinlerarası bir yapıya sahip olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla turizm sosyoloji, psikoloji, sosyal psikoloji, antropoloji, coğrafya, ekonomi, yönetim bilimleri gibi çok sayıda bilim dalı ve disiplinle yoğun ilişki içindedir (Kozak, Kozak ve Kozak, 2008; Tribe, 1997). Bu araştırmanın bulguları da turizmin disiplinlerarası özellikte olduğunu destekler niteliktedir. Bulgulara göre ulusal turizm araştırmalarında yaygın biçimde kullanılan teoriler olan Sosyal Değişim Teorisi (Blau, 1964; Homans, 1958), Planlı Davranış Teorisi (Ajzen, 1991), Gereççeli Eylem Teorisi (Fishbein ve Ajzen, 1977), Liderlik Teorileri (Bass, 1990; McGregor, 1960), Sosyal Kimlik Teorisi (Tajfel ve Turner, 1979), Lider-Üye Etkileşimi Teorisi (Dansereau, Graen ve Haga, 1975), Eşitlik Teorisi (Adams, 1995), Paydaş Teorisi (Freeman, 1984), Atf Teorisi (Weiner, 1985) ve diğerlerinin psikoloji, sosyoloji, sosyal psikoloji, yönetim bilimleri, ekonomi gibi pek çok farklı bilim temelinde geliştirildiği görülmektedir. Buna paralel olarak araştırma kapsamındaki makalelerin araştırma konularının örgütsel davranış, yönetim, pazarlama, tüketici/turist davranışı, sosyoloji, sosyal psikoloji, rekreasyon ve gastronomi alanlarında çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Gelecekteki araştırmalarda teoriler ya da araştırma alanları temelinde bibliyometri, sistematik derleme ya da içerik analizi gibi yöntemlerle

teorilerin turizm araştırmalarındaki seyri ortaya konulabilir. Örneğin, Sop (2020) turizm araştırmalarında Öz Uyum Teorisi'ni sistematik literatür taraması yaklaşımıyla inceleyerek alanda teorinin kullanımına ayna tutmuş ve gelecekteki çalışmalar için yol haritası niteliğinde bulgular ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Doğan ve Sökmen (2021) turizm araştırmalarında yaygın biçimde kullanılan Sosyal Değişim Teorisi'nin son çeyrek yüzyıldaki kullanımını, teoriyle birlikte kullanılan tamamlayıcı teorileri ve Sosyal Değişim Teorisi'yle ilişkili kavramları ele alarak teorinin turizm araştırmalarındaki gelişimini incelemişlerdir. Tang (2014) ise daha kapsamlı bir yaklaşımla sosyal psikoloji temelinde geliştirilen teorilerin turizm ve konaklama çalışmalarındaki uygulamalarını incelemiştir. Öte yandan, Chang ve Katrichis (2016) turizm işletmeciliği alanı özelinde bir literatür incelemesi yaparak ilgili alandaki araştırmaların seyrini ve araştırılan kavramlara yönelik kapsamlı bulgular sunmuşlardır. Benzer şekilde Çiftçi (2021), ulusal turizm dergilerindeki gastronomi konulu araştırmaları sistematik bir yaklaşımla inceleyerek alandaki araştırmaların ne yönde ilerlediğini ortaya koymuştur. Geçmişte yapılan araştırmalardan hareketle ve bu araştırma neticesinde elde edilen bulgulara dayanarak alanda yaygın olarak kullanılan diğer teoriler için de benzer araştırmalar yapılabilir. Çünkü geçmişte yapılan araştırmaların gözden geçirilmesi, tüm akademik araştırma alanlarında önemli bir çabadır (Webster ve Watson, 2002). Mevcut literatürün etkili bir şekilde incelenerek alandaki gelişmelerin sunulduğu, potansiyel araştırma konularının ortaya çıkarıldığı çalışmalar, ilgili alandaki bilgi bütünlüğüne toplu bakış sağlamakta, alanın yapısını ve sınırlarını ortaya koyarak o alana özgü bilginin ilerleyişine, alandaki bilgi birikiminin iyileştirilmesini katkı sağlamaktadırlar (Goldman, 1979; Hart, 1998; Reid ve Andereck, 1989; Wells ve Picou, 1981). Bu bakımdan bu araştırmanın bulguları, ulusal turizm alanında teori kullanımını ve yaygın olarak kullanılan teorileri ortaya koyduğundan araştırmacılara farkındalık sağlaması bakımından oldukça önemlidir.

Turizm araştırmalarında teori kullanımıyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer husus "teori" teriminin kullanımıyla ilgili yanılgılardır. Sutton ve Staw (1995)'un "What theory is not?" isimli makalelerinde vurguladıkları söz konusu yanılgılar turizm alanındaki araştırmalarda da dikkat çekmektedir. şöyle ki, araştırmanın ilk aşaması olan ve ilgili anahtar kelimelere göre yapılan taramalar neticesinde, çok sayıda makale içerisinde *teorik çerçeve/kuramsal çerçeve*, *teorik katkı* başlıkları veya ifadeleri yer almasına karşın detaylı incelemeler sonrasında teoriye dayalı gerçekteştirilmedikleri tespit edilerek araştırma kapsamı dışında tutulmuştur. Araştırmalarda "literatür taraması" nın teorik ya da kuramsal çerçeve olarak ifade edilmesi ve teorik/kuramsal çerçeve başlığı altında yalnızca geçmişte yapılan araştırmaların birbirleriyle bağlantı dahi kurulmadan peş peşe sıralanması yaygın bir yanılgıdır. Oysa, bir araştırmanın "teorik çerçeve" kısmında literatürdeki araştırmaları sıralamaktansa bu kaynaklarda yer alan kavramların ve nedensel tartışmaların test edilen ya da geliştirilen teoriyle olan ilişkisine yer verilmesi gereklidir (Sutton ve Staw, 1995). Kavram, değişken ve teori terimlerinin sıklıkla birbirleri yerine kullanılması üzerinde durulması gereken bir diğer yanılgıdır. Araştırma kapsamı dışında bırakılan makalelerde teorik çerçeve başlığı altında sadece kavramların ya da değişkenlerin betimlenmiş olması dikkat çekmiştir. Bir araştırma modelinde yer alan değişkenlerin ya da yapıların listesi bir teorinin önemli parçaları ve teorinin destekleyicileridir. Ancak, bir teori değişkenlerin ve yapıların neden bir araya geldiğini ve neden ilişkili olduklarını açıklamak zorundadır (Weick, 1989). Literatürde genel kabul görmüş bazı modellerin ya da şemaların teori olarak telaffuz edilmesi bir diğer yanılgıdır. şema, grafik ya da modeller araştırmaların değerli bir parçası olarak değişkenlerin, kavramların arasındaki ilişkileri yansıtmada ne kadar değerli olursa olsunlar nadiren tek başlarına bir teori oluştururlar. Onları tek başlarına kullanmaktan ziyade teoriyi destekleyici bir araç olarak düşünmek gereklidir (Sutton ve Staw,1995). Whetten (1989), kutucukların, elipslerin ve oklarla tasarlanmış şekillerin örüntüleri, nedensel bağlantıları bir düzen içinde tanımlamada fayda sağlayabileceğini ancak bu şekillerin nadiren önerilen ilişkilerin neden gözlemlendiğini açıkladığını, sözel açıklamaların her zaman gerekli olduğunu ve şekille resmedilen ilişkilerin ardında yatan mantığın sözlere dökülerek ilişkilerin mantıksal arka planının açıklanması gerekliliğini vurgulamıştır. Gelecekteki

araştırmalarda benzer yanılırlara düşmemek için araştırmacıların teorisinin ne olduğu ve ne olmadığı ile ilgili ayırıma hâkim olmaları faydalı olacaktır. Ayrıca teori kullanımıyla ilgili yanılırlar başlı başına bir araştırma konusu olarak ele alınabilir ve araştırmalardaki yanılırlar kapsamlı biçimde incelenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir. Araştırmanın verileri ULAKBİM TR Dizin veri tabanındaki ikincil kaynaklardan yararlanılarak elde edilmiştir.

Destek Beyanı

Bu çalışmanın finansmanı yoktur.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynaklar

- Adams, J. S. (1965). Inequity in social exchange. In *Advances in experimental social psychology*, Vol. 2 (Academic Press), 267-299.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behaviour. *Organization Behaviour and Human Decision Process*, 50, 179-211.
- Bacharach, S.B. (1989). Organizational theories: some criteria for evaluation. *Academy of Management Review*, 14(4), 496-515.
- Bailey, K. D. (1982). *Methods of Social Research*. New York: Free Press.
- Barrios, M., Borrego, A., Vilaginés, A., Ollé, C., ve Somoza, M. (2008). A bibliometric study of psychological research on tourism. *Scientometrics*, 77(3), 453-467.
- Bass, B. M. (1990). From Transactional to Transformational Leadership: Learning to Share The Vision. *Organizational Dynamics*, 18(3), 19-31.
- Blau, P. M. (1964). *Exchange, and Power in Social Life*. New York: John Wiley & Sons.
- Booth, W. C., Colomb, G. G., Williams, J. M., Bizup, J. ve FitzGerald, W.T. (2016). *The craft of research*. Chicago: University of Chicago press.
- Chang, W. J., ve Katrichis, J. M. (2016). A Literature Review of Tourism Management (1990–2013): A Content Analysis Perspective. *Current Issues in Tourism*, 19 (8), 791-823.
- Creswell, J. W. (2003). *Research Design Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. CA: Sage Publications.
- Çiftçi, E. Z. (2021). Türk Turizm Dergilerinde Gastronomi: Gastronomi Çalışmaları Nereye Gidiyor?. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 642-659.
- Dansereau Jr, F., Graen, G., ve Haga, W. J. (1975). A vertical dyad linkage approach to leadership within formal organizations: A longitudinal investigation of the role making process. *Organizational behavior and human performance*, 13(1), 46-78.
- DeVellis, R. F. (2017). *Scale development: Theory and applications* (Vol. 26). CA: Sage publications.
- Doğan, M., ve Sökmen, S. (2021). Turizm Araştırmalarında Sosyal Değişim Teorisi'nin Çeyrek Yüzyılı. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1220-1237.
- Echtner, C. M., ve Jamal, T. B. (1997). The disciplinary dilemma of tourism studies. *Annals of tourism research*, 24(4), 868-883.
- Erdoğan, Z. ve Doğan, S. (2018). Sosyal Bilim Olarak Pazarlama, (Ed.) Z. Erdoğan: *Bilim Olarak Pazarlama* içinde (ss. 1-20), İstanbul: Beta.
- Fishbein, M. and Ajzen, I. (1977). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Fong, L. H. N., Law, R., Tang, C. M. F., ve Yap, M. H. T. (2016). Experimental research in hospitality and tourism: A critical review. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(2), 246-266.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. ABD: Pitman Publishing.
- Goeldner, C. ve Ritchie, B. (2006). *Tourism, Principles, Practices, Philosophies*. New Jersey: John Wiley&Sons.

- Goldman, A. (1979). Publishing Activity in Marketing as an Indicator of Its Structure and Disciplinary Boundaries. *Journal of Marketing Research*, 16(4), 485-494.
- Hall, C. M. (2011). Publish and perish? Bibliometric Analysis, Journal Ranking and the Assessment of Research Quality in Tourism. *Tourism Management*, 32(1), 16-27.
- Hart, C. (1998). *Doing a Literature Review: Releasing the Social Science Research Imagination*. London:Sage.
- Homans, G. C. (1958). Social Behavior as Exchange, *American Journal of Sociology*, 63, 597-606.
- Honderich, T. (1994). *The Oxford Companion to Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hunt, S. D. (1983). *Marketing Theory: The Philosophy of Marketing Science*. IL, Irwin: Homewood.
- Jafari, J. (1989). *Structure of Tourism*. In *Tourism Marketing and Management Hand- book*, Stephen F. Witt and Loubloutinho, (eds.), pp. 437-442. London: Prentice Hall.
- Jafari, J. (2003). *Encyclopedia of Tourism*. USA: Routledge.
- Joireman, J., ve Van Lange, P. A. (2015). *How to publish high-quality research*. USA: American Psychological Association.
- Kaplan, A. (1964). *The Conduct of Inquiry*. New York: Harper & Row.
- Kozak, N., Kozak, M. ve Kozak, M. (2008). *Genel Turizm: İlkeler- Kavramlar*. Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Ankara: Detay.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- McGregor, D. (1960). Theory X and theory Y. *Organization theory*, 358(374), 5.
- Merton, R.K. (1967). *On Theoretical Sociology*. New York: Free Press.
- Mulet-Forteza, C., Genovart-Balaguer, J., Mauleon-Mendez, E., ve Merigó, J. M. (2019). Bibliometric research in the tourism, leisure and hospitality fields. *Journal of Business Research*, 101, 819-827.
- Nord, J. H. ve Nord, G. D. (1995). MIS Research: Journal Status and Analysis, *Information Management*, 29 (1), 29-42.
- Nunkoo, R., Smith, S. L. ve Ramkissoon, H. (2013). Residents' Attitudes to Tourism: A Longitudinal Study of 140 Articles from 1984 to 2010, *Journal of Sustainable Tourism*, 21(1), 5-25.
- Okumus, B., Koseoglu, M. A., ve Ma, F. (2018). Food and gastronomy research in tourism and hospitality: A bibliometric analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 73, 64-74.
- Özel, Ç. H., ve Kozak, N. (2012). Turizm pazarlaması alanının bibliyometrik profili (2000-2010) ve bir atıf analizi çalışması. *Türk Kütüphaneciliği*, 26(4), 715-733.
- Platt, J.R. (1962). *The excitement of science*. Boston: Houghton, Mifflin.
- Popper, K. R. (1963). Science as falsification. *Conjectures and refutations*, 1(1963), 33-39.
- Reid, L.R. ve Andereck, K.L. (1989). Statistical Analyses Use in Tourism Research, *Journal of Travel Research*, 28, 21-24.
- Shoemaker, P. J., Tankard Jr, J. W. ve Lasorsa, D. L. (2004). *How to Build Social Science Theories*, CA: Sage Publications.
- Sop, S. (2020). Self-congruity theory in tourism research: A systematic review and future research directions. *European Journal of Tourism Research*, 26, 2604-2604.

- Strauss, A., ve Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research techniques*. CA: Sage Publications.
- Suddaby, R. (2010). Construct clarity in theories of management and organization. *Academy of Management Review*, 35(5), 346-57.
- Sun, S., Law, R., ve Zhang, M. (2020). An updated review of tourism-related experimental design articles. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 25(7), 710-720.
- Sutton, R. I., ve Staw, B. M. (1995). What theory is not. *Administrative science quarterly*, 40(3), 371-384.
- Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Inter-Group Conflict, (Editörler) W. G. Austin and S. Worchel: The Social Psychology of Inter-Group Relations içinde (ss. 33-47) Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tang, L. R. (2014). The Application of Social Psychology Theories and Concepts in Hospitality and Tourism Studies: A Review and Research Agenda. *International Journal of Hospitality Management*, 36, 188-196.
- Tribe, J. (1997). The Indiscipline of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 24(3), 638-657.
- Ülker-Demirel, E., ve Ciftci, G. (2020). A systematic literature review of the theory of planned behavior in tourism, leisure and hospitality management research. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 43, 209-219.
- Van der Merwe, R., Berthon, P., Pitt, L., ve Barnes, B. (2007). Analysing theory networks: identifying the pivotal theories in marketing and their characteristics. *Journal of Marketing Management*, 23(3-4), 181-206.
- Veal, A.J. (1997). *Research Methods for Leisure and Tourism: a Practical Guide*. UK: Financial Times Pitman Publishing.
- Webster, J. ve Watson, R. T. (2002). Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review, *MIS Quarterly*, 26 (2), 13-23.
- Weick, K.E. (1989). Theory construction as disciplined imagination. *Academy of Management Review*, 14(4), 516-31.
- Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review*, 92(4), 548-573.
- Wells, R. ve Picou, J. (1981). *American Sociology: Theoretical and Methodological Structure*. Washington, DC: University Press of America.
- Whetten, D. (1989). What constitutes a theoretical contribution?. *Academy of Management Review*, 14(4) 490-495.
- Xiao, H. ve Smith, S. L. (2006). The making of tourism research: Insights from a social sciences journal. *Annals of Tourism Research*, 33(2), 490-507.
- Yener, S. (2018). Sosyal bilimlerde kuramın rolü. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3), 102-113.
- Yıldırım, C. (2008). *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Not a crisis nor civil war, but a foreign aggression: Why did Russia attack Ukraine in 2014?

Valeriy MORKVA¹

Kriz ya da iç savaş değil, bir yabancı saldırı: Rusya neden 2014'te Ukrayna'ya saldırdı?

Öz

18 Mart 2014'te Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin muzaffer bir şekilde Kırım'ın Rusya ile "yeniden birleşmesini" ilan etti. Ancak bu, yolun son noktası değildi, büyük sanayi merkezleri ve çoğunlukla Rusça konuşan nüfusuyla beraber tüm Güneydoğu Ukrayna'yı ilhak etmeyi amaçlayan aşırı hırslı planların sadece bir başlangıcıydı. Rusya'nın gizli birliklerinin küçük grupları ve ücretli "siyasi turistler", Güneydoğu Ukrayna'nın birçok şehrinde bir dizi ayrılıkçı Rus yanlısı toplantı düzenlemeye çalıştı. Ukrayna toplumu, Rusya'nın finanse ettiği, silahladığı ve doğrudan komuta ettiği "madenciler ve traktör sürücülerinin" Kiyiv'deki "faşist anti-demokratik cuntaya" karşı "iç savaşı" olarak kamufle edilmiş, sistematik olarak planlanmış bir dış saldırıyla karşı karşıya kaldı. Kremlin'in dilinde "yeniden birleşme" ve "iç savaş" olarak adlandırılan bu olaylar, dünyanın geri kalanı tarafından uluslararası hukukun açık bir ihlali olarak nitelendirildi ve 1974'te Birleşmiş Milletler Genel Kurulunca kabul edilen uluslararası saldırı tanımına uymaktadır. Bu şekilde cevaplanması gereken en temel soru, Sovyet sonrası coğrafyasında yeni bir uzun süreli silahlı çatışmayı başlatanın kim olduğu değil, bu çatışmanın arkasında yatan nedenlerdir. Makalede, Ukrayna'ya karşı gerçekleştirilen Rus saldırısının arkasındaki itici güçlerin ne olabileceğini incelemeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Rusya, Ukrayna, Avrasya, Terörizm

Not a crisis nor civil war, but a foreign aggression: Why did Russia attack Ukraine in 2014?

Abstract

On 18 March 2014 Vladimir Putin, the President of the Russian Federation triumphantly declared the "reunification of the Crimea" with Russia. However, this was not the end, but just the beginning of overambitious plans to annex the whole South-Eastern Ukraine with its large industrial centers and mainly Russian-speaking population. The small groups of the Russian secret forces and paid "political tourists" tried to orchestrate a series of separatist pro-Russian meetings in a number of cities in the South-Eastern Ukraine. Ukrainian society faced with systematically planned foreign aggression, camouflaged as a "civil war" of Russian-financed, Russian-armed and directly Russian-led "miners and tractor-drivers" against a "fascist anti-democratic junta" in Kyiv. What in Kremlin's language came as a "reunification" and "civil war", for the rest of the world became a blatant violation of international law and meets the definition of international aggression adopted by the United Nations General Assembly in 1974. Thus, the most fundamental question remains not who initiated yet another protracted armed conflict in the post-Soviet space, but reasons lying behind it. The article attempts to look into what might be the driving force of the Russian aggression in Ukraine.

Keywords: Crimea, Russia, Ukraine, Eurasia, Terrorism

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research paper

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, valeriy.morkva@kapadokya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0366-6599>

1. Introduction

Throughout the history of Ukraine's independent existence, starting from 1991, Kyiv can be blamed of anything but igniting some interethnic violence and aggressive warmongering. When in two consecutive Maidan revolutions of 2004 and 2013-14 Ukrainians rose against the growing anti-democratic tendencies of Kuchma and Yanukovich political regimes, any large or small scaled armed conflicts seemed simply unimaginable. Both Maidans unified people from different parts of the country, who rallied in defence of their fundamental rights around the same values, demanding justice and transparency for the whole country. Only in February 2014, when in a few days President Yanukovich, the Head of the Security Service of Ukraine (SBU) Oleksandr Yakymenko, the infamous Minister of Internal Affairs Vitaliy Zakharchenko, and the Minister of Defence Pavlo Lebedev fled the country (Kovalenko, 2017), the overall crisis of power provided Russian Federation with a unique opportunity to carry out the annexation of the Crimea and to spill the war over to the Ukrainian Donbas.

Even though the official Russian narrative continues to spread the messages about "civil war" in Ukraine in 2014, the fact of the Russian aggression has been on multiple occasions recognized and condemned on the global arena by such international organizations as the UN, PACE or EU (The UN General Assembly resolution 68/262 "Territorial Integrity of Ukraine", 2014, 27 Mart; The UN General Assembly Resolution 72/190 "Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine", 2017, 19 December; The UN General Assembly Resolution 75/29 "Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov", 2020, 7 December; The UN General Assembly Resolution 75/192 "Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine", 2020, 16 December; PACE resolutions of: 4–8 July 2019; 11 July 2018; 9 July 2017; 5 July 2016; 9 July 2015; 2 July 2014; High Representative on behalf of the European Union, 2021, 25 February; 2020, 16 March). While the very fact of the Russian invasion in Ukraine and subsequent de-facto occupation of the part of Ukrainian territory by Moscow stays unquestioned, the article attempts to look at the reasons lying behind the Kremlin's attack. In other words, along with the question "What happened?" the article would attempt to concentrate on answering the question "Why did it happen?" and to provide some plausible explanations for the ongoing Russian aggression against Ukraine that manifested itself in 2014.

2. Russia, Ukraine and the Global Terrorism Index

At the time when a number of hotspots (like in Transnistria, Karabakh, Chechnya, Abkhazia, South Ossetia or Tajikistan) were occurring here and there all over across the post-Soviet geography, the dissolution of the USSR never opened the way to any bloodshed or any ethnic clashes whatsoever in Ukraine. Should there be any smouldering confrontation among the inhabitants of Ukraine, the early 1990s was the best time for it to manifest itself. Both the Orange Revolution in 2004 and the Revolution of Dignity in 2014 were caused not by ethnic, but rather social problems along the line between the people and their corrupted government. Unlike the armed forces of many post-Soviet states, after the disintegration of the USSR the Ukrainian army was never involved in any actual combat operations.

The absence of any wars/armed conflicts in Ukraine until 2014 makes a stark contrast to the Russian military, which since 1991 to a greater or lesser degree has been engaged in all major post-Soviet conflicts. Russia has regularly been included among the top 10 countries most impacted by terrorism in the world (Global Terrorism Index, 2017). In this respect, it would be interesting to compare the rankings of the two

countries, Ukraine and Russia, in the Global Terrorism Index over the last decade until the start of hostilities in Ukraine:

Tablo 1. Global Terrorism Index, 2017

Year	Global Terrorism Index ranking, Russian Federation	Global Terrorism Index ranking, Ukraine
2002	5th	63th
2003	2nd	70th
2004	2nd	77th
2005	3rd	81st
2006	9th	93rd
2007	10th	89th
2008	12th	106th
2009	12th	74th
2010	7th	52nd
2011	9th	56th
2012	8th	60th
2013	10th	48th
2014	11th	51st

While the phenomenon of organised terrorism remained largely unknown in Ukraine throughout 1990-s and 2000-s, it has become a deplorable part of everyday life in Russian Federation. The record of the terrorist attacks that took place in Russian Federation since early 1990s amounts to more than two thousand incidents (The Global Terrorism Database, 2019).²

3. The Budapest Memorandum (1994)

Following the dissolution of the USSR Ukraine became the world's third largest nuclear power possessing about 5000 strategic and tactical weapons (Ukraine Special Weapons, n.d.) (that is, Ukraine's nuclear capacity was larger than those of Britain, France and China combined (by 1994, UK, France and China possessed 250, 510 and 400 nuclear warheads, respectively) (Global Nuclear Weapons Stockpiles, 2002, 103-104), and gave up its entire nuclear arsenal inherited from the Soviet Union to Moscow. In return, the leaders of the Russian Federation, the United States and the United Kingdom agreed in the Budapest Memorandum on Security Assurances, signed on 5 December 1994, "to refrain from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of Ukraine, and that *none of their weapons will ever be used against Ukraine*" (italics are mine), as well as "to seek immediate United Nations Security Council action to provide assistance to Ukraine, as a

² The most notable of the terrorist attacks in Russia include those at Budennovsk (June 1995), Buynaksk (September 1999), Nord-Ost Theatre siege (October 2002), Beslan (September 2004), a number of explosions in Moscow underground (June 1996, August 2000, February 2004, August 2004, March 2010), a series of bombings in Volgograd (December 2013), subway train explosion in St. Petersburg (April 2017).

non-nuclear-weapon State Party to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, if Ukraine should become a victim of an act of aggression or an object of a threat of aggression in which nuclear weapons are used" (Memorandum on Security Assurances, 1994). On the same day, China and France joined the memorandum's provisions in the form of individual statements (Vasylenko, 2009, 15 December; Rauf, 2013, 54). To sum up, all five permanent members of the UN Security Council reaffirmed their commitment to refrain from any use of force against Ukraine, and to respect its sovereignty and the existing political borders.

All this time the cited document remained only a joint declaration of intentions, and not a mutual defence agreement, in fact having no obligatory force (Petersen, 2014, 21 March). It should be noted here, that even at the beginning of 2014, let alone the mid-1990s, no one neither could nor did seriously expect that there would ever occur such an unimaginable situation when Ukraine's sovereignty and territorial integrity will be actually threatened and violated not only by one of its neighbours, but also one of the signatories of the Budapest Memorandum (Socor, 2014, 10 March).

4. Regional Differences, One Country

All large countries quite naturally have their own regional differences, reflecting any particular nation's history, its cultural and linguistic variety. Ukraine³ makes no exception in that respect. Those who have never been to Ukraine might think that the country was/is seriously divided by conflicts between its Ukrainian and Russian speaking parts. Unfortunately, this extremely oversimplified and rather distorted picture had been repeatedly translated not only in Russian media (what is understandable), but in foreign media as well. What is overlooked here is that the language the Russian speaking Ukrainians use does not make them automatically Russians. One should remember such thing as nationality, mentality and cultural identity. In this regard, the language which Ukrainians use in their daily life has always been of a secondary importance to many of them, as nearly all of the people living in Ukraine are bilingual and fluent in both Ukrainian and Russian.

Taking into account the habitual bilingualism and the same religion of Eastern Orthodox Christianity shared by majority of the Ukrainian citizens of both Ukrainian and Russian ethnic backgrounds (Razumkov Center, 2016, 25-30 March)⁴, with lots of intermarriages always being a commonplace, it is not surprising that no registered interethnic conflicts between the country's two largest ethnic groups, Ukrainians and Russians (including the Russian-speaking people of varied ethnic origin) (All-Ukrainian population census, 2001)⁵ were even slightly manifest within 23 years of peaceful history of the modern Ukrainian statehood.

By 2014 no one even in a nightmare could imagine that war may come to Ukraine. This seemed nonsensical, yet it happened. How come then that murders, anarchy, kidnappings and tortures,

³ As is known, by its territory Ukraine is the largest European country that is located totally within the borders of the European continent, covering the territory 603 628 km²

⁴ The Orthodox Christianity is by far the largest religious denomination in Ukraine, with 65.4% of the whole religious believers identifying themselves as the Orthodox. The Greek Catholic Church has 6.5% of the religious believers. The data for some other religions: Protestant Christian Churches – 1.9%, Roman Catholicism – 1%, simply Christians – 7.1%, Islam – 1.1%, Judaism – 0,2%. One should keep in mind, however, that as a consequence of many years of the atheistic Soviet rule a large part of society may still have no clear religious identification (atheists or those who does not belong to any church - 16.3%). The Ukrainian Orthodoxy in its turn has been divided into three major and separate churches, such as The Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate), The Ukrainian Orthodox Church (Kyiv Patriarchate) and The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

⁵ According to the last national census made in 2001, 77.8% of Ukraine's population were identified as ethnic Ukrainians, and 17.3% as ethnic Russians. If combined, these two national groups constitute 95.1% of the country's population.

lootings, downing of MH-17 civil aircraft, shellings at the residential quarters, became a reality on a part of Ukrainian soil at the beginning of the 21st century and still take place on the European continent? This question, in fact, has been many times answered in numerous resolutions adopted by the UN General Assembly (UN GA resolutions: 75/192 of 16 December 2020; 75/29 of 7 December 2020; 72/190 of 19 December 2017; 71/205 of 19 December 2016), the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE resolutions of: 4–8 July 2019; 11 July 2018; 9 July 2017; 5 July 2016; 9 July 2015; 2 July 2014), the European Union (High Representative on behalf of the European Union, 2021, 25 February; 2020, 16 March), the US (The US Congress, 2014, 3 April) and NATO (NATO Wales Summit Declaration, 2014, 5 September), condemning the military intervention against Ukraine, violations of Helsinki principles and international norms, violation of the territorial integrity of Ukraine and illegal annexation of Crimea and Sevastopol by Ukraine's neighbour, the Russian Federation.

5. Not a Crisis nor Civil War, But a Foreign Aggression

How possibly could be called a situation, when one state deliberately invades the territory of another sovereign state and under a pretext of a fake "referendum", concocted within days and explicitly supported by the occupying army, immediately annexes a part of that state's territory? The United Nations General Assembly Resolution 3314 (XXIX), adopted on 14 December 1974, clearly defines such actions as aggression. In accordance with the Article 3 of the resolution, any of the following acts qualify as an act of aggression (*italics are mine*) (UN GA Resolution 3314 (XXIX), 14 December 1974):

a) *The invasion or attack by the armed forces of a State of the territory of another State, or any military occupation, however temporary, resulting from such invasion or attack, or any annexation by the use of force of the territory of another State or part thereof;*

b) *Bombardment by the armed forces of a State against the territory of another State or the use of any weapons by a State against the territory of another state;*

c) *The blockade of the ports or coasts of a State by the armed forces of another State;*

d) *An attack by the armed forces of a State on the land, sea or air forces, or marine and air fleets of another State;*

e) *The use of the armed forces of one State which are within the territory of another State with the agreement of the receiving State, in contravention of the conditions provided for in the agreement or any extension of their presence in such territory beyond the termination of the agreement;*

f) *The action of a State in allowing its territory, which it has placed at the disposal of another State, to be used by that other State for perpetrating an act of aggression against a third state;*

g) *The sending by or on behalf of a State of armed bands, groups, irregulars or mercenaries, which carry out acts of armed force against another State of such gravity as to amount to the acts listed above, or its substantial involvement therein.*

As regards these clauses, almost all of them (except for allowing its territory to commit an act of aggression against a third state) apply to what happened and continues to happen in Ukraine. Despite the fact that the international community unambiguously condemned the aggressor in numerous resolutions by the UN, PACE, EU, NATO, already mentioned above, quite often the Russian aggression in Ukraine continues to be depicted by using the terms such as "crisis" or even "civil war". These two terms are very misleading and both play into the hands of the aggressor state, in fact whitewashing its crimes in an unprovoked de facto war against its neighbour.

During the first stages of this war, the aggressor continued to inundate its victim's territory with its secret services agents (Mashovets', 2015, 31 July). In spring 2014 it was sending across then almost transparent Ukrainian-Russian border thousands of its citizens, so-called "political tourists". With the help of some locals brainwashed by the Russian propaganda they organised pro-aggressor meetings, waved aggressor's flags and at some places put them on public administration buildings, pretending as if these meetings were organised exclusively by local population. In the absence of substantial local support, but still aiming to create an impression of mass nature of demonstrations, the "tourists" had to travel from town to town, acting according to the same scenario at each new place they were coming to (Kuzio, 2018, 391; Khomenko, 2015, 8 April).

Later, without the formal declaration of war and emphasizing its complete non-involvement, the aggressor trained and equipped groups of the armed men, which harassed the locals, seized a number of administrative buildings in the two closest to aggressor's border provinces (Luhans'k and Donets'k), in accordance with already earlier applied tactics prepared two fake "referendums" and declared two "peoples' republics" (so-called "Lugansk People Republic" and "Donetsk People Republic") (BBC Ukraine, 2014, 11 May). Moreover, the allegedly local militants somehow managed to arm themselves to teeth, having at their disposal the advanced modern weaponry including armoured vehicles and surface-to-air missile systems. Some of these of clearly Russian production and only used by the armed forces of the Russian Federation. In order to camouflage its direct involvement in what is going on, the aggressor's propaganda would naturally prefer the usage of the terms like "civil war", "civil unrest" or at least some vague and colourless "crisis". All these words imply the internal character of the conflict. They suggest that it is an internal chaos, instability, a deep rift in society that brought about the current situation, and never indicate the first and the foremost cause of the devastations, which is a cold act of foreign aggression.

What is more, unlike some highly uncritical and superficial comments that abound in the academic literature, this aggression was not the result of a spontaneous decision caused by the desire to take advantage of the temporary power vacuum in Kyiv after the flight of Yanukovich and key security ministers. The Russian authorities had been systematically realizing the long-term strategy of "returning the Crimea to the home port" (*vozvrashcheniie Kryma v rodnuiu gavan'*). For this purpose, the Crimean annexation was planned many years in advance, with Russian military base present in Sevastopol and the Russian secret services recruiting the agents among the generals and officers of the Ukrainian army and police, creating and funding the local marginal pro-Russian separatist groups and organizations, as well as getting near-total control over the local Crimean media (Putin. War, 2015, 5-6). Furthermore, the earlier Russian pressure on the Ukrainian state resulted in Tuzla Island conflict in autumn 2003, the Russian-Ukrainian gas wars and periodic Russian embargoes on Ukrainian products in the 2000's. To cut it short, the power crisis in Kyiv had just accelerated what had already been underway long before 2014.

6. Why did Russia attack?

Why did the Russian Federation attack Ukraine? As every rational action normally presupposes getting a certain expected result, what did Moscow aim for by defying the international order, risking the large-scale confrontation with the rest of the world, and embarking on its startlingly dangerous venture? Answering this only question necessarily includes lots of factors and raises further questions.

Was the Russian aggression in Ukraine really guided by the security considerations, as claimed by Mearsheimer (Mearsheimer, 2014)? Was it Moscow's desire to completely eliminate the slightest chance of Ukraine's closer cooperation with the EU and especially NATO, thus preventing the situation when in the foreseeable future the NATO troops might be stationed in the Crimea and in Ukraine, in close vicinity to the Russian borders? Considering this option, one should never forget that NATO has

been already present on the Russian borders since 2004 (the membership of Lithuania, Latvia and Estonia, all sharing the land border with the Russian Federation). What seems to really alarm Moscow, though, is not so much the threat of NATO per se, as the threat to lose Ukraine, should it join NATO, from the Russian sphere of influence permanently.

Some may argue that a key pillar of the Russian politics regarding Ukraine could be the economic concerns with the aim to realize the Kremlin's long cherished dream to snatch full control of Ukrainian natural gas transportation system and underground gas storage facilities (Belton and Olearchyk, 2010, 30 April) as well as to get hold of Ukraine's hydrocarbon deposits off the coast of the Crimea in the Black Sea (Daly, 2014, 7 May; Nunn and Foley, 2014, 14 March) and the newly discovered massive shale gas fields in the Donbas region of Eastern Ukraine (Ford, 2014, 8 April; Charter 97, 2014, 28 April; Batkov, 2015, 2 September). This would enable Moscow to keep Ukraine and Europe permanently dependent on the Russian natural gas supplies and would strengthen Russia's overall positions as the world's largest exporter of energy (Francis, 2014, 25 July). In addition, the purposeful destruction of the economic infrastructure in the industrial areas of the Donbas directly plays into the hands of Moscow, crippling Ukraine's economy and eliminating serious economic competitors of the Russian producers. While the Russian business is unable to compete with the leading US and European companies, it strives to oust out from the markets its direct competitors from other post-Soviet countries. In particular, Ukraine creates a substantial competition with Russia in the spheres of weaponry (Polievoy, 2012, 22 November; Chyhlyr, 2010, 16 December; Izhak and Simutov, 2013, 13 March), aircraft engineering (Kopchak, 2012, 2 July; Rossiyskie vertolety, 2011, 26 July), metal processing (Podolianets', 2014, 25 April; Ukrayins'ki truby, 2010, 16 December), automotive (Vorotnikov, 2014, 8 August; Kyiv Post, 2013, 21 October), chemical (Kazansky, 2013, 22 July) and food industries (Mel'nyk and Plastovets', 2014, 8 February; Doing Agrobusiness in Ukraine, 2013; Doing Agrobusiness in Ukraine, 2014).

In this respect it is also noteworthy that already as early as August 2013 Moscow started a massive trade war against Ukraine, opening a persistent defamation campaign against the Ukrainian producers, especially in food sector, and raising difficulties for access of a number of Ukrainian products to the Russian market (Shurkalo, 2013, 15 August; Giucci and Kirchner, 2013). These actions aimed not just to prevent Ukraine's signing of a free-trade agreement with the EU and instead force it to join Russia's Eurasian Customs Union, but expressed the beginning of a more ambitious plan to finally destroy Ukraine's economy as a whole (Shcherbyna and Liamets', 2013, 20 August).

Such a variable as domestic situation within Russia itself provides further explanations of Kremlin's behaviour on the international arena, and in particular as regards the Russian undeclared war against Ukraine. Among other motives lying behind the Russian invasion in Ukraine, some point out Kremlin's fear of the potential impact of the Ukrainian Maidan Revolution upon the Russian society (Nemtsov, 2014, 11 March). The argument goes that it is the fear of the export of Ukrainian revolution that made Putin's regime to act. Should Ukraine succeed in becoming a stable democratic country, governed by the rule of law, truly liberal and freed of corruption, this might serve a bad (or good, for that matter) example for Russian people and would threaten the very foundations of Putin's regime (Young, 2014, 27 July). With strong and thriving Ukrainian state all Russia's neo-imperial ambitions are dead.

According to the view, voiced by some prominent figures in the Russian liberal opposition movement, for current Russian leadership to keep its tight grip on power is more important than anything else, and for that reason it would try, at whatever cost, to prevent the prospect of the second Maidan taking place on the Red Square in Moscow (Whitmore, 2014, 24 February; Kasparov, 2014, 9 April). In these conditions the best desired result for Kremlin is to keep at all times an unstable and weakened Ukraine, even at the cost of war.

Also related with Russia's domestic situation variable, and at the same time not new in world history, there comes yet another plausible argument about the driving motives of the Russian aggressive behaviour in the international arena. Many rulers in different countries at different historical epochs in order to gain public popularity and to divert the public attention from grave domestic situation resorted to a "small victorious war"⁶ against the foreign enemies (Aron, 2014, 15 August).

Next factor, which should also be included in the discussion of the nature of the Russian invasion in Ukraine, and which is especially important when dealing with totalitarian or authoritarian regimes, is the personality of the state leader, a person who exclusively shapes the foreign and domestic policy of the state and who has the final say in all strategic decisions. As regards the leader of the Russian Federation, Vladimir Putin, those who tried to analyse his life and personality usually point at several aspects that appear to be crucial in this respect. Most of the time, Putin's professional background as a career secret-service officer is mentioned in the first place, as a key circumstance that undoubtedly left its lifelong mark upon the individuality of the future President of Russia. He is completely in his element in the world of conspiracy. For another thing, it is the absolute power, which, as is known, corrupts absolutely. The resulting megalomania is closely connected with narcissism and fear to show weakness at any time for any reason (Robertson, 2014, 17 March; Burgo, 2014, 15 April). Further still, Russian journalist Masha Gessen by drawing upon the numerous ridiculous facts from Putin's biography argues that he suffers from pleonexia — "the insatiable desire to have what rightfully belongs to others" (Taylor, 2013, 17 June).

While speaking about the collapse of the USSR as the largest geopolitical disaster of the last century, and positioning himself as a strong leader, Vladimir Putin would certainly bear in mind the idea to undo the greatest, in his opinion, injustice. To bring the Soviet/Russian Empire back in the form of "*Russkii Mir*"⁷ (Russian World) can be viewed even in messianic terms, as a special historical mission entrusted to Russia's President by destiny. Should he succeed, he would certainly go down in history as one of the most outstanding statesmen in Russian history, the proud 'gatherer' of the Soviet/Russian imperial legacy. A prospect to appear in this capacity in the history textbooks looks to be more than enough for an ambitious authoritarian leader.

Taking into account what has been said about Putin's personality, the Ukrainian Maidan, just like the Orange Revolution in 2004, in openly showing Putin's weakness to prevent them could be perceived as a personal insult. For an individual, whose main concern has always been "never to allow anyone to humiliate him in any way" (Burgo, 2014, 15 April) such a thing is totally unacceptable and therefore deserves to be punished. As for the cherished dream to fulfil the special historical mission of bringing the '*Russkii mir*' together, it should be remembered that without Ukraine any restoration of Empire is impossible. Once again, Ukraine happens to be a terrible nuisance that does not fit in Vladimir Putin's neo-imperial projects.

⁶ "In order to prevent revolution, we need a *small, victorious war*". A famous and often quoted phrase reportedly attributed to Viacheslav von Plehve, the Minister of Interior of the Russian Empire in 1902-1904, used about the Russian motives for entering the war against Japan (1904-1905).

⁷ *Russkii mir* (Russian World) – a Russian neo-imperial term applied by the Russian Federation's propaganda to the areas somehow influenced by Russian culture, Russian Orthodoxy and Russian language, which have been included into a larger separate geopolitical space, exceeding the territory of Russia per se. More specifically, '*Russkii mir*', in the opinion of its creators, includes Belarus, Ukraine, Russia, as well as Moldova and Kazakhstan.

7. Acerrima Proximorum Odi⁸

Despite all the above-mentioned aspects, the picture of the Russian aggression in Ukraine would still be incomplete without one more thing that has not been discussed yet. This is the place of Ukraine and Ukrainians in traditional Russian world outlook, shared by vast majority of the Russian society including the current Russian President Vladimir Putin (Marson, 2009, 25 May). In the eyes of most Russians, Ukrainians are not allowed to be a nation in its own right, just as Ukraine is denied the right to exist as a separate sovereign state. According to this Russian vision, quite clearly expressed in recent Putin's article (Putin, 2021, 12 July), as well as in his so-called "Crimean" and "Valdai" speeches (Putin, 2014, 18 Mart; Putin, 2014, 24 Ekim), Ukraine is nothing more but 'Little Russia' (a peculiar ethnographic part of larger Russia), while Ukrainians are Russians, who are simply unaware of their Russianness.

No wonder that when in 1991 following the dissolution of the Soviet Union the independent Ukrainian state came into being, this situation was perceived both as a terrible disaster, and as some temporary inconvenience which sooner or later, one way or another, would be mended. Thus, in the Russian point of view, any Moscow's aggression against Ukraine is void of sense, for one simple reason that there is not any independent Ukraine at all.

Regardless of very much distinct Ukrainian self-identification, language, culture and historical origins, Ukraine always was and is thought of as a part of Russia. What by any definition is a brutal invasion for Ukrainians, for Russians would be the fight for "unification" of the same divided people. What is interesting about this view is that considering the Ukrainians to be Russians is not an obstacle for hating them.

The Russian imperialist mind-set, among other things, necessarily includes deeply rooted Ukrainophobia, that is, the inherent hatred to Ukrainian nation, Ukrainian language, culture and history, as well as all other expressions of a separate Ukrainian identity. While Russian xenophobia is rather consistent, with higher or lower intensity applied to all the nations around Russian borders (like Finland, the Baltic countries, Poland, nationally oriented Belarussians and Ukrainians, the Caucasian people, people of the Central Asia, the Chinese, Japanese, as well as living far away Western Europeans, Americans and, last but not least, Jews – each nation having its special diminutive appellation in Russian), the hatred for Ukrainians is of a special kind. Only they could never be forgiven for being different.⁹

With all this being said, the Russian chauvinist attitudes to Ukraine and Ukrainians are not something new. These have always been present since the 17th century when the Muscovite principality started gradually incorporating the Ukrainian lands into its orbit of influence and, later, Empire. In modern times the Russian Ukrainophobic tendencies were reflected in official bans on the Ukrainian language (Istorychna Pravda, 2012, 3 July)¹⁰, the Ukrainian "Holodomor"

⁸ The hatred of those most nearly connected is the bitterest of all (Publius Cornelius Tacitus, *Historiae*, IV, 70).

⁹ As for the Russian imperial attitudes towards Ukraine and Ukrainians, it would be enough to have a cursory look at works of A. Dugin, published long before the occupation of the Crimea and the war in the Donbas (e.g.: Dugin, Aleksandr. (2002). *Osnovy Yevraziystva*. Moscow: Arktogeya-Tsentr). For some recent works on Russian nationalism see: Laruelle, Marlene. (2019). *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*. London and New York: Routledge; Kolstø, Pål and Blakkisrud, Helge (Eds.) (2016) *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism, 2000–15*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

¹⁰ Ukrainian language in the Russian Empire and later in the USSR was being restricted and forbidden over a span of about four hundred years. The most infamous are two documents, the Valuev Circular (a secret decree of the Minister of Internal Affairs of the Russian Empire Pyotr Valuev, 1863) and the Ems Ukaz (a secret decree of the Russian tsar Alexander II, 1876) aimed at stopping the printing and distribution of Ukrainian-language publications within the Russian

Famine/Genocide of 1932-1933, the continuous Russification of the Ukrainian society throughout the years of the Soviet rule.

These policies partly shed light onto the question of how Moscow managed to create its fifth column in Ukraine, especially in the Donbas region. Interestingly enough, those Ukrainian locals who happen to support the Russian neo-imperialist slogans in the Eastern areas of Ukraine are mostly ethnic Russians who were settled there in post-WW II period, after millions of indigenous Ukrainian people were starved in Holodomor, or lost their lives in WW II. Apart from that, though to a lesser extent, some Eastern Ukrainian locals of Ukrainian ethnic background who had been completely Russified and brainwashed within a couple of generations by Soviet/Russian propaganda, can also keep pro-Russian attitudes. Especially this is true with elderly people (Morello, 2014, 30 June). However, as it turned out later, the critical mass of people ready to support the Russian invasion came to be surprisingly insufficient, much to the severe disappointment of the Russian mercenaries who hoped to fill in their ranks with lots of local recruits (Strelkov, 2014, 17 May).

8. A Guilty Mind Betrays Itself

Describing the anti-criminal Maidan revolution that took place in Kyiv in winter 2014 as a fascist coup has become an integral part of the newspeak of the present-day Russian propaganda (Dzerkalo Tyzhnia, 2018, 23 May; Poliakovskaia, 2014, 22 June). In fact, the term 'fascism' in Russian media's interpretation has turned into a word that may be effectively used against all the opponents of the Kremlin. Along with a military aggression, Ukraine and Ukrainians have to face a serious information war waged by Putin's administration. Examples of a strong anti-Ukrainian campaign, stigmatizing the Ukrainian people as 'fascists', much to the delight of Moscow, could also be found in the West (Pilger, 2014, 13 May; Parry, 2014, 10 August; Parfitt, 2014, 11 August).

Meanwhile many independent observers call attention to the fact that all of the fundamental characteristics of the classical fascism are actually present in the daily life of the contemporary Russian society (Goble, 2014, 8 May; Young, 2014, 21 May). Those pro-Russian activists who try to depict the nationally-oriented Ukrainians who came out to defend their country against the Russian aggression, as fascists, turn a blind eye at the similarities between Putin's Russia and the classical definition of fascism. So, the main characteristics of the fascist states include: 1. Cult of a Chief Leader (this condition applies more to the present-day Russian Federation, rather than Ukraine); 2. One party political system (which is the *de facto* reality of Putin's Russia, dominated by the United Russia party); 3. Militarism (after the dissolution of the USSR, Russian army has been continuously participating in the armed conflicts all over the post-Soviet area); 4. Dominant political influence of secret services (V. Putin's professional background speaks for itself); 5. Anti-Semitism and Xenophobia promoted/tolerated by authorities (Russia's growing anti-Western hysteria; rampant hatred of the EU, the US, NATO; anti-Ukrainian, anti-Georgian, anti-Caucasian, anti-Semitic, etc. feelings, fed by the state propaganda); 6. Subordination of media to authorities and powerful state propaganda machine (numerous facts of distorted information spread by the Kremlin-controlled media (Stopfake.org); the dispersals of the anti-war protests in Moscow and St. Petersburg culminating in the assassination of Boris Nemtsov¹¹; restrictions on the independent sources of information (Sukhov, 2014, 14 March); 7. External aggressiveness and territorial claims to neighbouring countries (at least two examples of direct Russian

Empire. In particular, the Valuev Circular stated that "no separate Little Russian language ever existed, doesn't exist, and couldn't exist".

¹¹ As a voiced opponent to the war in Ukraine, Nemtsov was a primary initiator of the report "Putin. War", revealing the details of the Russian involvement in the Crimea events and the conflict in Donbas. On 27 February 2015 Nemtsov was shot dead on Bolshoy Moskvoretsky Bridge in the centre of Moscow, in close vicinity to the Kremlin. The report "Putin. War" was published posthumously in May 2015 (Putin. Voyna, 2015).

aggression against its neighbours only in the most recent history are enough to be mentioned, Russia's wars against Georgia in 2008 and against Ukraine in 2014) (Ukraine Crisis Media Center, 2014, 8 May).

In this way, when the Kremlin clothes itself in the mantle of anti-fascism, labels its neighbours fascists, and whips up patriotic frenzy in Russia by calling to the memory of the Soviet victory against Nazis in the WW II, this lends credibility to the phrase attributed to Winston Churchill and often quoted recently, that "The fascists of the future will be called anti-fascists".

9. Not Out of the Blue

In his so-called Crimean speech (Putin, 2014, 18 March 18), delivered on the occasion of annexation of the Crimean Peninsula, and answering to the questions in a live television broadcast (Putin, 2014, 17 April), Vladimir Putin said that Russia never planned any annexations and all what happened in the Crimea became a result of "tangible threats to the Russian-speaking population" of Ukraine. In Putin's words, only when "the situation of potential threats and persecutions" came about, and "the people of the Crimea began to talk about their self-determination", Russian authorities started to think of protection of the Russian-speaking citizens of Ukraine. The very idea of protection of the citizens of the neighbouring sovereign state may sound peculiar, yet, as it has been acutely observed by Timothy Snyder, the fact that a person speaks Russian automatically makes him or her a Volksgenosse requiring Russian protection, or, to put it as it is, invasion (Snyder, 2014, 26 May).

While the threat to the Russian language in Ukraine exists only in the minds of the entrenched Russian chauvinists, for whom even the current de facto relative (and absolute in the Eastern regions of the country) domination of the Russian over Ukrainian is by far not enough, it is another thing repeated in Putin's speeches which is especially noteworthy. This is reiteration that the Russian Federation itself never planned any aggression against Ukraine and not 5, 10 or 20 years ago, but only in 2014, in the view of the 'fascist coup in Kyiv', was forced to take the necessary protective measures (Putin, 2014, 17 April). A simple overview of the Ukrainian-Russian relations in the recent past casts serious doubts upon the version of spontaneity of the Russian actions.

In this respect one may remember the Ukrainian-Russian territorial conflict over the Tuzla Island inspired by Moscow as long ago as 2003; two disputes over the prices for natural gas supplies in 2005-2006 and 2009, which were called the Gas wars; the trade restrictions imposed by Russia on Ukrainian producers in 2013, referred to as the Ukrainian-Russian trade war; constant ideological expansion realized by means of the Ukrainian Orthodox Church subordinate to the Moscow Patriarchate, with regular visits of the leader of the Russian Orthodox Church Patriarch Kirill to Ukraine starting from 2009; subversive anti-Ukrainian activities of various cultural and educational organisations like the Union of the Orthodox Citizens of Ukraine, "Russian-Speaking Ukraine", "For Ukraine, Belorussia, and Russia" etc., financed by the Russian Federation; cultural expansion via Russian printed media, popular music, films and TV programs; creation of the *Russkii Mir* (Russian World) Fund by Putin's decree in 2007, promoting the Russian imperial thinking and ideas of geopolitical integration of the Russian-speaking world.

In view of the facts mentioned above, whatever the speeches of Vladimir Putin might be, it would be very difficult to deny the Kremlin's earlier encroachments upon the sovereignty of the Ukrainian state. The persistent direct Russian involvement in the Ukrainian affairs may be approached at diverse levels of analysis, and have numerous complementary explanations, but in its core it is rather the result of consistent Ukrainophobia, rooted in the Russian neo-imperial mindset and proved on many occasions at different times. Setting aside all the geopolitical, security, economic and emotional considerations of the Russian invasion both in the Crimea and in the Donbas, the main problem of the Ukrainian-Russian relations seems to be at a deeper existential level. The traditional Russian world outlook questions the very existence of the Ukrainian people, and, respectively, the sovereign

Ukrainian state. To put it in a few words, as long as Russia remains an empire, the Ukrainians would always be looked upon as “Russians who do not know that they are Russians”, a torn away piece of Mother Russia that should be sooner or later returned, and be guilty in the Kremlin’s eyes simply for their being Ukrainians.

10. Conclusions: Looking Ahead

Considering a variety of arguments that might be suggested to explain the causes of the Russian intervention in Ukraine, helps to arrive at the conclusion that there cannot be one simple and easy answer clarifying the motives of the Kremlin’s actions in Ukraine. The approach that only addresses the security realm and tries to describe the Russian aggression as a mere reaction to the potential NATO enlargement and Russia’s unwillingness to see NATO on its borders, is quite oversimplistic. The problem is much deeper, and has many other dimensions including ideology, economy, psychology, Russian ethnic and political self-identity, as well as the irredentist and revisionist views dominating the Russian society since the dissolution of the Soviet Union.

When asked what he thinks about the dissolution of the Soviet Union, Putin once notoriously said that it was the largest geopolitical disaster of the 20th century. So, the long-term goal seems to be the new restoration of earlier spheres of Moscow’s dominance. In this sense not only the Crimea or the Donbas, but all of Ukraine is fundamental. Without getting Ukraine, or at least part of it, the Russian irredentist expansionism would never be completely satisfied.

At the same time, what has become clear already during the first months since the occupation of the Crimea and start of hostilities in the Donbas, is that the Russian aggression has consolidated the new Ukrainian political nation, as well as much helped Ukrainians with their world publicity. The war in Ukraine is not over and anything may still happen. However, what has become obvious by now, is that the Kremlin’s aggression would not have a warm welcome in Ukraine, but only ever-increasing resistance by ordinary people defending their homes against the foreign invasion. Like it happened earlier in Finland, the Baltic countries, Poland, the Eastern Europe, or the Caucasus.

In the long run, it looks that only the radical change in imperial mentality of the Russian ruling elites, when Russia would cease to be an irredentist power looking to enlarge/restore its former borders or spheres of influence and would turn into a truly democratic national state of the Russian people, might help Russia to improve its relations with Ukraine and its other neighbours and bring more stability to Europe and the world.

Statement of Research and Publication Ethics

This study does not require ethical permission.

Authors' Contributions to the Article

The author completed the article.

Declaration of Conflicting Interests

The author declared no potential conflicts of interest.

References

- All-Ukrainian population census (2001). <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/>
- Aron, Leon. (2014, 29 July). 'With Ukraine, Putin is courting the home crowd'. *Los Angeles Times*. <http://www.latimes.com/opinion/op-ed/la-oe-aron-putin-ukraine-russia-20140730-story.html>
- Batkov, Szilvia (2015, 2 September). 'Russia's silent shale gas victory in Ukraine'. <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/opinion/russia-s-silent-shale-gas-victory-in-ukraine/>
- BBC Ukraine (2014, 11 May). Holosuvannia na "referendumi" na Donbasi zavershylosia [Voting in the "referendum" in Donbass is over]. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140511_donbass_referendum_upd_ko
- Belton, Catherine and Olearchyk Roman (2010, 30 April). 'Anger in Kiev at Putin gas merger proposal'. *Financial Times*, <http://www.ft.com/cms/s/0/6eb93088-5462-11df-b75d-00144feab49a.html#axzz39iD2IAba>
- Broad, William J. (2014, 17 May). 'In Taking Crimea, Putin Gains a Sea of Fuel Reserves'. *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2014/05/18/world/europe/in-taking-crimea-putin-gains-a-sea-of-fuel-reserves.html?_r=0
- Burgo, Joseph. (2014, 15 April). 'Vladimir Putin, Narcissist?' *The Atlantic*. <http://www.theatlantic.com/health/archive/2014/04/vladimir-putin-narcissist/360544/>
- Charter 97 (2014, 28 April). Slavyansk mystery dispelled: Russia is fighting for vast shale gas deposits. <http://charter97.org/en/news/2014/4/28/96514/>
- Chyhry, Serhiy. (2010, 16 December). Ukrayinu vytisniayut' z rynku ozbrojen' [Ukraine is being ousted from the arms market]. *Ekonomichna Pravda*. <http://www.epravda.com.ua/publications/2010/12/16/262329/>
- Daly, John (2014, 7 May). 'Russia Claims Ukraine's Black Sea Oil and Gas Bounty'. <http://oilprice.com/Energy/Energy-General/Russia-Claims-Ukraines-Black-Sea-Oil-And-Gas-Bounty.html>
- Doing Agrobusiness in Ukraine (2013). *Survey of UCAB* http://ucab.ua/files/Survey/Doing/Doing2013_eng.pdf
- Doing Agrobusiness in Ukraine (2014). *Survey of Ukrainian Club of Agrobusiness (UCAB)*. http://ucab.ua/files/Survey/Doing/Doing_2014_eng_web.pdf
- Dugin, Aleksandr. (2002). *Osnovy Yevraziystva*. Moscow: Arktogeya-Tsentr.
- Dzerkalo Tyzhnia. (2018, 23 May). Tretyna novyn na rosiys'komu telebachenni prysviachena Ukrayini, 90% zhadok – negatyvni [One third of the news on Russian television is about Ukraine, 90% of mentions are negative]. https://zn.ua/ukr/UKRAINE/tretina-novin-na-rosiyskomu-telebachenni-prisvyachena-ukrayini-90-zhadok-negativni-278643_.html
- Ford, Matt. (2014, 8 April). 'Russia Is Crushing Ukraine's Hopes for Energy Independence'. <http://www.theatlantic.com/international/archive/2014/04/russia-is-crushing-ukraines-hopes-for-energy-independence/360281/>
- Francis, Diane. (2014, 25 July). 'Pact Putinia: How Russia's gas plan will unfold'. *Financial Post*. <http://business.financialpost.com/2014/07/25/pax-putinia-how-russias-gas-plan-will-unfold/>

- Giucci, Ricardo and Kirchner, Robert (2013). 'Russian bullying of Ukrainian exporters – What should be done?'. *Newsletter of the German Advisory Group Ukraine*, Issue 60. [http://www.beratergruppe-ukraine.de/download/Newsletter/2013/Newsletter%2060 2013 German%20Advisory%20Group EN.pdf?PHPSESSID=4139b8bf7ed75524ca5e434626092a4b](http://www.beratergruppe-ukraine.de/download/Newsletter/2013/Newsletter%2060%202013%20German%20Advisory%20Group%20EN.pdf?PHPSESSID=4139b8bf7ed75524ca5e434626092a4b)
- Global Nuclear Weapons Stockpiles, 1945-2002. (2002). *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 58, No. 6, pp. 103-104.
- Global Terrorism Index, 2002-2017. <http://visionofhumanity.org/indexes/terrorism-index/>
- Goble, Paul (2014, 8 May). 'Putin's Russia More Fascist than Ukraine, Comparison Shows'. *The Interpreter*. <http://www.interpretermag.com/putins-russia-more-fascist-than-ukraine-comparison-shows/>
- Izhak, Aleksei and Simutov, Mikhail. (2013, 13 March). Udar "Bumeranga": Mezhdru Moskvoi i Kiyevom obostrilas konkurentsia na rynke bronetekhniki [A "Boomerang" blow: The Competition between Moscow and Kyiv has escalated on the market of the armoured vehicles]. *Voienno-Promyshlennyi Kurier*. <http://vpk-news.ru/articles/14871>
- Johnston, Robert. (2017). Terrorist attacks in Russia (with statistical summary), <http://www.johnstonsarchive.net/terrorism/terr-russia.html>
- Kasparov, Garry. (2014, 9 April). 'Putin boitsia Maidana na Krasnoi Ploshchadi' [Putin is afraid of Maidan on the Red Square]. <http://charter97.org/ru/news/2014/4/9/93814/>
- Kazansky, Denys. (2013, 22 July). 'The Looming Revolt in Lysychansk'. *The Ukrainian Week*. <http://ukrainianweek.com/Society/85188>
- Khomenko, Sviatoslav. (2015, 8 April). KhNR: Khrakivs'ka Nevdala Respublika [KhNR: Kharkiv Failed Republic]. *BBC Ukraine*. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150406_kharkiv_sx
- Kolstø, Pål and Blakkisrud, Helge (Eds.) (2016) *The New Russian Nationalism: Imperialism, Ethnicity and Authoritarianism, 2000–15*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kopchak, Volodymyr. (2012, 2 July). 'A Crash of Interests in the Air? The rivalry between Ukrainian and Russian aircraft companies is set to intensify'. *The Ukrainian Week*. <http://ukrainianweek.com/Economics/54300>
- Kovalenko, Oksana. (2017, 10 April). Yak mi vtrachali Krym. *Ukrayins'ka Pravda*. https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/
- Kuzio, Taras. (2018). *Viyna Putina proty Ukrayiny* [Putin's war against Ukraine]. Kyiv: Dukh i litera.
- Kyiv Post. (2013, 21 October). Ukraine's car industry not expecting recovery of position on Russian market. <http://www.kyivpost.com/content/ukraine/ukraines-car-industry-not-expecting-recovery-of-position-on-russian-market-says-expert-330789.html>
- Laruelle, Marlene. (2019). *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*. London and New York: Routledge.
- Marson, James. (2009, 25 May). 'Putin to the West: Hands off Ukraine'. *Time*. <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,1900838,00.html>
- Mashovets' Kostiantyn. (2015, 31 July). Rosiys'kyi spetsnaz na Donbasi: dyversanty, reyders, turysty [Russian special forces in Donbass: saboteurs, raiders, "tourists"]. *Espresso TV*.

https://espresso.tv/article/2015/07/31/rossyyskyy_specnaz_na_donbasse_dyversanty_reydery_quotturystyquot

Mearsheimer, John J. (2014). 'Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault: The Liberal Delusions That Provoked Putin.' *Foreign Affairs*, Vol. 93, No. 5, pp. 77-89.

Mel'nyk, Mykhailo and Plastovets' Pavlo. (2014, 8 February). 'Torgovi viyny za yizhu' [Trade Wars for Food] *Ekonomichna Pravda* <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/02/8/418955/>

Memorandum on Security Assurances in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1994, 19 December). http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/49/765

Morello, Carol. (2014, 30 June). 'Babushkas in 'liberated' Ukrainian city remain staunchly pro-Russian'. *The Washington Post*. http://www.washingtonpost.com/world/europe/babushkas-in-liberated-ukrainian-city-remain-staunchly-pro-russian/2014/06/26/51ce9980-5ee1-4568-a487-08954c6e095a_story.html

NATO Wales Summit Declaration (2014, 5 September). https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm

Nemtsov, Boris (2014, 11 March). Putin mstit Ukraine za Maidan i boitsia Maidana v Rossii. TV Broadcast <http://nemtsov.ru/old/indexa59f.html?id=719071>

Nunn, Martin and Foley, Martin. (2014, 14 March). 'Oil and gas could explain Putin's costly attempt to control the Crimea'. *The Independent*. <http://www.independent.co.uk/voices/comment/oil-and-gas-could-explain-putins-costly-attempt-to-control-the-crimea-9193464.html>

Parfitt, Tom. (2014, 11 August). 'Ukraine crisis: the neo-Nazi brigade fighting pro-Russian separatists'. *The Telegraph*. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/11025137/Ukraine-crisis-the-neo-Nazi-brigade-fighting-pro-Russian-separatists.html>

Parry, Robert. (2014, 22 August). NYT Discovers Ukraine's Neo-Nazis at War. <http://consortiumnews.com/2014/08/10/nyt-discovers-ukraines-neo-nazis-at-war/>

Parfitt, Tom. (2014, 11 August). Ukraine crisis: the neo-Nazi brigade fighting pro-Russian separatists. *The Telegraph*. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ukraine/11025137/Ukraine-crisis-the-neo-Nazi-brigade-fighting-pro-Russian-separatists.html>

Petersen, Austin. (2014, 21 March). 'The Budapest Memorandums for Security Assurances do not obligate the US to intervene in Ukraine'. <http://thelibertarianrepublic.com/budapest-memorandums-security-assurances-obligate-us-intervene-ukraine/#axzz38tKtr51s>

Pilger, John. (2014, 13 May). 'In Ukraine, the US is dragging us towards war with Russia'. *The Guardian*. <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/13/ukraine-us-war-russia-john-pilger>

Podolianets, Viktoriya'. (2014, 25 April). Rosiya zavdaye udar po promyslovtsiakh [Russia strikes at manufacturers]. *Ekonomichna Pravda*. <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/04/25/444941/>

Poliakovskaia, Ielena. (2014, 22 June). 'O fashizme i fashistakh' [On Fascism and Fascists]. *Radio Svoboda*. <http://www.svoboda.org/content/article/25431006.html>

Polievoi, Maksim. (2012, 22 November). Ukraina tesnit Rossiyu na rynke vooruzheniy? [Is Ukraine putting pressure on Russia at the arms market?]. <http://minprom.ua/page2/news109493.html>

- Putin, Vladimir. (2021, 12 July). Ob istoricheskom iedinstvie russkikh i ukraintsev. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Putin, Vladimir. (2014, 18 March). Obrashcheniie Prezidenta Rossiiskoi Federatsii [The Address of the President of the Russian Federation]. <http://www.kremlin.ru/news/20603>
- Putin, Vladimir. (2014, 17 April). Priamaya liniya s Vladimirom Putinyim [Direct Line with V. Putin]. <http://www.kremlin.ru/news/20796>
- Putin, Vladimir. (2021, 24 Ekim). Zasedaniie mezhdunardnogo diskussionnogo kluba 'Valdai' [The meeting of the Valdai International Discussion Club]. <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
- Putin. War (2015). An independent expert report. [https://www.putin-itogi.ru/cp/wp-content/uploads/2015/05/Putin.Voina .pdf](https://www.putin-itogi.ru/cp/wp-content/uploads/2015/05/Putin.Voina.pdf)
- Rauf, Tariq. (2013). Roles and Responsibilities for Nuclear Disarmament. In: Civil Society and Disarmament. UN Publications, New York.
- Razumkov Center. (2016, 25-30 March). To which Religion do you belong? http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1121
- Robertson, Ian H. (2014, 17 March). 'The Danger That Lurks Inside Vladimir Putin's Brain'. *Psychology Today*. <http://www.psychologytoday.com/blog/the-winner-effect/201403/the-danger-lurks-inside-vladimir-putins-brain>
- Rossiyskie vertolety otkazalis' ot ukrainskikh dvigateley [Russian helicopters refused from Ukrainian engines]. (2011, 26 July). http://economics.lb.ua/state/2011/07/26/107713_rossiyskie_vertoleti_otkazalis_.html
- Shcherbyna, Serhiy and Liamets', Serhiy (2013, 20 August). 'Rosiya pochala poglynaty Ukrayinu' [Russia started to swallow up Ukraine]. *Ekonomichna Pravda*. <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/08/20/390584/>
- Shurkhalo, Dmytro. (2013, 15 August). 'Fears of Trade War Arise as Ukrainian Exports to Russia Grind to a Halt'. *Radio Free Europe / Radio Liberty*. <http://www.rferl.org/content/ukraine-russia-trade-war/25076710.html>
- Snyder, Timothy. (2014, 11 May). 'The Battle in Ukraine Means Everything'. *New Republic*. <http://www.newrepublic.com/article/117692/fascism-returns-ukraine>
- Socor, Vladimir. 'Russia Trashes US-Russian-British Memorandum on Ukraine' (2014). *Eurasia Daily Monitor*. Vol. 11, Issue 45. <https://jamestown.org/program/russia-trashes-us-russian-british-memorandum-on-ukraine/>
- Stopfake.org. Struggle against fake information about events in Ukraine. <http://www.stopfake.org/>
- Strelkov, Igor. (2014, 17 May) 'The address of Igor Strelkov to the inhabitants of the Donbas People's Republic'. <http://www.unian.ua/politics/919075-strelkov-zvernuvsya-do-jiteliv-dnr-rozpoviv-pro-dobrovoltstv-iz-rf-ta-zbroju.html>
- Sukhov, Oleg. (2014, 14 March). 'Amid Ukraine Crisis, Russia Puts the Squeeze on Independent Media'. *The Moscow Times*. <http://www.themoscowtimes.com/news/article/amid-ukraine-crisis-russia-puts-the-squeeze-on-independent-media/496193.html>

Taylor, Adam. (2013, 17 June). '7 Remarkable Stories of Vladimir Putin Being One of the World's Most Brutal Thugs'. *Business Insider*. <http://www.businessinsider.com/7-stories-of-putins-thuggish-behaviour-2013-6>

The Global Terrorism Database (2019). <https://www.start.umd.edu/gtd/search/Results.aspx?country=167>

The High Representative on behalf of the European Union on the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. Declaration (2021, 25 February). <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/02/25/ukraine-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union-on-the-illegal-annexation-of-crimea-and-sevastopol/>

The High Representative on behalf of the European Union, on the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (2020, 16 March) <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/03/16/declaration-by-the-high-representative-josep-borrell-fontelles-on-behalf-of-the-european-union-on-the-autonomous-republic-of-crimea-and-the-city-of-sevastopol/>

The OSCE Parliamentary Assembly Resolution on Clear, Gross and Uncorrected Violations of Helsinki Principles by the Russian Federation. (2014, 2 July). Baku. <https://www.oscepa.org/documents/annual-sessions/2014-baku/declaration-2/2540-2014-baku-declaration-eng/file>

The OSCE Parliamentary Assembly Resolution on Ongoing Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms In the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol (Ukraine) (2018, 11 July). Berlin. <http://old.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2018-berlin/declaration-26/3742-berlin-declaration-eng/file>

The OSCE Parliamentary Assembly Resolution on Restoration of the Sovereignty and Territorial Integrity of Ukraine. (2017, 9 July). Minsk. <http://old.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2017-minsk/declaration-25/3555-declaration-minsk-eng/file>

The OSCE Parliamentary Assembly Resolution on the Continuation of Clear, Gross and Uncorrected Violations of OSCE Commitments and International Norms by the Russian Federation. (2015, 9 July). Helsinki. <http://old.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2015-helsinki/declaration-3/2977-2015-helsinki-declaration-eng/file>

The OSCE Parliamentary Assembly Resolution on the Militarization by the Russian Federation of the Temporarily Occupied Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, Ukraine, the Black Sea and the Sea of Azov (2019, 4–8 July). Luxembourg. <https://www.oscepa.org/en/documents/annual-sessions/2019-luxembourg/3882-luxembourg-declaration-eng/file>

The OSCE Parliamentary Assembly Resolution on Violations of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol. (2016, 5 July). Tbilisi. <http://old.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2016-tbilisi/declaration-24/3371-tbilisi-declaration-eng/file>

The UN General Assembly resolution 68/262 "Territorial Integrity of Ukraine" (2014, 27 March). https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262

The UN General Assembly Resolution 72/190 "Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine" (2017, 19 December). <https://digitallibrary.un.org/record/1469977?ln=ru>

- The UN General Assembly Resolution 75/29 “Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov” (2020, 7 December). <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/RES/75/29>
- The UN General Assembly Resolution 75/192 “Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine” (2020, 16 December). <https://undocs.org/en/A/RES/75/192>
- The US Congress. Support for the Sovereignty, Integrity, Democracy, and Economic Stability of Ukraine Act (2014, 3 April). <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-113publ95/pdf/PLAW-113publ95.pdf>
- Ukraine Crisis Media Center. (2014, 8 May). Russia says yes to Fascism. <http://uacrisis.org/russia-says-yes-fascism/>
- Ukraine Special Weapons (n.d.). Global Security.org, <http://www.globalsecurity.org/wmd/world/ukraine/index.html>
- Ukrayins'ki truby – golovnyi konkurent dlia rosiyskykh vyrobnykiv. [Ukrainian pipes - the main competitor for Russian manufacturers]. (2010, 16 December). <http://economics.unian.ua/industry/438524-ukrajinski-trubi-golovniy-konkurent-dlya-rosiyskih-virobnikiv.html>
- UN General Assembly Resolution 3314 (XXIX), (1974, 14 December). Definition of Aggression. http://legal.un.org/avl/pdf/ha/da/da_ph_e.pdf
- Vasylenko, Volodymyr. (2009, 15 December). ‘On assurances without guarantees in a “shelved document”’. *The Day*. <http://www.day.kiev.ua/en/article/close/assurances-without-guarantees-shelved-document>
- Vorotnikov, Vladislav. (2014, 8 August). ‘Russia to hit Ukrainian auto industry with import duties’. *Automotive Logistics*. <http://www.automotivelogisticsmagazine.com/news/russia-to-hit-ukrainian-auto-industry-with-import-duties>
- Whitmore, Brian. (2014, 24 February). ‘A Specter is Haunting Russia’. *Radio Free Europe / Radio Liberty*. <http://www.rferl.org/content/a-specter-is-haunting-russia/25275752.html>
- Istorychna Pravda (2012, 3 July). Yak borolysia z ukrayins'koyu movoyu. Khronika zaboron za 400 rokiv. [How they fought with Ukrainian language. A chronicle of bans for 400 years]. <http://www.istpravda.com.ua/digest/2012/07/3/89519/>
- Young, Cathy. (2014, 21 May). ‘Fascism Comes to Ukraine - From Russia’. *Real Clear Politics*. http://www.realclearpolitics.com/articles/2014/05/21/fascism_comes_to_ukraine_-_from_russia_122700.html
- Young, Cathy. (2014, 27 July). ‘Vladimir Putin's circle of fear’. *The Sydney Morning Herald*. <http://www.smh.com.au/world/vladimir-putins-circle-of-fear-20140725-zw393.html>

Finansal Erişim ve Yoksulluk İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi ile OECD Örneği

Recep YORULMAZ¹

Finansal Erişim ve Yoksulluk İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi ile OECD Örneği

The Link between Financial Inclusion and Poverty: A Case of the OECD Using Dynamic Panel Data Analysis

Öz

Abstract

Çalışmanın amacı, finansal araçlara ulaşımın kolaylaştırılması yönünde politikaların, özellikle toplumun alt gelir diliminde yer alan kesimlerinin yaşam standartları üzerindeki etkisinin ölçülmesidir. Bunun için ilk olarak, finansal araçlara ulaşımı temsil eden çok boyutlu bir finansal kapsayıcılık endeksi oluşturulmuştur. Oluşturulan endeks ile yoksulluk kavramının mutlak, sosyal ve gelir dağılımı ile ilintili tanımları ayrı ayrı analiz edilmiştir. Temel Bileşenler Analizi ve Faktör Analizi ile oluşturulan endeksimiz ile yoksulluğun farklı tanımları arasındaki ilişki Dinamik Panel Veri Analizi yöntemleri ile ölçülmüştür. Kullanılan yöntemler çok boyutlu ele alınan araştırma konusu aynı zamanda çalışmanın yenilikçi yanını ve literatüre katkısını ortaya koymaktadır. Çalışma sonucunda, finansal araçlara ulaşımı artırıcı politikaların toplumun alt kesimlerindeki insanların yaşam standartlarına olumlu yönde etkisi olduğu görülmüştür.

The aim of the study is to measure the impact of policies towards facilitating access to financial instruments, especially on the living standards of the lower income segment of the society. Hence, a multidimensional financial inclusion index representing access to financial instruments was created. Then, the absolute, social and income distribution-related definitions of the concept of poverty were analyzed separately. The link between financial inclusion and different definitions of poverty was measured by Dynamic Panel Data Analysis methods. The methodology of the analysis reveals the unique side of the study and its contribution to the literature. It has been revealed with the outcomes of study that policies for increasing access to financial instruments, have positive effects on the living standards of people in the lowest segments of the society.

Anahtar Kelimeler: Kamu Ekonomisi, Finansal Kapsayıcılık, Yoksulluk, Dinamik Panel Veri Analizi, GMM

Keywords: Public Economics, Financial Inclusion, Poverty, Dynamic Panel Data Analysis, GMM

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Paper Type: Research Paper

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye, ryorulmaz@ybu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9769-2100>

1. Giriş

Yoksulluğun temel nedenleri arasında kabul edilen kredi hizmetleri için yüksek sabit maliyetler ve asimetrik bilgi gibi finansal piyasa engelleri, yoksul ve dezavantajlı grupların resmi finansal hizmetlere erişimini kısıtlamaktadır (Stiglitz, 1998: 38). Bunun dışında, finansal dışlanma da yoksulluğun nedenlerinden biri olarak sayılabilecektir. Zira, yoksulluk aynı zamanda finansal hizmetlere olan talep seviyesinde bir düşüşe de neden olmaktadır. Finansal dışlanmanın ise yoksullukla sonuçlanması diğer bir gerçektir. Dolayısıyla hem finansal dışlanma hem de yoksulluk çift yönlü bir nedensellik ilişkisine sahiptir (Bhandari, 2009: 5).

Dünya genelinde son otuz yılda finansal açıdan dışlanmış olarak kabul edilen dört milyar insan yaşamaktadır. Başka bir deyişle, dört milyar insan resmi finansal hizmetlerde hesabı olmadan yaşarken bu hizmetlere erişim imkanları dahi yoktur (Chibba, 2008c: 67-68). Finansal dışlanmanın yaygın nedenleri, banka ve hesap harcamaları için yeterli paranın olmaması ve banka şubelerinin fiziki mesafesi olarak ele alınmaktadır. Mali ve sosyal dışlanma, yoksulluğun çeşitli nedenleri arasında kabul edilmektedir. Banka hesabına sahip olmamak veya tasarruf etmemek, fiziksel sermayeye yatırım eksikliğine ve düşük yatırım veya hiç yatırım yapılmamasına yol açar. Bu durum ayrıca ekonomide üretkenliği azaltır ve sonunda refah eksikliğine yol açar. (Honohan, 2006; Claessens, 2005).

Bu bağlamda, günümüzde politika yapıcılar ve G20 gibi küresel kurumlar, daha kapsayıcı bir büyüme elde etmek için bir politika olarak finansal erişime odaklanarak artışı sağlamış durumdadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, yoksullar, düşük gelirli çalışanlar ve hatta küçük ölçekli girişimciler ve mikro işletmeler için finansal katılımın bir takım temel yöntemleri belirlenmiştir. Bunlar; para yönetimini iyileştirmek ve makul maliyetlerle finansal hizmetlere erişmeyi sağlamak sureti ile güvenli bir şekilde finansal katılım sağlanması olarak ele alınmaktadır.

Mikrofinansın, dünya çapında, özellikle Grameen Bank modelinin kurulduğu Bangladeş, Bolivya ve Sahra Altı Afrika gibi bazı gelişmekte olan ve düşük gelirli ülkelerde yoksullukla mücadelede en bütüncül finansal katılım aracı olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca, mikrofinans yöntemi yoksulluğun azaltılması için dünyadaki en önemli kalkınma programlarından biri olarak kabul edilmektedir (Van Rooyen v.d., 2012: 34-36). Mikrofinans, politik olarak yeniden dağıtım ve yoksulluğu azaltmak için yeni bir yatırım fırsatı aracının ortaya çıkışı olarak görülmektedir. Dolayısıyla kamu eliyle kaynakların yeniden dağıtım amacına ulaşımında etkili bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, Bangladeş'teki Grameen Bankası ve Endonezya'daki BKK'lar gibi dünyanın önde gelen Mikrofinans kuruluşları, aynı ülkedeki kredi kurtarma oranları açısından genel ana akım bankalardan finansal olarak daha iyi sonuçlara sahiptir (Christen v.d., 1994; Robinson, 1996). Ancak bu yöntem gelişmiş ülkelere ziyade bazı gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkelerde kullanılan bir yeniden dağıtım aracı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Finansal kalkınma ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi hem ampirik hem de teorik olarak inceleyen çok sayıda çalışmaya rağmen, literatürde finansal tabana yayılmanın ve yoksulluğun azaltılmasının etkisini araştıran çalışmalar nadirdir. Bu anlamda çalışmanın motivasyonu literatürdeki bu boşluğa katkıda bulunmaktadır. Böylece çalışmanın temel hipotezi olan finansal araçlara ulaşımı artırıcı politikaların, ülkede finansal gelişmeyi tetiklemek sureti ile toplumun alt kesimlerindeki bireylerin yaşam şartlarına olumlu etkisi olup olmadığının test edilmiş olacaktır. Söz konusu çalışma ayrıca, 2004-2019 döneminde OECD üye ülkelerinde çok boyutlu endeksleme yöntemi ile oluşturulmuş finansal araçlara erişim endeksi ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri aynı anda alarak, incelemesi bakımından öne çıkmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada hem finansal erişimin hem de yoksulluğun çeşitli ölçütleri ve kavramları ayrıştırılarak finansal erişim-yoksulluk bağı, dinamik panel veri yöntemleri kullanılarak, çok boyutlu bir yapıda incelenmektedir. OECD ülkeleri için çok boyutlu bir finansal erişim endeksi oluşturulması ve yoksulluk kavramının farklı boyutlarının ayrı ayrı ele alınarak ikili ilişkinin incelenmesi çalışmanın literatüre en önemli katkısı olacaktır. Yoksulluk kavramının tek bir tanımının olmaması ve çok yönlü bir kavram olmasından dolayı çalışmada yoksulluğun tüm boyutları farklı göstergeler kullanılmak sureti ile ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü konu özelinde ele alınmış ampirik ve teorik çalışmalara değinirken üçüncü bölümde kullanılan veri seti ve yöntem anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde ise elde edilen bulgular sunularak ayrıntılı analizi yapılmaktadır. Beşinci bölümde ise bulguların değerlendirilmesi ve tartışılması yapılarak çalışma nihayete erdirilmiştir.

2. Literatür Taraması

Literatürde finans-yoksulluk ilişkisini inceleyen çok sayıda ampirik çalışma bulunmaktadır. Dollar ve Kraay (2002: 45), bir kamu politikası hedefi olarak finansal gelişmenin insanların ortalama gelirini artırdığını savunmaktadır. Bu nedenle, son kırk yılda yoksulların genel ve ortalama gelirlerindeki büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak araştırmışlardır. Sonuçlar, yoksulların gelirlerinin ortalama gelirle eşit oranda arttığını göstermiştir. Dolayısıyla ortalama gelirlerin artmasına neden olan politika ve kurumlar, yoksulların gelirlerini yükseltmektedir. Dolar ve Kraay, genel olarak liberal ekonomi politikalarının yoksulların gelirlerinde artışa yol açabileceğini iddia etmektedir. Bununla birlikte, Sharma, Didwania ve Kumar (2011:3), kapsayıcı büyümenin, yalnızca Hindistan için GSYİH'deki artıştan ziyade yoksulluğu azaltmada hayati bir rol oynadığını ortaya koymuştur.

Mevcut literatür ampirik ve teorik olarak finansal içermenin yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olabileceğini ve yoksulluk yanlısı büyümeyi destekleyebileceğini öne sürmektedir (Chibba, 2008a, b, c; World Bank, 2008). Chibba (2007 ve 2008b) kapsayıcı kalkınma literatürü açısından, finansal içermenin uluslararası kalkınma ve yoksulluğun azaltılmasında yeni sınır olarak görüldüğünü belirtmektedir. Finansal içermenin kapsamını ölçme konusunda finansal erişimin önündeki engellerin belirlenmesi hayati önem taşımaktadır. Düşük gelirli hane halkları, göçmenler ve etnik azınlıklar gibi dezavantajlı gruplar, özellikle gelişmiş bankacılık sistemine sahip gelişmiş ülkelerde çoğunlukla mali olarak dışlanmaktadır (Barr, 2004; Kempson ve Whyley, 1998; Connolly ve Hajaj, 2001).

Daha önce belirtildiği gibi, kredi ve risk sigortası hizmetlerine odaklanarak, özellikle dezavantajlı gruplar ve yoksullar için finansal hizmetlere daha kapsamlı bir erişimin sağlanması, hedeflenen grupların üretkenliğini arttırmakta ve finansal sisteme dahil olmalarını sağlamaktadır (World Bank, 2001 P. 75). Yoksul kesimler için etkin tasarruf hükümleri, kredi ve sigorta olanakları tesis edilerek belirli finansal hizmetlerin inşa edilmesi, bu kesimlerin genel yaşam kalitesini de iyileştirmektedir. Ayrıca, finansal dışlamanın yüksek işsizliğin ve/veya kayıt dışı sektörlerde istihdamının yüksek olduğu yerlerde gözlemlenmektedir (Buckland ve Guenther, 2005; Kempson ve Whyley, 1998).

Mevcut çalışmalar finansal sisteme dahil olmuş hanelerin çocuklarının finansal olarak dışlanmış hanelerin çocuklarına kıyasla eğitim sisteminde daha uzun kaldığını göstermektedir. Dahası, dezavantajlı gruplar için kredi, tasarruf ve gelir iyileştirmeleri gibi resmi finansal hizmetlere daha geniş erişim çocuk işçilerin oranını düşürme eğilimindedir (UN, 2013). Benzer bir şekilde, Dupas ve Robinson (2009, 2011), ve Ashraf vd. (2010) saha çalışmalarında tasarruf hesaplarına erişim düzeylerinin veya insanlar için basit enformel tasarruf teknolojilerinin artmasının, tüketimlerini, üretkenliklerini, gelirlerini ve koruyucu sağlık

düzelelerine yapılan yatırımları arttırdığını belirtmektedirler. Hannig ve Jansen (2010) ise finansal içermenin finansal kalkınma, ekonomik büyüme ve yoksulluğun azaltılmasına katkı sağlayabileceğini savunmaktadır. Bu sebeple, yoksulların finansmana erişimini artırmak, yaşam standartları üzerinde olumlu bir etkiye neden olabilecektir.

Mikro-finans kurumları, kredi birlikleri, postaneler ve mobil bankacılık hizmetleri gibi farklı ekonomilerde finansal içermeyi sağlayabilen belirli politika araçları vardır. Literatürdeki çok sayıda çalışma, farklı ülkelerde bu politika araçlarının etkinliğini göstermektedir. Jones (2008), İngiltere'deki finansal içirme politikaları açısından kredi birliklerinin yoksullukla mücadeledeki rolünü incelemiştir. Çalışma, kredi birliklerinin yoksulluğu azaltmada diğer finansal hizmetler arasında en başarılı silah olduğunu göstermiştir. Bu nedenle İngiliz hükümeti, 1980'lerin sonunda yoksulluğu azaltmak ve toplumdaki dezavantajlı kesimlere stratejik hizmetler sunmak amacıyla kredi birliklerini daha fazla desteklemeye başlamıştır.

Hanmer ve Naschold (2000), DAC Uluslararası Kalkınma Hedefleri'nin ulaşılabilirliğini deneysel olarak araştırmıştır. Yazarlar, ekonomik büyümenin istenilen etkilerinin yanında gelir eşitsizliği ve hükümet politikaları gibi ülkeye özgü diğer parametrelerin yoksulluğun azaltılması ve insani gelişme seviyeleri üzerinde önemli etkilere sahip olabileceğini savunmaktadır. Ayrıca çalışmada, tarımsal büyüme gibi emek yoğun büyümenin, yoksulluğun azaltılmasında diğer tüm büyüme önlemlerinden daha başarılı olduğu iddia edilmektedir.

Pek çok bilim insanı, finansal içermenin yoksullar için büyük fırsatlar elde etmeye ve ekonomide sosyal içermeyi geliştirmeye yardımcı olduğu önerisini savunmaktadır. Bu nedenle finansal içirme, politika yapıcılar nezdinde yoksulluğun üstesinden gelmek için iyi bir araç olarak görülebilir. Ancak finansal içermenin yoksulluğun azaltılması üzerindeki önemli etkileri olduğunu destekleyen mevcut çalışmalar incelendiğinde, literatürde bu etkilerle ilgili bazı çelişkili sonuçlar olduğu tespit edilmektedir. Bhandari (2009), ticari banka hesaplarındaki büyüme nedeniyle, finansal içermenin Hindistan'da yoksulluk sınırının altında yaşayan kesimlerdeki yoksulluğun azaltılmasıyla önemli ölçüde ilişkili olmadığını iddia etmektedir. Bu tespit bağlamında, Bhandari ticari banka hesaplarındaki büyüme nedeniyle, finansal içermenin yoksulluk sınırının altında yaşayan Hindistan nüfusundaki değişimlerle önemli ölçüde bağlantılı olmadığını belirtmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde Bhandari, bankacılık hizmetlerine erişimi teşvik etmenin ve bunu toplumdaki herkesin kullanımına sunmanın Hindistan'da yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunmadığını savunmaktadır.

Roodman ve Morduch (2009) mikro-finans literatüründe bugüne kadarki en etkili mikro-kredi etki çalışmalarından biri olan ve mikro-kredinin yoksulluk üzerindeki olumlu etkilerini gösteren Pitt ve Khandker (1998) çalışmasının sonuçlarını deneysel olarak test etmişlerdir. Roodman ve Morduch, çalışmalarında, verilerdeki aykırı değerler çıkarıldığında yahut dayanıklı lineer tahmin ediciler kullanıldığında orijinal sonuçların değiştiğini iddia etmektedir. Araştırmacılar, genel olarak, mikro kredinin yoksulluğu azaltma eğiliminde olduğunu vurgulayan Pitt ve Khandker'in (1998) bulgularını yeni tahmin tekniklerinden karma maksimum olasılık modellerini kullanarak çürütmüşlerdir. Bir diğer yandan, Mosley ve Hulme (1998) mikro-finansın yoksulluk üzerindeki etkisini tespit etmiş; bu etkiyi geliştirmekte olan yedi ülkenin on üç mikro-finans kurumunu kullanarak bu kurumların tasarım özellikleri açısından test etmişlerdir. Çalışmada, borçluların hane halkı gelirlerinin arttığında gelir, tüketim, varlık pozisyonlarının ve yatırım fırsatlarının incelenen tüm kurumlar için geliştiği vurgulanmaktadır. Dahası, mikro-finans programlarının etkileri kurumların önemine göre değişmekte; daha az önemli kurumlara nazaran daha kritik kurumlarda etkiler daha yüksek tespit edilmektedir. Üstelik kurumların borçlulara sunduğu

programların etkileri de daha yoksul müşterilere kıyasla daha az yoksul müşteriler için daha yüksektir. Bahsedilen programlar ağırlıklı olarak mikro-kredi ve uygulamalı beceri eğitimlerini içermektedir. Fakat çoğunlukla uygun maliyetli olan bu hizmetler kullandıkları mekanizmalar nedeniyle yoksulların en alt tabakasına ulaşmakta başarısız olmaktadır. Bu nedenle, sorunun üstesinden gelmek için özellikle en yoksul borçluları hedefleyen yeni borç verme yöntemlerinin kullanılması gerekmektedir. En yoksullara ulaşmak için daha esnek sigorta, tasarruf ve kredi hizmetleri koşulları sağlanmalıdır (Montgomery, 1996; Rutherford, 1996).

Bunlara paralel olarak, Emara ve Mohieldin (2020), Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ile seçili gelişmekte olan ülkelerde, finansal araçlara erişimin kolaylaştırılmasının aşırı yoksulluğa etkisini karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Çalışmamızla benzer analiz yöntemi ile yaptıkları çalışmada finansal araçlara ulaşımındaki kolaylığın aşırı yoksulluk üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadırlar. Benzer olarak, Omar ve Inaba (2020) oluşturdukları çok boyutlu finansal araçlara erişim endeksi ile; gelişmekte olan ülkelerde, kişi başına gelirin, internet kullanıcılarının oranının, yaşa bağımlılık oranının, enflasyonun ve gelir eşitsizliğinin finansal katılım düzeyini önemli ölçüde etkilediğini tespit etmiştir. Ayrıca sonuçlar, finansal katılımın gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk oranlarını ve gelir eşitsizliğini önemli ölçüde azalttığına dair sağlam kanıtlar sunmaktadır.

3. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada yöntem ve veri toplama iki aşamada gerçekleşmektedir. Öncelikle, çalışmanın kapsayıcı ve benzerlerinden farklı olmasını sağlamak için, çok boyutlu bir finansal kapsayıcılık endeksi oluşturulmuştur. İndeks oluşturulmasının ardından, tek bir çalışmada farklı yoksulluk tanımlarının aynı anda ele alınmasını sağlamak için, mutlak, göreceli, sosyal, sağlık ve eğitim gibi yoksulluk tanımlarının finansal kapsayıcılık ile ilişkisi ölçülmüştür. Veri setlerini elde etmek için Dünya Bankası ve IMF'nin ikincil veri setleri kullanılmıştır. İndeksleme yöntemi olarak, öncelikle Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis) ardından ağırlık ve endeksleme sırasının belirlenmesi için Faktör Analizi kullanılmıştır. Son olarak oluşturulan endeks ile çeşitli yoksulluk tanımları arasındaki ilişkiyi ölçmek için Dinamik Panel Veri Analizi yöntemleri kullanılmıştır. Kullanılan, Sabit Etkiler Modeli ve Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi, panel veri setinde endojenite ve oto korelasyon gibi problemlerin kontrol altına alınmasını sağlamıştır.

3.1 Çok Boyutlu İndeks Hesaplama

Yönteme öncelikle, sağlam bir veri kümesini elde etmek ve aykırı değerleri elemek için verilerin eksik kısımlarındaki boşlukları doldurma işlemi ile başlanmıştır. Veri seti için Dünya Bankası-Gelir Grubu Sınıflaması ve ilgili yıllar açısından kayıp değerleri belirlemek için tekli atama yöntemi – koşulsuz ortalama hesaplama kullanılmıştır. Tam bir veri seti elde etmek için aşağıdaki formülden istifade edilmiştir:

$$\bar{x}_q^t = \frac{1}{m_q^t} \sum_{kaydedilen} x_{qc}^t \quad (1)$$

Yukarıdaki formülde \bar{x}_q^t ifadesi; q bireysel göstergesi için, c ülkesinde t zaman diliminde, atanan ortalama değerleri ifade etmektedir. Bununla birlikte, x_{qc}^t ifadesi ise; q bireysel göstergenin, c ülkesinde t zaman diliminde, rastgele değişkenini temsil etmektedir. Son olarak, m_q^t ifadesi; x_q üzerindeki t zaman diliminde eksik olmayan değerleri göstermektedir.

İkinci adımda, verilerin genel yapısını dikkate almak, etkinliğini incelemek, ağırlıklarını atama ve birleştirme gibi olası yöntemleri belirlemek için çok değişkenli analiz olarak Pearson (1901) tarafından tanımlan en eski çok değişkenli analiz tekniklerinden biri olan Temel Bileşen Analizi (TBA) kullanılmıştır. Bu

yöntemin temel amacı, verileri yeni bir ilişkisiz değişkenler kümesine dönüştürerek boyutsal yapısını azaltmaktır.²

Ancak bu çalışmada daha çok, göstergelerin istatistiksel önemini karşılaştırmak ve iki endeks arasındaki olası farklılıkları tartışmak için TBA kullanıldı. Bunu yaparken Temel Bileşen Analizi ile göstergelerin istatistiksel olarak dengeli olup olmadığı, birbirlerine göre nasıl değiştikleri ve bileşik göstergede nasıl ilişkilendirildikleri incelenmiş oldu. Buna ek olarak, bu çalışma, finansal tabana yayılma endekslerinin oluşturulması için bireysel göstergelerin önemini değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.

Tahmini korelasyon katsayılarının dereceleri ile kısmi korelasyonların olmaması beklenen kısmi korelasyon katsayılarının karşılaştırılmasında Bartlett küresellik testi ve TBA'nın ilk adımları olan Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) yöntemleri kullanılmıştır. Burada kısmi korelasyon katsayılarının çok büyük olmadığı düşünülmektedir (Hutcheson ve Sofroniou, 1999). Bartlett'in küresellik testi, bir korelasyon matrisindeki bireysel göstergelerin korelasyonlu olup olmadıklarını kontrol etmek için kullanılmıştır. Ayrıca, bireysel göstergelerin ilişkisiz olduğu sıfır hipotezini test etmek için kullanıldığı söylenebilir (Nardo v.d., 2005).

Üçüncü aşamada, farklı ölçekleri yumuşatmak ve çarpık göstergeleri dönüştürmek için Min-Maks yöntemini kullanarak veri seti normalleştirilmiştir. Bu işlem, minimum değer bulunmasına ve bu değer göstergelerin değer aralığına bölünerek tüm farklı göstergelerin 0 ile 1 arasında eşit bir aralıkta gösterilmesine olanak sağlamaktadır. Veri seti normalleştirme işlemi için aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$I_{qc}^t = \frac{x_{qc}^t - \min_c(x_q^t)}{\max_c(x_q^t) - \min_c(x_q^t)} \quad (2)$$

Yukarıdaki formül, x_{qc}^t , q göstergesinin c ülkesi için t zamanındaki asıl değerini ifade etmektedir. $\max_c x_q^t$ ise, q göstergesinin c ülkesi için t zamanındaki maksimum değerini belirtmektedir. Bununla birlikte, $\min_c(x_q^t)$ ifadesi ise, q göstergesinin c ülkesi için t zamanındaki minimum değerini ifade etmektedir.

Son olarak, Faktör Analizi ile ağırlıklar belirlenip endeksleme hesaplaması tamamlanmıştır. Bileşik göstergelerin çoğu, tüm değişkenlere aynı ağırlığın verilmesine dayanan eşit ağırlıklı bir yöntemle oluşturulmuştur (örneğin, UNDP'nin İnsani Gelişim Endeksi). Bu, bileşik göstergenin oluşturulmasında kullanılan tüm boyutların ve göstergelerin eşit derecede önemli olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bu yöntem, boyutlar arasında eşit olmayan ağırlıklandırma anlamına gelebileceği için bileşik göstergede dengesiz bir yapıya neden olabilecektir (OECD, 2008 s.31-32). İndeksimiz kompozit bir yapıya sahip olduğu için eşit ağırlık kullanımı da dengesiz bir yapı ortaya çıkarabilir. TBA kullanıldıktan ve göstergelerin istatistiksel önemi bulunduktan sonra, faktör analizi yöntemi kullanılarak göstergelerin istatistiksel kalitesini verilerde yansıtacak ağırlıklar belirlenmiştir.

Tablo 1. Faktör Analizi ve Ağırlıklar

Göstergeler	Faktör Yüklemeleri			Kare Faktör Yükleme			Ağırlıklar
	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 1	Factor 2	Factor 3	
100 Bin kişiye düşen banka şubesi sayısı	,320	,797	,116	,03	,27	,01	,10
1000 Bin kişiye düşen ATM sayısı	,532	,593	,038	,09	,15	,00	,06
1000 km ² ye düşen Şube sayısı	,046	,104	,959	,00	,00	,47	,18
1000 km ² ye düşen ATM sayısı	,236	,152	,911	,02	,01	,43	,17
1000 yetişkin başına mevduat hesabı	,093	,792	,329	,00	,26	,06	,10
1000 yetişkin başına kredi hesabı	,513	,692	,099	,09	,20	,01	,08

² Detaylar için Jolliffe (1986)'ya bakılabilir.

Mevduat-gelir oranı	,878	,329	,123	,26	,05	,01	,10
Kredi-gelir oranı	,910	,117	,153	,28	,01	,01	,11
Hayat sigortası prim hacmi / GSYİH	,785	,197	,163	,21	,02	,01	,08
Banka maliyet-gelir oranı	-,239	,308	-,08	,02	,04	,00	,02
Açık,Var	2,99	2,38	1,95				
Açık,/Top	,41	,33	,27				

Bunun devamında, endeksleri birleştirmek için, endeks oluşturma planını içeren süreçte UNDP'nin İGE yaklaşımının güncellenmiş formu kullanılmıştır. Temel Bileşen Analizi ile bulunan göstergelerin önemine göre ağırlıklar atandıktan sonra, endeksi oluşturmak için aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$D_i = \frac{\sum i_1 w_i}{n} \quad (3)$$

Bu formülde, D_i , boyut i 'yi temsil ederken i_1 ise gösterge 1'i ifade etmektedir. W_i , ise i göstergesinin karşılık gelen ağırlıklarını ifade etmektedir. Farklı olarak maliyet ve kolaylık boyutlarının göstergeleri olan ters ilişkili göstergeler için aşağıdaki formül kullanılmıştır:

$$D_i = 1 - \frac{\sum i_1 w_i}{n} \quad (4)$$

Son olarak, endeksler için toplama formülü: Son boyutların geometrik ortalaması şeklinde hesaplanmıştır.

$$FI_c = \prod_{i=1}^5 D_i \quad (5)$$

Endeksler oluşturulduktan ve açıklayıcı güçleri gözlemlendikten sonra OECD'nin endeks oluşturma sürecinin tüm adımları tamamlanmış oldu, ancak, oluşturulan endeks sonucunun ülke sıralaması açısından tutarlı olduğunu kanıtlamak için ek bir analiz gerekmektedir. Bu bağlamda, sıraların tutarlılığını göstermek için Kendall'in sıra uyum tahmini endeksi, bu makalenin yapılandırılmış endeksi tarafından araştırılmıştır. Kendall'in sıralama tahmini endeksi aşağıdaki formülle hesaplanmıştır:

$$KI_t = \frac{Var[\sum_{t=1}^T AR(E)_{it}]}{Var[T*AR(E)_{i1}]} \quad (6)$$

Formülde, $AR(E)_{it}$, t zamanında i 'inci ülkenin sırasını temsil etmektedir, $AR(E)_{i1}$, i 'inci ülkenin ilk yıldaki sıralamasını verirken, T ise endeksleri oluşturmak için kullanılan yıl sayısını gösterir. Kendall'in sıra uyumunun mekanizması, bu makalenin yapılandırılmış endeksine benzer şekilde çalışır. Böylece endeks sıra uyumunun değeri sıfır ile bir arasında değişmektedir. Bunu yaparken, bire yakın değerler, sıralar arasında mükemmel bir uyum anlamına gelmektedir.

Çalışmanın ilk kısmında, finansal içerme göstergelerinin açıklayıcı güçlerini araştırmak amacıyla ülkeye özgü faktörleri elde etmek için Dünya Bankası'nın "Dünya Kalkınma Göstergeleri" kullanılmıştır. İndeksi oluşturmak için demografik ve coğrafi banka hesapları ile ATM penetrasyonlarının göstergelerini toplamak için IMF'nin Uluslararası Finansal İstatistikler (IFS) ve Finansal Erişim Anketi (FAS) veri tabanları kullanılmıştır. Modelde yer alan ayırt edici özellikte, kişi başına düşen GSYH'ye göre hayat sigortası prim hacmi, mevduat bankaları tarafından özel krediler ve kişi başına GSYH'ye göre diğer finans kuruluşları tarafından verilen özel krediler göstergeleri Dünya Bankası'nın Küresel Finansal Kalkınma Veri tabanından elde edilmiştir.

Tablo 2. Finansal Kapsayıcılık İndeksi Göstergeleri

Erişim Göstergeleri	Kullanım Göstergeleri	Maliyet Göstergeleri	Zaman Dilimi
100 Bin kişiye düşen banka şubesi sayısı	Mevduat-gelir oranı	Banka maliyet-gelir oranı	2004 -2019
1000 Bin kişiye düşen ATM sayısı	Kredi-gelir oranı		
1000 km ² 'ye düşen Şube sayısı	Hayat sigortası prim hacmi / GSYİH		
1000 km ² 'ye düşen ATM sayısı			
1000 yetişkin başına mevduat hesabı			
1000 yetişkin başına kredi hesabı			

3,2 Dinamik Panel Veri Analizi Yöntemi

Çalışmada yöntemin ikinci kısmında ise oluşturulan endeks ile yoksulluğun çeşitli formları aşağıda ayrıntıları ile aktarılan sebeplerden ötürü, Dinamik Panel Veri Analizi yöntemleri ile karşılaştırılmıştır. Panel veri setine sahip olan bu çalışmada, Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi (Generalized Method of Moments - GMM) kullanılmıştır. Böylece söz konusu yıllar zarfında modelde ele alınan göstergeler için ortaya çıkabilecek hesaplanamayan yıl bazlı sabit etkileri elimine edilmiş olacaktır. Aynı zamanda söz konusu model, bize, hesaplanamayan heterojenlik sorununu da kontrol altına alma imkânı sağlayacaktır.

Kullanılan GMM modelinin çalışma şeklini kısaca açıklamak gerekirse: genel anlamda hesaplamalar bir dağılım ortalamasını, örneklem ortalamasına göre veya dağılım varyansını, örneklem varyansına göre olacak şekilde yapılmaktadır. Dolayısıyla; modelde amaç $\mu = E[y]$ değerini hesaplamaktır. Bu hesaplamayı yapmak için öngörülen μ değerini hesaplanması gerekecektir. $\hat{\mu} = \left(\frac{1}{N}\right) \sum_{i=1}^N y_i$ Formülü bu değerini bulunmasına yardımcı olacaktır. Popülasyon moment koşulunun örnek analogu olan bu hesaplama, aynı zamanda örneklemin moment şartını çözmeye yardımcı olacaktır.

$$\left(\frac{1}{N}\right) \sum_{i=1}^N (y_i - \mu) = 0 \quad (7)$$

$$E[y - \mu] = 0 \quad (8)$$

Tahmin üretirken örnek moment denklemlerini çözen tahminciler momentum-metodu (MM) tahmincileri denir. Momentum-metodu (MM), yalnızca moment koşullarının sayısı tahmin edilecek parametre sayısına eşit olduğunda çalışır. Aksi durumda model çalışmayacaktır. Bu noktada, Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) tahmincileri, örneklem moment koşullarının kuadratik formunu en aza indirmek için yapılan tahminleri tercih ederler, GMM, fazlaca tanımlanmış (over-identified) örneklem moment denklemleri sistemini en kısa şekilde çözmeye çok yakındır. GMM aynı zamanda, parametrelerin sayısı moment koşullarının sayısına eşit olduğunda MM'yi azaltmaktadır.

Modelde araştırma sorusu, q popülasyon moment koşullarını ima eder:

$$E[m(w_i, -\theta)] = 0 \quad (9)$$

Yukarıdaki denklemde; m, popülasyonda beklenen değerleri sıfır olan q x 1 vektörünün fonksiyonudur, w_i, i kişinin datasını temsil eder, Son olarak, θ ise k x 1 parametrelerinin vektörüdür, k ≤ q,

Popülasyon momentumuna karşılık gelen örneklem momentumları aşağıdaki gibidir:

$$\bar{m}(\theta) = \left(\frac{1}{N}\right) \sum_{i=1}^N m(w_i, \theta) \quad (10)$$

- $k < q$ olduğu durumda; GMM fazlaca tanımlanmış momentum denklem sistemlerini çözmeye en yakın parametreleri seçer. Şöyle ki;

$$\hat{\theta}_{GMM} \equiv \arg \min_{\theta} \bar{m}(\theta)'W\bar{m}(\theta) \quad (11)$$

- $k = q$ olduğu durumda; MM tahmini $\bar{m}(\theta)$ problemini çözer, Dolayısıyla, denklem;

$$\bar{m}(\theta)'W\bar{m}(\theta) = 0 \quad (12)$$

halini alır,

Bunların yanında; W parametresi, sadece, GMM modelinin verimliliğini etkiler, Şöyle ki;

- $W = I$ durumunda; tahmin sonuçları, tutarlı fakat verimsiz olacaktır,
- $W = \text{Cov}[\bar{m}(\theta)]^{-1}$ durumunda ise; verimli bir GMM tahmininden bahsedilebilir (David M, Drukker, 2009),

Sonuç olarak yukarıdaki gibi çeşitli varyasyonlarla daha verimli GMM tahminlerine ulaşılabilecektir,

Bunların yanında, çalışmada ele alınan veri setinde zaman serisi kısa olduğundan³ ($T < N$) ve açıklayıcı indikatörler kesin olarak dışsal değişkenlik özelliğine sahip olmadıklarından; özellikle Arellano ve Bond (1991) GMM tahmin modeli kullanılmıştır. Veri setinde zaman serisinin kısıtlı olması sebebiyle değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin ele alınması istatistiksel anlamda etkili olmayacaktır. Arellano Bond metodu, modelin temel aldığı moment koşulları açısından, iki temel adımdan oluşur, Birincisi; modelin ilk farklılık (first-differenced) formunu hesaplamaktır. İkincisi ise; hata terimiyle ilişkisiz olan bağlı değişkenlerin, zaman serisinde ait olduğu zaman döneminin bir öncesi değerinin, hesaplanmasıdır (lagged variables),

Dolayısıyla bu model, ilk olarak ilk farklılık formunu hesaplayarak hesaplanamayan heterojenlik sorunu kaynaklı potansiyel yanlış tahminleri (bias estimates) elemine etmiş olacaktır. Bunun yanında, bu metod, bir önceki döneminin değerleri hesaplanmış endojen göstergeleri enstrüman olarak kullanarak; bir önceki zaman dilimi değeri hesaplanmış bağımlı değişkenin dinamik endojenite sorununu kontrol altına almış olacaktır (Roodman, 2009).

Daha büyük N (gösterge sayısı) ve daha küçük T (zaman dilimi) özelliğine sahip veri seti kullanılarak; modeldeki parametreler aşağıdaki formdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$Y_{it} = Y_{it} - 1\gamma + \beta'X_{it} + u_i + \varepsilon_{it} \quad (13)$$

$i = \{1, \dots, N\}$ ve $t = \{1, \dots, T\}$ olmak üzere; $Y_{it} - 1\gamma$ bir önceki zaman dilimi değeri hesaplanmış bağımlı değişkeni temsil etmektedir ve hesaplanamayan bireysel sabit etkilerle (u_i) ilişkilidir, Direkt olarak modelden u_i 'yi kaldırmak T zaman değeri anlamında tutarsız bir hesaplama ortaya çıkaracaktır,

Yukarıda da belirtildiği üzere modelin ilk farklılık (first-differenced) formu hesaplandığında;

³ Veri setinde kısa zaman serisi ve daha fazla ülke olduğu için; $T < N$ (time < number of observations) şeklindeki veri setleri için özel olarak tasarlanmış Arellano & Bond'un "xtabond2" koduyla hesaplanan GMM tahmin yöntemi kullanılmıştır.

$$\Delta Y_{it} = \Delta Y_{it} - 1\gamma + \Delta\beta'X_{it} + \Delta\varepsilon_{it} \quad (14)$$

hesaplanamayan bireysel sabit etkiler (u_i) değeri ortadan kalkmış olacaktır. Fakat $\Delta Y_{it} - 1$ değerinin içindeki $Y_{it} - 1$ değeri $\varepsilon_{it} - 1$ hata teriminin bir fonksiyonudur. Lineer denklemde $\varepsilon_{it} - 1$ de hali hazırda $\Delta\varepsilon_{it}$ 'nin içindedir, Dolayısıyla, $\Delta Y_{it} - 1$, $\Delta\varepsilon_{it}$ ile ilişkilidir denebilecektir (Arellano ve Bond, 1991).

Literatürde 1991 yılına kadar, daha geriye giderek bir önceki dönemleri hesaplayan modeller için 2SLS modeli önerilmekteydi. Ancak zaman diliminin kullanılan değerler sayısından az olduğu veri setleri için Arellano & Bond GMM metodu en uygun hesaplama yöntemi olacaktır (Arellano ve Bond, 1991). Modelleme için öncelikle Difference-GMM kullanılarak tahminler hesaplanmış; ardından System-GMM değerleri kullanılarak yapılan tahminler hesaplanmıştır. Hansen, AR1 ve AR2 testlerinin sonuçlarına göre one-step System-GMM tahminlemesinin çalışmanın modeli için daha uygun olduğu görülmüştür.

Arellano & Bond GMM metodunun uygulanmasında orijinal tahminleme genellikle Difference-GMM metodu olarak adlandırılır. Ancak genişletilmiş tahminleme metodları kullanıldığında bu genel olarak System-GMM olarak adlandırılır. System-GMM metodunu kullanmanın maliyeti; bağımlı değişkenin üretim sürecinin başlangıç koşullarına bir dizi ek kısıtlama içermesidir (Baum, 2013). Sistem GMM tahmincisi iki denklem sistemini elde etmek için seviye (levels equation) denklemini kullanır. Bu denklemlerden biri farkları alınmış (differenced), bir tanesi de seviyedir (levels). İkinci denklemin eklenmesi ek enstrümanları elde etmeye yararmaktadır. Böylece, ikinci denklemdeki seviye göstergeler kendi bir önceki yıl farklarıyla modele girmiş olacaktır. Bu da genel olarak modelin verimliliğini arttıracaktır (Mileva, 2007).

4. Bulgular ve Tartışma

Yoksulluk verilerinin toplanması, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere çok sayıda ülke için oldukça zordur. Bunun nedeni, çoğu ülkenin, özellikle de gelişmekte olan ülkelerin, 1990'ların sonlarında veri toplamaya başlaması ve mevcut verilerin çoğunun sırasıyla her yılı içermemesidir. Bazı araştırmacılar, yoksullar için hem gelir hem de çalışan sayısı yönlerini ifade eden veri setlerini kullanırken, bazıları literatürde yoksulluğun azaltılmasını temsil etmek için kişi başına düşen geliri kullanmaktadır.

Bu çalışma yoksullukla ilgili çok boyutlu bir yaklaşımla, yoksulluğun tüm boyutlarını ele almak sureti ile, finansal katılım-yoksulluk ilişkisini incelemektedir. Bu bağlamda, mutlak ve göreceli yoksulluk, dağılım anlamında yoksulluk ve sağlıkla ilgili yoksulluk gibi boyutlar ele alınmıştır. Bunun için, günlük 2 dolar sınırında kişi başı yoksulluk, en düşük yüzde 10 ve yüzde 20'nin elindeki gelir payı ve bebek ölüm hızı göstergeleri kullanılmıştır. Bunların yanında, modellerdeki karşılaştırmalı sonuçları kontrol etmek amacıyla; kişi başı GSYİH büyüme oranı, enflasyon oranı, ticari açıklık ve kamu harcamaları gibi göstergeler kullanılmıştır. Böylece bir kamu politikası aracı olarak finansal araçlara ulaşımın artırılmasının yoksulluk ile ilişkisi kontrollü olarak incelenmiş olacaktır.

Bu bağlamda, çalışmanın yöntem kısmının ilk aşamasında Temel Bileşen Analizi ve Faktör Analizi gibi yöntemler uygulanarak hazırlanan çok boyutlu finansal kapsayıcılık endeksi ile yoksulluk göstergeleri arasındaki ilişki analiz edilmiştir. OECD üye ülkeleri için bir kamu politika aracı olarak finansal araçlara ulaşımı kolaylaştırma yoluyla finansal gelişmişliğe ulaşma yönteminin yoksulluk üzerindeki olası etkileri araştırılmıştır. Bunu yaparken, yoksulluğun farklı tanımları için ayrı ayrı modellemeler yapılmak sureti ile finansal kapsayıcılığın etkileri ölçülmüştür.

4.1 Finansal Kapsayıcılığın Gelir Dağılımına Etkisi

İlk modelde, OECD üye ülkeleri içerisinde, finansal araçlara ulaşımın kolaylaştırılmasının, toplumun en düşük seviyedeki gelir diliminde yer alan kesiminin üzerindeki etkisine bakılmaktadır. Tablo 2'ye göre, tüm finansal kapsayıcılık endeks değerleri toplumun en alt dilimindeki kesimin gelir payı ile istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Sonuçlara göre, OECD ülkelerinde finansal araçlara ulaşımın kolaylaştırılması yönünde yapılan politika tercihlerinin gelir dağılımı ile ilintili yoksulluk tanımlarına olumlu etkisinin olduğu söylenebilecektir. Bu sonucun literatürde bulunan sonuçlarla da paralel olduğu görülmektedir.

Ülkelerdeki kişi başı gelir artışı, politik istikrar, ticarete dışa açıklık ve enflasyon gibi kontrol değişkenlerinin de beklenen yönde yoksulluk tanımına etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Söz konusu göstergelerin kontrol değişkenleri olarak modelde ele alınmış olması ve istatistiksel olarak anlamlı bulunan sonuçlar modelin geçerliliğini artırıcı etmenlerdir. Kamu harcamalarının da beklenen yönde yoksulluk tanımları ile ilişkili olması, finansal araçlara ulaşım yönünde yapılacak olası politika tercihlerinin anlamlılık derecesini artırmaktadır.

Öte yandan, tüm sonuçlar, ilişkinin içsellik veya eşzamanlılık yanlılığından kaynaklanmadığını göstermektedir. GMM yöntemini kullanmak ve finansal içermenin dışsal bileşenini çıkarmak, ters nedensellik ve/veya eşzamanlılık yanlılığının kontrol edilmesine olanak tanımaktadır. Araçların geçerlilik testleri, araçların geçerli olduğunu ve dolayısıyla birinci aşama regresyonlarda birlikte kullanıldığını göstermektedir.

Tablo 2. Finansal Kapsayıcılık ve Gelir Dağılımı

	En Fakir %10 Gelir Payı			En Fakir %20 Gelir Payı		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Finansal Kapsayıcılık İndeks	0,390** (0,530)	0,270* (0,193)	0,175** (0,293)	0,403*** (0,374)	0,690* (0,609)	0,175** (0,293)
Kamu Harcaması	0,042** (0,571)		0,200* (0,181)	0,090* (0,123)	0,160** (0,381)	
Enflasyon	-0,121 (0,234)	-0,227* (0,179)		-0,069 (0,070)		-0,175* (0,366)
Ticari Açıklık	-0,494* (0,532)	-0,363 (0,871)	-0,571* (0,305)	-0,481* (0,453)	-0,371* (0,047)	
Kişi Başı GSYİH Büyüme	0,118* (0,110)	0,128 (0,114)	0,102** (0,009)	0,102 (0,009)	0,115** (0,127)	0,113* (0,125)
Politik İstikrar	0,300*** (0,530)	0,654** (0,193)	0,214*** (0,293)	0,170*** (0,054)	0,199** (0,395)	0,095* (0,101)
AR(1) test (p-value)	[0,000]	[0,000]	[0,000]	[0,000]	[0,000]	[0,000]
AR(2) test (p-value)	[0,290]	[0,809]	[0,406]	[0,055]	[0,216]	[0,874]
Hansen, p-value	[0,560]	[0,670]	[0,450]	[0,410]	[0,820]	[0,250]
Diff Hansen 1, p-value	[0,420]	[0,870]	[0,540]	[0,650]	[0,760]	[0,660]
Diff Hansen 2, p-value	[0,210]	[0,330]	[0,430]	[0,970]	[0,800]	[0,380]
Ülke Sayısı	38	37	36	38	37	38

Not: *** bir katsayının %1 düzeyinde anlamlı olduğunu, ** %5 düzeyinde anlamlı olduğunu ve * %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir, Standart Hatalar ülkeye göre kümelenmiş ve parantez içinde rapor edilmiştir,

Ayrıca, en düşük gelirli yüzdelik dilimdeki gelir artışını genel kişi başına GSYİH büyümesi ve finansal içerme önlemleri üzerinde gerileyerek, finansal içermenin en yoksul yüzde 10 ve yüzde 20'lik dilim üzerindeki etkilerini ayırt etme imkânı yakalanmış oldu. Bu nedenle, finansal erişim ölçütlerinin katsayısının, finansal erişimin en yoksul gelir dilimlerinin büyümesi üzerindeki herhangi bir dağıtımsal etkisini ortaya koymada başarılı olduğu söylenebilecektir.

4.2 Finansal Kapsayıcılığın Sosyal Anlamda Yoksulluğa Etkisi

Bu bölümde, yoksulluğun sağlıkla ilgili tanımı bebek ölüm hızı göstergesi ile ele alınarak; finansal araçlara ulaşım ile etkileşimi ölçülmüştür. Bu göstergeyi kullanmanın amacı, finansal içermenin toplumdaki yoksul kesimler üzerindeki sosyal etkilerini ölçmektir. Bu analizin ardındaki varsayım, yoksulların finansal erişime ulaşarak ellerinde tuttıkları artan varlıklarının bir kısmını hanelerinde bebek ölümlerini azaltmak için harcama eğiliminde olduklarıdır. Söz konusu hipotezi doğrular nitelikte elde edilen sonuçlara göre finansal kapsayıcılık endeksi bebek ölüm hızı göstergesi ile istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur, Buna göre finansal araçlara ulaşım arttıkça bebek ölüm hızı yavaşlamaktadır. AR ve Hansen testlerine göre tüm bu sonuçların tersine nedensellik ve eşzamanlılık yanlılığından arındırılmış ve sağlam olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Finansal Kapsayıcılık ve Sosyal Yoksulluk

	Bebek Ölüm Hızı		
	(1)	(2)	(3)
Finansal Kapsayıcılık İndeks	-0,664** (0,193)	-0,608** (0,145)	-0,933*** (0,298)
Kamu Harcaması	-0,042* (0,571)		-0,090* (0,181)
Enflasyon	-0,134 (0,375)	0,227* (0,179)	
Ticari Açıklık	-0,002* (0,001)	-0,004** (0,009)	-0,071* (0,105)
Kişi Başı GSYİH Büyüme	-0,118* (0,110)	-0,025** (0,114)	-0,102* (0,009)
Politik İstikrar	-0,103* (0,160)	-0,132** (0,170)	-0,117* (0,053)
AR(1) test (p-value)	[0,000]	[0,000]	[0,000]
AR(2) test (p-value)	[0,345]	[0,754]	[0,320]
Hansen, p-value	[0,130]	[0,260]	[0,445]
Diff Hansen 1, p-value	[0,412]	[0,328]	[0,154]
Diff Hansen 2, p-value	[0,215]	[0,543]	[0,320]
Ülke Sayısı	38	38	38

Not: *** bir katsayının %1 düzeyinde anlamlı olduğunu, ** %5 düzeyinde anlamlı olduğunu ve * %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir, Standart Hatalar ülkeye göre kümelenmiş ve parantez içinde rapor edilmiştir,

Ayrıca, finansal kapsayıcılık göstergemiz ile bebek ölüm oranı arasındaki olumsuz ilişki, bu bölümdeki çeşitli duyarlılık testlerine göre de geçerli bulunmuştur. Tüm modellerimizde olduğu gibi; ülkelerdeki gelire

dayalı büyümenin etkisinin kontrolü için kişi başına GSYH, ülkelerin makroekonomik istikrarlarını kontrol etmek için enflasyon, hükümet harcamaları ve siyasi istikrar ve son olarak, ülkenin dışa açıklığını kontrol etmek için ticari açıklık göstergeleri kullanılmıştır. Enflasyon dışındaki tüm kontrol değişkenlerinin bebek ölüm hızı ile negatif ve istatistiksel olarak anlamlı sonuç vermesi modelimizin güvenilirliğini ve sonuçların geçerliliğini artırmaktadır.

Bunun yanında, enflasyon göstergesinin de pozitif yönde anlamlı bulunması toplumun alt kesimlerinin enflasyonist etkilerden doğrudan etkilendiğinin bir diğer kanıtı olması dolayısı ile önem arz etmektedir. Öte yandan, kamu harcamaları ve politik istikrar gibi kamu politika araçlarının sağlıklı ilintili yoksulluk üzerindeki dolaylı etkisi çalışmanın dayandığı hipotezi desteklemektedir. Bu aynı zamanda kamu harcamalarını açıklayan teorilerle de uyumlu bir sonuçtur, Özellikle örneklemedeki ülkeler grubunun özellikleri düşünüldüğünde Wagner Kanunu'nun işleyişine uygun bir sonuç olduğu söylenebilecektir.

4.3 Finansal Kapsayıcılığın Mutlak Yoksulluğa Etkisi

Çalışmanın bu kısmında finansal araçlara ulaşım politikasının mutlak yoksulluk tanımına etkisi analiz edilmektedir. Bu minvalde, mutlak yoksulluk tanımı için kişi başı günlük 2 dolar yoksulluk sınırının altında yaşayan kesimi kapsayan gösterge kullanılmıştır. Tablo 4'te yer verilen sonuçlara göre finansal kapsayıcılık endeksi ile temsil edilen finansal araçlara ulaşımı artırma yolu ile finansal gelişmişliği artırma politikasının mutlak yoksulluk ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi söz konusudur. Mutlak yoksulluk tanımına olumlu katkı sunduğu görülen bu politikanın diğer makroekonomik kontrol değişkenlerinin modele katıldığı durumlarda da bu ilişkiyi sürdürdüğü görülmektedir.

Tablo 4. Finansal Kapsayıcılık ve Mutlak Yoksulluk

	Kişi Başı Günlük 2 dolar Yoksulluk Sınırı		
	(1)	(2)	(3)
Finansal Kapsayıcılık İndeks	-0,610*	-0,175*	-0,400**
	(0,353)	(0,193)	(0,440)
Kamu Harcaması	-0,042**		-0,200*
	(0,571)		(0,181)
Enflasyon	0,027*	0,090**	
	(0,179)	(0,179)	
Ticari Açıklık	-0,001	-0,070*	-0,003*
	(0,005)	(0,006)	(0,001)
Kişi Başı GSYİH Büyüme	-0,118*	-0,544**	-0,908***
	(0,061)	(0,110)	(0,700)
Politik İstikrar	-0,103	0,132*	-0,117
	(0,160)	(0,170)	(0,053)
AR(1) test (p-value)	[0,000]	[0,000]	[0,000]
AR(2) test (p-value)	[0,306]	[0,630]	[0,320]
Hansen, p-value	[0,432]	[0,549]	[0,124]
Diff Hansen 1, p-value	[0,332]	[0,115]	[0,235]
Diff Hansen 2, p-value	[0,490]	[0,243]	[0,140]
Ülke Sayısı	38	38	38

Not: *** bir katsayının %1 düzeyinde anlamlı olduğunu, ** %5 düzeyinde anlamlı olduğunu ve * %10 düzeyinde anlamlı olduğunu gösterir, Standart Hatalar ülkeye göre kümelenmiş ve parantez içinde rapor edilmiştir,

Modelde, kamu harcamalarının, ticarete dışa açıklığın ve politik istikrarın da mutlak yoksulluk üzerinde azaltıcı etki yarattığı ortaya konmuştur. Söz konusu sonuçlar modelin geçerliliğini artırıcı etken olarak açıklanabilecektir, Bununla birlikte modelin geçerliliği için yapılan AR ve Hansen testlerine göre tüm bu sonuçların tersine nedensellik ve eşzamanlılık yanlılığından arındırılmış ve sağlam olduğu görülmektedir. Sonuçlara göre OECD üyesi ülkelerin uygulayacakları finansal araçlara ulaşımı kolaylaştırıcı politikaların mutlak yoksulluk tanımlarına doğrudan etkisi mümkün görünmektedir. Bu yönde atılacak adımların mutlak yoksulluk sınırında yaşayan kesimin oranını azaltacağı söylenebilecektir.

Çalışma sonunda bulunan tüm sonuçların literatürle uyumlu olduğu görülmektedir. Örneğin, Chibba (2007, 2008), Dupas ve Robinson (2009, 2011), Ashraf ve diğerleri (2010) ve Hanning ve Jansen (2010) finansal kapsayıcılık ve yoksulluk arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulmuşlardır. Literatürde şu ana kadar, finansal araçlara ulaşımı kolaylaştırıcı politikaların insanların genel refahını artırabileceğini savunulmaktadır. Çalışmada da görüldüğü gibi, resmi finansal hizmetlere erişimin kolaylaştırılması ve finansal sisteme dahil olan kişi sayısının artırılması yoksulluğun azaltılması politikalarının etkilerini olumlu yönde etkileyebilecektir. Öte yandan, Hindistan'ın eyaletleri için yaptığı çalışmada ticari banka hesaplarına artan erişimin yoksulluğun azaltılmasıyla önemli ölçüde ilişkili olmadığını savunan Bhandari (2009)'nin aksine, söz konusu çalışmada OECD ülkeleri örneğinde finansal araçlara ulaşımı kolaylaştırmanın olumlu yönde bir etkisi olduğu bulunmuştur.

5, Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmanın araştırma sorusunu oluşturan; bir politika tercihi olarak finansal araçlara ulaşımı kolaylaştırmanın çeşitli yoksulluk tanımları üzerinde etkisinin olup olmadığı konusuna yapılan analizler eliyle bir cevap aranmıştır. Çalışma, orijinalliğinin ilk ve en önemli aşaması olan OECD ülkeleri için çok boyutlu finansal kapsayıcılık endeksi oluşturulması ile başlamıştır, Hemen ardından oluşturulan endeks ile çeşitli yoksulluk tanımlarının arasındaki ilişki dinamik panel veri araştırma yöntemi kullanılarak ölçülmüştür. Bu aşama da çalışmanın orijinalliğinin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Zira literatürde hem söz konusu kapsayıcı analiz yöntemlerinin hem de çok boyutlu yoksulluk tanımının bir arada kullanıldığı bir örnek mevcut değildir.

Buna göre, bir politika tercihi olarak finansal araçlara ulaşımın kolaylaştırılmasının çeşitli yoksulluk tanımları ile olumlu yönde bir ilişkisi olduğu ortaya konmuştur. Böylece, finansal hizmetlere erişim oranlarının yüksek olduğu ülkelerde, en alt kesimlerin gelir dilimi artışlarında yükselme, bebek ölüm oranlarında ve mutlak yoksulluk oranlarında azalmalar görülmektedir. Önceki çalışmaların ortaya koyduğu üzere, bu çalışmada da finansal kapsayıcılık ve en düşük kesimlerin gelir payı ile anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Model sonuçları, yalnızca yoksulluk tanımlarıyla önemli ölçüde ilişkili olmakla kalmayıp, tersine nedensellik sorununu ortadan kaldırması açısından da geçerliliği yüksektir. Bu nedenle, çalışma sonuçları, finansal erişim düzeylerinin yoksulluğu azaltma süreci üzerinde olumlu etkileri olduğunu öne sürebilmektedir. Bunu yaparken, tasarruf hesapları ve krediler gibi resmi finansal hizmetlere erişimin artırılmasının yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olabileceği sonucuna varılmıştır. Ancak, burada çalışma sonuçlarının finansal kapsayıcılık ile yoksulluk arasında nedensel bir ilişkiye işaret etmediğini belirtmek gerekmektedir.

Genel itibari ile, çalışmadaki temel argüman, ekonomik büyüme yoluyla dolaylı etkisinin ötesinde, finansal içermenin finansal kurumlara erişim açısından yoksulların refahı üzerinde doğrudan bir etkisi olduğudur. Bu noktada, politika yapıcılara karar verme sürecinde rehberlik etmek için finansal içirme

araçlarının ve politikalarının insanların genel refahı üzerindeki etkilerini araştırmak önem arz etmektedir. Bu minvalde çalışmamızda, politika yapımcıların, tüm finansal kurumlara ve finansal hizmetlere erişimi artırmak için finansal sektör reformlarını yönlendirmeleri ve tasarrufları yoksullara yönlendirerek onlara daha fazla kredi sağlamaları gerektiği tartışılmaktadır. Yoksulların yoksul kalmalarının temel nedenlerinden biri, yatırım faaliyetlerinin riskinden korkmalarına neden olan riske maruz kalma (risk exposure) olduğundan, yoksulların maruz kaldığı riskleri azaltabilecek politikalar yoksullukla mücadele için hayati önem taşımaktadır.

Önceki bölümlerde tartışıldığı gibi, toplumun yoksul kesimlerinin maruz kaldığı riski azaltmak için mikrofinans hizmetleri kullanılabilir. Müşteriler, özellikle kadınlar için doğrudan sübvansiyonlar veya daha iyi kredi fırsatları, ülkelerde yoksulluğun azaltılmasına yardımcı olabilir. Ayrıca, finansal kapsayıcılık için yeni zaman serisi verilerinin oluşturulması ve yoksulluk ile finansal kapsayıcılık arasındaki uzun vadeli nedensel ilişkinin kontrol edilmesi, literatüre katkıda bulunmak için daha çok çalışılmalıdır. Bununla birlikte, veri elde etme sorunu hala bu hedefe ulaşılmasına engel olmaya devam etmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma ikincil veriler kullanılarak ampirik yöntemlerle analiz edildiği için herhangi bir etik beyanına gerek duyulmamaktadır.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Çalışma tek yazarlıdır, dolayısı ile tüm çalışma şahsına aittir.

Çıkar Beyanı

Söz konusu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynaklar

- Arellano, M, ve Bond, S, (1991), Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations, *Review of Economic Studies*, 58, 277-297,
- Ashraf, N., Karlan, D., ve Yin, W, (2010), Female Empowerment: Impact of a Commitment Savings Product in the Philippines, *World Development*, 38, 333-344,
- Barr, M, S, (2004), Banking the Poor, *Yale Journal on Regulation*, 21, 121-238,
- Baum, C, F, (2006), *An introduction to modern econometrics using Stata*, College Station, Tex, Stata Press,
- Baum C, F, (2013), *Dynamic Panel Data estimators*, Boston College, Spring 2013,
- Bhandari, A, K, (2009), Access to banking services and poverty reduction: a state wise assessment in India, Bonn, *Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit Institute for the Study of Labor*, IZA Discussion Paper No, 4132 April 2009,
- Buckland, J, ve Guenther, B, (2005), There are no banks here: financial and insurance exclusion in Winnipeg's North End: a research report, *Winnipeg, Winnipeg Inner-City Research Alliance*,
- Chibba, M, (2007), Monetary Policy, Governance and Economic Development: The Botswana experience, *World Economics -Henley on Thames-*, 8, 111-130,
- Chibba, M, (2008a), Poverty Reduction in Developing Countries No consensus but plenty of solutions, *World Economics -Henley on Thames-*, 9, 197-200,
- Chibba, M, (2008b), Monetary policy for small emerging market economies: the way forward, *Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies*, 1, 299-306,
- Chibba, M, (2008c), Financial Inclusion and Development: Concepts, Lessons Learned and Key Pillars, *Mimeo*,
- Christen, R, Rhyne, E, ve Vogel, R, (1994), Maximising the Outreach of Microenterprise Finance: The Emerging Lessons of Successful Programs, Focus Note No, 2, *CGAP Consultative Group to Assist the Poorest*, Washington DC,
- Claessens, S, (2005), Access to financial services: A review of the issues and public policy objectives, [Washington, D.C.], *World Bank, Financial Sector Operations and Policy Dept*,
- Connolly, C, ve Hajaj, K, (2001), Financial services and social exclusion, Sydney, N, S, W, *Financial Services, Consumer Policy Centre*, University of New South Wales,
- Dollar, D, ve A, Kraay, (2002), Growth is Good for the Poor, *Journal of Economic Growth- Dordrecht-*, 7, 195-225,
- Drukker M, D., (2009), *Generalized method of moments estimation in Stata*, 11, Stata Conference Washington, DC 2009,
- Dupas, P, ve Robinson, J, (2009), *Savings constraints and microenterprise development evidence from a field experiment in Kenya*, Cambridge, Mass, National Bureau of Economic Research,
- Dupas, P, ve Robinson, J, (2011), *Why don't the poor save more? Evidence from health savings experiments*, Cambridge, Mass, National Bureau of Economic Research,

- Emara, N, ve Mohieldin, M, (2020), Financial inclusion and extreme poverty in the MENA region: a gap analysis approach, *Review of Economics and Political Science*, Vol, 5 No, 3, pp, 207-230,
- Hannig, A, ve Jansen, S, (2010), Financial inclusion and financial stability: current policy issues, Tokyo, Asian Development Bank Inst,
- Hanmer, L,, ve Naschold, F, (2000), Attaining the international development targets: will growth be enough? *Development Policy Review*, 18,
- Honohan, P, (2006), *Household financial assets in the process of development*, Washington, D,C, World Bank,
- Hutcheson, G, ve Sofroniou, N, (1999), *The multivariate social scientist introductory statistics using generalized linear models*, London, Sage Publications
- Jolliffe, I,T, (1986), *Principal component analysis*, New York, Springer-Verlag,
- Jones, P, (2008), From tackling poverty to achieving financial inclusion-The changing role of British credit unions in low-income communities, *Journal of Socioeconomics*, 37, 2141-2154,
- Kempson, E, ve Whyley, C, (1998), *Access to current accounts*, London: British Bankers Association,
- Kumar, C, ve Mishra, S, (2000), *Banking Outreach and Household level Access: Analyzing Financial Inclusion in India*, Indira Gandhi Institute of Development Research (IGDR), Mumbai,
- Mileva, E, (2007), Using Arellano-Bond Dynamic Panel GMM Estimators in Stata, Economics Department Fordham University, July 9, 2007,
- Montgomery, R, (1996), Disciplining or protecting the poor? Avoiding the social costs of peer pressure in micro-credit schemes, *Journal of International Development*, 8, 289-305,
- Mosley, P, ve Hulme, D, (1998), Microenterprise finance: is there a conflict between growth and poverty alleviation? *World Development: The Multi-Disciplinary International Journal Devoted to the Study and Promotion of World Development*, 26,
- Nardo, M., ve Saisana, M, (2005), *Tools for composite indicators building*, European Commission,
- OECD, (2008), *OECD framework for the evaluation of SME and entrepreneurship policies and programmes*, Paris, OECD,
- Omar, A, M, ve Inaba, K, (2020), Does financial inclusion reduce poverty and income inequality in developing countries? A panel data analysis, *Journal of Economic Structures*, 9:37, 2-25,
- Pearson, K, (1901), *On lines and planes of closest fit to systems of points in space*, London, University College,
- Pitt, M, M, ve Khandker, S, R, (1998), The impact of group-based credit programs on poor households in Bangladesh: Does the gender of participants matter? *Journal of Political Economy*, 106(5), 958-996,
- Robinson, M, (1996), Some key questions on finance and poverty, *Journal of International Development* 8, (March-April), 153-161,
- Roodman, D, (2009), How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata, *STATA JOURNAL*, 9 (1): 86-136,

- Roodman, D, ve Morduch, J, (2009), The impact of microcredit on the poor in Bangladesh: Revisiting the evidence, Working paper 174, Washington, DC: *Center for Global Development*,
- Rutherford, S, (1996), Learning from the urban informal sector, Paper presented at an international workshop on Poverty and Finance in Bangladesh, IDPAA and Proshika, Dhaka,
- Sharma, R,, Didwania, M,, ve Kumar, P, (2011), Need of Financial Inclusion for Poverty Alleviation and GDP Growth, *SSRN Electronic Journal*, 10,2139/ssrn,2434473,
- Stiglitz, J, (1998), *The Role of the State in Financial Markets*, Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics, p, 19–52, Washington, D.C., World Bank,
- United Nations, (2013), *The Millennium Development Goals Report 2013*, United Nations Publications,
- Van Rooyen, C,, Stewart, R,, ve De Wet, T, (2012), The Impact of Microfinance in Sub-Saharan Africa: A Systematic Review of the Evidence, *World Development*, 40, 2249-2262,
- World Bank, (2008), Finance for All? Policies and Pitfalls in Expanding Success, A World Bank Policy Research Report, World Bank Group, <http://www.myilibrary.com?id=119146>,
- World Bank, (2001), Banking the poor measuring banking access in 54 economies, Washington, DC, World Bank, <http://public.eblib.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=459845>,

Yönetim Alanında Güncel Konuların Disiplinlerarası Görünümü: Bibliyometrik Bir Analiz

Özüm EĞİLMEZ¹

Yönetim Alanında Güncel Konuların Disiplinlerarası Görünümü: Bibliyometrik Bir Analiz

Öz

Bu çalışmanın amacı akademisyenlere ve işletmecilik dünyasındaki uygulamacılara yönetim konularının interdisipliner evrimi hakkında, akademi ve iş dünyasındaki hızlı değişimi yansıtan literatürden yola çıkılarak öngörüler sunmaktır. Mevcut durumun yansımaları, geçmişten bu yana akademiye ve uygulama dünyasına şekil veren akademik yayınlar ve konu kategorilerini inceleyerek Web of Science veritabanı üzerinden bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz temelinde yönetim literatüründeki konularının güncel ve disiplinlerarası evrimi; (i) yıllık yayımlanan yayın sayısı, (ii) yön veren dergi ve en çok atıf alan yayınlar, (iii) yıllara göre çalışılan konular, (iv) anahtar kelimelerin geçmişten günümüze evrimi ve etkileşimi bağlamında araştırılmıştır. Analiz 1975-2022 yılları arasında kapsamakta olup, literatürdeki değişimin belirli periyotlarda nasıl değiştiği 748 araştırma ile gösterilmiştir. Analiz bulguları yönetim konularının interdisipliner bir görünüm aldığı ve özellikle yönetim kökenli dergilerde ise farklı yöntemlerin kullanılarak interdisipliner özelliği yansıttığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Yönetimde Güncel Konular, Bibliyometrik Analiz, Tematik Evrim, R Programlama Dili

Makale Türü: Araştırma

An Interdisciplinary View of Current Issues in Management: A Bibliometric Analysis

Abstract

The aim of this study is to present insights to academics and practitioners in the business world on the interdisciplinary evolution of management issues, based on the literature reflecting the rapid change in academia and business. A bibliometric analysis was carried out on the Web of Science database by examining the reflection of the current situation, the academic publications and subject categories that have shaped the academy and the world of practice since the past. The current and interdisciplinary evolution of issues in the management literature is examined through the context of; (i) the number of publications published annually, (ii) the most leading journals and cited publications, (iii) the topics studied by years, (iv) the evolution and interaction of keywords from past to present. The analysis covers the years 1975-2022 via 748 research. Findings of the analysis reveal the interdisciplinary view of management issues and reflect the interdisciplinary feature by using different methods, especially in management-based journals.

Keywords: Current Issues in Management, Bibliometric Analysis, Thematic Evolution, R Programming

Paper Type: Research

¹ Dr. Öğr. Üye., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ozum.egilmez@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5251-5629>

1. Giriş

Yönetim alanındaki araştırmalar incelendiğinde, farklı araştırma alanlarını barındırdığı gözlemlenmektedir. Bu durum günümüzün değişimleri göz önünde bulundurulduğunda oldukça anlamlı kabul edilebilir. Çeviklik, dinamiklik, esneklik, adaptasyon gibi kavramlar yönetim alanında her geçen gün karşımıza çıkan kavramlardandır. Araştırmaların temellerine inerek, mevcut durumda aktif kavramların disiplinlerarası yansımalarını görebilmek, gelecekteki araştırmalara da ışık tutacaktır. Yönetim disiplininin uygulamalı bir alanda gerçekleşmesi, birçok disiplin ile bazen iç içe geçmiş, bazen de dirsek temasında olması durumundan yola çıkarak yazar, son dönemde yönetim alanı içerisinde en çok ön plana çıkan yayınlar, dergiler ve tematik konular vasıtasıyla gelecekteki araştırmalar için bir çerçeve çizmeyi amaçlamıştır.

Çalışmanın ortaya çıkışı, sosyal bilimler alanında disiplinlerarası çalışmaların ve dergilerin artış göstermesi ile şekillenmiştir. Güncel konuların neler olduğu ve hangi anahtar kelimeler altında nasıl bir evrim gösterdiğini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada, ilgili bağlam gereği, bibliyometrik bir inceleme yapılmasını gerektirmiştir. Bibliyometrik analiz ile istatistikî verilere odaklanılarak hem kendi disiplinlerini tam olarak bilen profesyoneller ile aynı bilimsel disiplin içindeki gruplara bilgi sunulabilmektedir. Özel veya resmî kurumlar giderek artan bir şekilde bibliyometrik analizleri okuyarak yeni trendlerin, rekabet eden grupların ve bunların yanında iş birliği olanaklarından da haberdar olmaktadır. Benzer şekilde, farklı yazarlar tarafından sayısız konuda bibliyometrik çalışmalar yapıldığı görülmektedir (Van Eck ve Waltman, 2010; Geissdoerfer, Savaget, Bocken ve Hultink, 2017; Aria ve Cuccurullo, 2017; Zupic ve Čater, 2015; Cobo, López-Herrera, Herrera-Viedma ve Herrera, 2011; Meerow, Newell ve Stults 2016; Ramos-Rodríguez ve Ruiz-Navarro, 2004; Fahimnia, Sarkis ve Davarzani, 2015). Ancak kullanılan analiz teknikleri ve araçlarının farklı farklı olduğu söylenebilir (Gephi, HistCite, BibExcel, Pajek, CiteSpace, VOSviewer ve R- Bibliometric Package vb.). Günümüzde ise Web of Science (WOS), Scopus veya Google Scholar gibi veritabanları raporların üretilmesinde kolaylıkla kullanılabilmekte ve analiz araçlarıyla bütünleşik çalışabilmektedirler (Li, Burnham, Lemley ve Britton, 2010). Farklı konularda ve bibliyometrik analiz özelinde yapılan makalelerin, Kütüphane ve Bilgi Bilimi (Information and Library Sciences, ILS) grubu dahilindeki bilgi uzmanları ve bu alanın dışarısında kalan birçok konu özelinde çalışan araştırmacılar ve profesyonellerin benimsedikleri yaklaşımların bir ayrışma yarattığı tartışılmaktadır (Ellegaard ve Wallin, 2015; Ellegaard, 2018). Örnek olarak Scientometrics veya Journal of Informetrics gibi ILS grubuna dahil olan ve bilgi bilimi dahilinde faaliyet gösteren dergilerde ölçümlerin normalleştirilmesini çalışılırken; Journal of Production veya Strategic Management Journal gibi (ILS grubu dışı) dergiler ise bir konu özelinde bilimsel üretimi değerlendirme ve sonuçları politika yapıcılara, akademisyenlere veya diğer paydaşlara sunma ihtiyacı içerisindedirler. Üretilen raporlama ve araştırmaların artışı veritabanlarında yapılan genel bir sorgu ile görülmektedir. Bu sebepten 01 Şubat 2022 tarihinde Web of Science üzerinde "*bibliyometrik analiz*" (all fields) olarak bir arama gerçekleştirilmiş ve 14,591 adet bibliyometrik analiz araştırması karşımıza çıkmıştır. Bu tür çalışmalarda özellikle 1994 yılından itibaren bir artışın yaşandığı görülmektedir. Araştırma sayılarının artışının nedenleri bilgiye duyulan ihtiyaç ile bağdaştırılabilir, ancak yapılan araştırmaların sadece ILS grubu değil aynı zamanda ILS dışı makalelerin de görece arttığı ve bu makalelerin yayımlandığı dergilerin yüksek etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bu etki durumu, her disiplin ve alanda farklı yansımalar göstermektedir. Bu çalışmada ise ILS dışında kalan, yönetim (management) alanı daraltılarak güncel/popüler konuları ("current subjects in business and management") kapsayan bir tarama yapıp, popüler konuların kökenine inerek, evrimi ve geleceği hakkında bir öngörü sağlayarak ilgili boşluğu doldurmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmada dönemsel kesitlerde popüler konular analiz edilirken, ilgili konuları şekillendiren temel araştırmalara ulaşılarak, yönetim alanı çerçevesinde 30 yıllık uzamsal bir dönemdeki (1992-

2022) değişim bibliyometrik analiz ile tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu sayede, en üretken yayınlar, en popüler kavramlar, tematik evrimleri, güncel yayınlar bağlamında ele alınarak yönetim alanındaki son gelişmeler vurgulanmıştır.

Araştırma şu şekilde ilerlemektedir; bir sonraki bölümde araştırmamıza köken olan çalışmalardan oluşan teorik bir çerçeve sunulacaktır. Üçüncü bölümde araştırma metodolojisinden bahsedilecektir. Dördüncü bölümde bibliyometrik analiz sonuçları tartışılacaktır. Son olarak beşinci bölümde ise sonuç ve gelecek çalışmalar için öneriler sunulacaktır.

2. Literatür ve Araştırma Çerçevesi

Yönetim alanında güncel konular denildiğinde akıllara güncel kavramlar veya popüler kavramlar başlığı altında sayısız kavram çıkmaktadır. Kavramların çoğunlukla, yönetim alanının bugünkü uluslararası pozisyonda domine eden ülke ve kaynaklarından doğması, kavramların diğer ülkelerdeki yansımalarının bulanık bir hal alabilmesini sağlayabilmektedir (Üsdiken ve Erden, 2001; Üsdiken, 2002). İşletme ve yönetim alanının uygulamalı bir bilim oluşu da disiplinlerarası kavram geçişini kolaylaştırmakta, ancak farklı anlamlandırmaların varlığı, değişimi içeren diğer çevreleri de farklı şekillerde etkileyebilmektedir. Bu ifadeden kasıt, bazı konuların özellikle uygulamacılar tarafından daha çok rağbet görmesi ve dolayısıyla ilgili konunun popülerliğinin artabilmesidir (Üsdiken ve Erden, 2001). Bu çalışmada ülke yazınında geçen güncel kavramlar (Örneğin; Toplam Kalite Yönetimi, Stratejik Ortaklıklar, Örgütsel Öğrenme, İKY Programları, Davranışsal Konular, Bilgi Yönetimi, Endüstrü 4.0, Yeşil Ekonomi, Yönetimsel Karar Verme, Sürdürülebilirlik vb.) ayrı ayrı değil de ilgili yıl/dönem özelinde hangi "güncel konu"ların ön planda olduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu sayede hem akademisyenler hem de uygulamacılar bilimsel anlamda hangi konuların hangi disiplinlerde nasıl yer aldığı/alacağı konularında öngörü sahibi olacaklardır.

Araştırma çerçevesinde literatürdeki yayınlar incelendiğinde (Tablo 1), özellikle güncel konular bağlamında günümüz çalışmalarının yer aldığı farklı disiplinlere ait alanlar görülebilmektedir. Bu alanlardan araştırma özelinde yönetim (management) alanı daraltılarak, güncel konuları günümüze değin domine eden yayınlar mercek altına alınmıştır (Tablo 2). İlgili tablolarda; toplam yayınlanan yayın sayısı (TP), toplam atıf sayısı (TC) ve yayın başına düşen ortalama atıf sayısı ise (C/P) ile gösterilmektedir.

Tablo 1. Web of Science Kategorilerinde Yönetimde Güncel Konuların Multidisipliner Görünüşü

Disiplin	TP	Disiplin	TP
Yönetim	748	Sosyal Bilimler Matematiksel Metodlar	3
İşletme	333	Bilgisayar Bilimi Yapay Zekâ	2
Ekonomi	148	İnşaat Mühendisliği	2
Eğitim Araştırmaları	53	Tarih	2
İşletme Finansı	49	Sosyal Bilimler Tarihi	2
Yöneylem Araştırmaları	48	Kadın Çalışmaları	2
Yeşil Sürdürülebilir Bilim ve Teknoloji	30	Alan Araştırmaları	1
Uygulamalı Psikoloji	26	Bilgisayar Bilimi Sibernetik	1
Endüstri Mühendisliği	25	Bilgisayar Bilimi Yazılım Mühendisliği	1
Bilgi Bilimi ve Kütüphane Bilimi	25	İnşaat Yapı Teknolojisi	1
Bilgisayar Bilimi Bilgi Sistemleri	24	Demografi	1
İnterdisipliner Sosyal Bilimler	17	Elektirik Elektronik Mühendisliği	1
Konaklama Eğlence Spor Turizmi	14	Üretim Mühendisliği	1
Bölgesel Kentsel Planlama	11	Multidisipliner Mühendislik	1
Çevre Araştırmaları	10	Etik	1
Bilgisayar Bilimleri Disiplinlerarası Uygulamalar	9	Ormancılık	1
Uluslararası İlişkiler	8	Multidisipliner Beşerî Bilimler	1
Kalkınma Çalışmaları	6	İnterdisipliner Matematiksel Uygulamalar	1

Özüm EĞİLMEZ

Endüstrüyel İlişkiler Emek	6	Kamu Yönetimi	1
Bilgisayar Bilimi Teori Metod	5	Sosyoloji	1
Siyaset Bilimi	4	Spor Bilimleri	1
İletişim	3	Telekominikasyon	1
Sosyal Psikoloji	3	–	–

Yönetim alanında güncel konulara yer veren literatür tarandığında en fazla atıf alan yirmi makale incelenmeye değerdir. Bunlardan ilki örgütsel öğrenme ve stratejik yönetim yapabilme hususunda bir analiz sunan Levinthal ve March (1993) çalışması olan "Myopia of learning" 3725 atıf ile sadece stratejik yönetim literatüründe değil, interdisipliner olarak değerlendirilen birçok disiplin çalışmasını domine eden yayın olarak görülmektedir. Yapıldığı dönem (1995) itibariyle hem akademi hem de uygulamacıları bilgi bilimi ve bilgi yönetimi konusunda birtakım öneriler sunan Lee, Trauth ve Farwell çalışması özellikle eğitim disiplininde önemli yer kaplamıştır. Kilduff ve Brass (2010) çalışmalarında sosyal ağ yaklaşımını ana boyutlarıyla incelemiş ve bilgi bilimi, bilgisayar bilimi, ilişkisel ağlar, stratejiler, bağımlılık, iş birliği ve rekabet gibi kavramlarla farklı disiplinlerde temel taşı olmayı başarmıştır. Yönetim araştırmalarında kontrol değişkeni kavramını ve araştırılmasını istatistiki araştırma pratiğini geliştirmeye yönelik ampirik uygulamaları savunan çalışma ile örgütsel araştırma metodoloji bakış açısı değişmeye başlamıştır (Carlson ve Wu, 2012). Yönetim ve organizasyon çalışmalarında çeşitlilik, tedarik zinciri yönetimi, olası zorlukların ölçümü, girişimcilik ve inovasyon konularının ele alındığı çalışmalar yine hem yönetim özelinde hem de farklı disiplinlerde ele alınan güncel konu başlıkları olmuştur (Adam, Smart ve Huff, 2017).

Yirmi birinci yüzyıl; teknoloji, küresel rekabet, küçülme ve değişim mühendisliği, yaşamlarında (sadece ev değil iş yerinde de) değer, destek ve anlam arayan bir işgücü yaratmıştır. Bu dinamik çevre içerisinde din ve maneviyat çalışmaları da yapılmış ve çalışan hakları konularında da bilgi sağlayıcı olmuştur (Cash ve Gray, 2000). Denetleyici ilişkilerini konu araştırmalar (psikolojik araştırmaların da kapsamına girmektedir); rekabet ve baskı unsurlarının karar verme üzerindeki etkilerini incelemiş ve yanlılık olgusunu tartışmışlardır (Bazerman, Morgan ve Loewenstein, 1997). Yine özellikle insan kaynakları yönetimi temelli çalışılan sürdürülebilirlik tartışmaları (Sarens ve De Beelde, 2006; Ehnert ve Harry, 2012), cinsel kimlik ve örgütsel çalışma hayatı (Altman ve Shortland, 2008), turizm (Hollinshead, 1999; Hall ve Page, 2009), bilgi yönetimi (Ragab ve Arisha, 2013), inovasyon ve bilgi bilimi temelli rekabet avanatajı, teknoloji yatırımları (Tam, 1998; Kearns ve Lederer, 2000; Love, Roper ve Vahter, 2014), yeşil pazarlama (Chamorro, Rubio, ve Miranda, 2009), hipotez testleri uygulamaları, grup karar mekanizmaları için metodoloji ve algoritma çalışmaları (Hochbaum ve Levin, 2006; Meyer, Van Witteloostuijn ve Beugelsdijk, 2017), akıllı tedarik zinciri (Wu, Yue, Jin ve Yen, 2016) gibi dönem itibari ile tartışılan konular daha sonraki çalışmalara köken olmuştur.

En çok atıf alan yayınlar temelli olarak, Strategic Management Journal (3735), MIS Quarterly (357), Academy of Management Annals (325), Organizational Research Methods (319), International Journal of Management Reviews (214), Academy of Management Executive (166), Sloan Management Review (156), Journal of Knowledge Management (144), Tourism Management (141), Strategic Management Journal (134) dergileri alanın hali hazırda öncü dergilerindedir.

Tablo 2. En Çok Ön Plana Çıkan Yazar, Makale ve Atıf Oranları

Sıra	Ön Plana Çıkan Yazar	Başlık	Makalenin Yayınlandığı Dergi	TC	C/P
1	Levinthal ve March (1993)	The myopia of learning	STRATEGIC MANAGEMENT JOURNAL	3735	124,5
2	Lee, Trauth, Farwell, (1995)	Critical skills and knowledge requirements of IS professionals - A joint academic-industry investigation	MIS QUARTERLY	357	12,75

3	Kilduff ve Brass, (2010)	Organizational social network research: core ideas and key debates	ACADEMY OF MANAGEMENT ANNALS	325	25
4	Carlson ve Wui (2012)	The illusion of statistical control: control variable practice in management research	ORGANIZATIONAL RESEARCH METHODS	319	29
5	Adams, Smart ve Huff (2017)	Shades of grey: guidelines for working with the grey literature in systematic reviews for management and organizational studies	INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGEMENT REVIEWS	214	35,67
6	Cash ve Gray (2000)	A framework for accommodating religion and spirituality in the workplace	ACADEMY OF MANAGEMENT EXECUTIVE	166	7,22
7	Bazerman, Morgan, Loewenstein (1997)	The impossibility of auditor independence	SLOAN MANAGEMENT REVIEW	156	6
8	Ragab ve Arisha (2013)	Knowledge management and measurement: a critical review	JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	144	14,4
9	Hollinshead, K (1999)	Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye-of-power	TOURISM MANAGEMENT	141	5,88
10	Love, Roper ve Vahter (2014)	Learning from openness: The dynamics of breadth in external innovation linkages	STRATEGIC MANAGEMENT JOURNAL	134	14,89
11	Meyer, van Witteloostuijn, Beugelsdijk (2017)	What's in a p? Reassessing best practices for conducting and reporting hypothesis-testing research	JOURNAL OF INTERNATIONAL BUSINESS STUDIES	128	21,33
12	Hall ve Page (2009)	Progress in tourism management: From the geography of tourism to geographies of tourism - A review	TOURISM MANAGEMENT	127	9,07
13	Tam, K (1998)	The impact of information technology investments on firm performance and evaluation: Evidence from newly industrialized economies	INFORMATION SYSTEMS RESEARCH	118	4,72
14	Wu, Yue, Jin ve Yen (2016)	Smart supply chain management: a review and implications for future research	INTERNATIONAL JOURNAL OF LOGISTICS MANAGEMENT	116	16,57
15	Ehnert ve Harry (2012)	Recent developments and future prospects on sustainable human resource management: Introduction to the special issue	MANAGEMENT REVUE	104	9,45
16	Kearns ve Lederer (2000)	The effect of strategic alignment on the use of IS-based resources for competitive advantage	JOURNAL OF STRATEGIC INFORMATION SYSTEMS	103	4,48
17	Altman ve Shortland (2008)	Women and international assignments: Taking stock - A 25-year review	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	98	6,53
18	Chamorro, Rubio ve Miranda (2009)	Characteristics of research on green marketing	BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT	97	6,93
19	Hochbaum ve Levin (2006)	Methodologies and algorithms for group-rankings decision	MANAGEMENT SCIENCE	96	5,65
20	Sarens ve De Beelde (2006)	Internal auditors' perception about their role in risk management A comparison between US and Belgian companies	MANAGERIAL AUDITING JOURNAL	90	5,29

3. Metodoloji

Bibliyometrik analiz, geleneksel literatür taramasına göre daha yenilikçi bir yöntem içerisinde yer almaktadır. İstatistiki yöntemleri, uygulamaları, belirli bir konu ile ilgili gelişmeleri ve bilgi artışını değerlendirmek için kullanılır. Bu sayede farklı çalışmaların ve kaynakların bilimsel olarak kalitesinin ve etkisi değerlendirilir (DeBakker, Groenewegen ve Den Hond, 2005). Stevens (1953) çalışmasında bibliyometrik yayınların, açıklayıcı ve değerlendirici olarak iki farklı bakış açısı olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada da özellikle kaynaklar ve atıflar bağlamında değerlendirici (evaluative) bir yaklaşım izlenmiştir.

Bibliyometrik analiz ile; araştırmacılar, yayın sayısı, en üretken yazar/lar, araştırma alanının popüler olduğu ülkeler, bibliyometrik analiz konusunu içeren veya bu alan konusuna giren araştırmalara daha önem veren dergiler gibi bir takım temel göstergelere erişilebilir ve araştırma sorunsalına göre araştırma genişletilebilir. Tam da burada, bibliyometrik analiz; belirli bir araştırma alanını analiz etmeye ve derinleştirmeye çalışan akademisyen ve uygulayıcılar için önemli bilgiler sağlamaktadır ve bu durum da analizin tercih edilebilirliğini pozitif yönde etkilemektedir (Kessler, 1963; Merigó, Mas-Tur, Roig-Tierno ve Ribeiro-Soriano, 2015; Duque-Oliva, Cervera Taulet ve RodríguezRomero, 2006). Bu etkileşim farklı şekillerde ölçülebilmektedir. Genelde yayın sayısı bir üretkenlik göstergesi, atıf sayısı ise etkinin bir göstergesi olarak ele alınmaktadır. Son yıllarda kullanılan *h-endeksi*, bir akademisyenin yayınlarının üretkenlik düzeylerini ve atıf etkisini ölçmeyi amaçlayan akademik yazar düzeyinde bir metriktir. Dizin, yazarın en çok atıf alan makaleleri kümesine ve diğer yayınlardan alınan atıfların sayısına dayanmaktadır (Hirsch, 2005).

Bu çalışmada sayısız disiplinlerden ve çeşitli türden araştırmaların (bildiri, eleştirel not, makale, kitap vb.) yer aldığı online bir platform olan Web of Science (WOS) veritabanı kullanılmıştır. WOS veritabanı bilimin tüm alanlarından bilimsel yayın barındırmaktadır ve bu veritabanında indekslenen yayınlar Journal Citation Report (JCR)'in etki faktörü ile değerlendirilmektedir. Ülkemizde de JCR etki faktörü ve Quartile'lerle gruplanan yayınlar, TÜBİTAK tarafından da yayın teşviği içerisinde tanınmaktadır.

Analiz Şubat 2022'de yapılmış olup, zaman periodu olarak 1975-2022 aralığı alınmıştır. Tüm alanlarda yapılan arama sonucu toplamda 2,278 yayına ulaşılmış olup, araştırmanın sorunsalı özelinde ise veritabanından yönetim kategorisi seçilerek araştırma daraltılmış ve 748 yayın analize sokulmuştur. Ölçüm, R programının içerisinde bulunan biblioshiny betik sorgusu ile yapılmıştır. R Biblioshiny paketinin sunduğu istatistiksel veriler ve beraberinde içerik analizi eş anlı olarak gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla hem nicel hem nitel, hem de yapısal ilişkiler ölçümlenerek gelecek çalışmalar için popüler konular ve evrimi hakkında daha geniş bir bakış sunulmuştur.

4. Bulgular

Bu bölümde bibliyometrik analiz bulguları tartışılacaktır. Web of Science veritabanı 1975-2022 yıllarını kapsamaktadır. Öncelikle tüm alanlarda *current subjects in business and management* yazılıp arama yapılmıştır. 2278 yayından ise yönetim kategorisine indirgeme yapılmış ve 748 yayına ulaşılmıştır. İlgili yayınlar ise 1992-2022 yılları içerisinde yayımlanmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Analiz Verileri Tanımlayıcı Bilgiler

Genel Bilgiler (Veri)	N
Dönem Aralığı	1992:2022
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar vb.)	388
Yayımlar/Dokümanlar	748
Doküman Başına Ortalama Atıf	15,98

Doküman, Yıl Başına Ortalama Atıf	1,375
Referanslar	28993
DOKÜMAN TIPLERİ	
Makale	350
Makale; kitap bölümü	10
Makale; erken görünüm	10
Makale; bildiri	7
Bibliography	1
Editöryal materyal	7
Not	1
Bildiri	325
Kritik	36
Kritik; kitap bölümü	1
DOKÜMAN İÇERİKLERİ	
Anahtar Kelimeler Plus (ID)	1096
Yazarların Anahtar Kelimeleri (DE)	2544
Yazarların Anahtar Kelimeleri (DE)	
YAZARLAR	1711
Yazar Görümü	1755
Tek yazarlı dokümanlar	203
Çoklu yazarlı dokümanlar	1508
YAZARLAR ARASI İŞ BİRLİĞİ	
Tek yazarlı dokümanlar	208
Yazar başına yayın	0,437
Doküman başına yazar	2,29
Doküman başına çoklu yazar	2,35
İş birliği İndeksi	2,79

Analizde alan üzerindeki konu taraması yapıldığında 748 yayının makale (n=350) ve bildiri (n=325) olarak doküman sayısında eş değer üstünlükte yer aldıkları görülmektedir. Bu durum, yeni konuların öncelikle bildiri olarak sunulup, sonra makale olarak yayımlanmasını destekleyicidir. Bu çalışmada yapılan bibliyometrik analiz birtakım göstergeler temelinde gerçekleştirilmiştir:

- Yıllık yayın sayısı,
- En çok yayın yapılan dergiler,
- En çok atıf alan yayınlar,
- Anahtar kelimeler, ülke ve ilk 20 kaynak,
- En popüler ilk 20 anahtar kelimeler,
- Anahtar kelimelerin tematik evrimi ve trendtopic'ler.

4.1. Yıllara Göre Yapılan Yayınlar

Yönetim alanında güncel konular ifadesi ilk olarak 1992 yılında yayınların içerisinde yer almıştır. Tablo 4'te de görülebildiği üzere 2021 yılına kadar artışta olan bir yayın sayısı mevcuttur ve çoğunluk geçtiğimiz on yıllık dönemde (2010-2021) yapılmış olup, ortalama yıllık 58'dir. 2022 yılının başında raporlama yapıldığından henüz WOS veritabanında 4 yayın görülmektedir. Özellikle 2000 yılından sonraki artış; (i) internet kullanımının artması dolayısıyla veritabanlarının sayısının ve kullanımının artması ve (ii) kongre, konferans ve bilimsel yayınlara olan başvuru sayısının artması ile açıklanabilir.

Tablo 4. Yıllara Göre Yayın Sayısı

Sıra	Yıl	TP	Yayın Başına Atıf
1	1992	2	52
2	1993	2	1889
3	1994	2	50
4	1995	2	180
5	1996	3	14
6	1997	3	64
7	1998	4	49
8	1999	3	79
9	2000	4	77
10	2001	1	4
11	2002	8	29
12	2003	3	41
13	2004	2	29
14	2005	9	11
15	2006	7	30
16	2007	14	5
17	2008	15	20
18	2009	15	25
19	2010	30	24
20	2011	48	4
21	2012	49	21
22	2013	41	12
23	2014	52	8
24	2015	45	7
25	2016	56	9
26	2017	68	10
27	2018	67	4
28	2019	71	3
29	2020	69	2
30	2021	39	5
31	2022	4	0

Tablo 4'te belirtilen yıllarda çalışılan konulara bakıldığında ise, 1992 -2000 yılları itibariyle paylaşılan değerler, örgütsel öğrenme, küçük işletmeler, müzakere, işletmecilik eğitimi, denetim ve bağımsız denetim, toplam kalite yönetimi, kritik yetenekler, bilgi yönetimi, stratejik ortaklıklar, İKY programları, güç ilişkileri, örgütsel davranış konuları yer almıştır. Günümüze gelindiğinde ise yönetim kategorisi içerisinde; döngüsel ekonomi, endüstri 4.0, inovasyon, değişim yönetimi, lojistik, bilgi yönetimi, enerji yönetimi, nesnelere interneti, dijitalleşme, kültürel çeşitlilik, eğitim yönetimi gibi daha çok disiplinlerarası çeşitlilik gözlemlenmektedir.

4.2. En Çok Yayın Yapılan Dergiler

WOS veritabanı ile eş çalışan Journal Citations Report (JCR) farklı araştırma alanlarındaki bilimsel dergileri indekslemektedir. Dolayısıyla yönetim alanında güncel konular alanında yapılmış araştırmaları yayınlayan farklı dergiler karşımıza çıkmaktadır. Mevcut durumda, çalışmanın yönetim (management) kategorisi ile sınırlandırıldığını belirtirken, ilgili yayınların işletme (business) kategorisini de içerisinde kapsadığını belirtmek gerekir.

Yapılan arama sonuçları bağlamında araştırma yayınlayan dergilerin hangileri olduğunu belirlemek, bu dergilerin gelecekteki çalışmalar için de ilgili ve uygun olduklarını göstermektedir. Bunun yanında, belirtilen dergiler bir literatür taraması durumunda farklı konular ön plana çıktığında veya hangi konuların yönetim alanı için daha önem arz ettiğine karar verirken başvurulacak kaynak olmalarıyla ön plana çıkmaktadırlar. Bu bağlamda Tablo 5, güncel/farklı/popüler konular çerçevesinde en yüksek üretkenliğe sahip ilk 50 dergiyi sunmaktadır. Tabloda belirtildiği üzere ilgili tarama konusunda en fazla araştırma yayınlamış olan ilk beş derginin; "Total Quality Management & Business Excellence" (10), "Journal of Product and Brand Management" (9), "International Journal of Educational Management" (8), "Journal of Management Development" (8) ve "Management Science" (7) olduğu görülmektedir. Aynı tabloda dergilerin etki faktörleri de yer almaktadır. Etki faktörü normalde bir derginin belirli bir araştırma alanındaki göreceli önemini bilmek için kullanılır. Bu nedenle, daha yüksek etki faktörüne sahip akademik dergiler daha etkili olarak kabule edilme eğilimindedir. Bu çalışmada etki faktörü olarak bakıldığında ise ilk beş sırayı; "Journal of Management" (16.662), "Strategic Management" (12.226), "Business Strategy and The Environment" (11.923), "Journal of Product Innovation Management" (9.603) ve "Supply Chain Management An International Journal" (9.439) almıştır. Sıralama çerçevesini genişlettiğimizde ise: "Industrial Marketing Management", "Organization Studies", "Academy of Management Learning&Education", "Management Science", "Journal of Enterprise Information Management" vb. gibi hem etki faktörü yüksek hem de yayınladıkları konular bağlamında yönetim alanının interdisipliner bakış alanına katkı sağlayan dergiler olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Konu ile İlgili En Çok Yayın Yapılan Dergiler ve Etki Faktörleri

Sıra	Yayınlar	TP	Etki Faktörü
1	TOTAL QUALITY MANAGEMENT & BUSINESS EXCELLENCE	10	3824*
2	JOURNAL OF PRODUCT AND BRAND MANAGEMENT	9	5354*
3	INTERNATIONAL JOURNAL OF EDUCATIONAL MANAGEMENT	8	1,640
4	JOURNAL OF MANAGEMENT DEVELOPMENT	8	2,372
5	MANAGEMENT SCIENCE	7	6,619*
6	BENCHMARKING-AN INTERNATIONAL JOURNAL	6	2,600
7	BUSINESS PROCESS MANAGEMENT JOURNAL	6	3280*
8	INTERNATIONAL JOURNAL OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	6	6067*
9	AFRICAN JOURNAL OF BUSINESS MANAGEMENT	5	1,105
10	INDUSTRIAL MARKETING MANAGEMENT	5	8698*
11	INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGEMENT EDUCATION	5	3447*
12	JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	5	8720*
13	JOURNAL OF MANAGEMENT HISTORY	5	1,120
14	JOURNAL OF PRODUCT INNOVATION MANAGEMENT	5	9,603*
15	OMEGA-INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGEMENT SCIENCE	5	8,551*
16	SOCIAL RESPONSIBILITY JOURNAL	5	2,210
17	SUSTAINABILITY ACCOUNTING MANAGEMENT AND POLICY JOURNAL	5	5,022*

Özüm EĞİLMEZ

18	ACADEMY OF MANAGEMENT LEARNING & EDUCATION	4	6,807*
19	ADMINISTRACAO-ENSINO E PESQUISA	4	N/A**
20	E & M EKONOMIE A MANAGEMENT	4	1,312*
21	EUROPEAN JOURNAL OF OPERATIONAL RESEARCH	4	5,808*
22	INTERNATIONAL JOURNAL OF CONTEMPORARY HOSPITALITY MANAGEMENT	4	8,043*
23	INTERNATIONAL JOURNAL OF LOGISTICS MANAGEMENT	4	5,286*
24	INTERNATIONAL JOURNAL OF OPERATIONS & PRODUCTION MANAGEMENT	4	7,306*
25	JOURNAL OF ENTERPRISE INFORMATION MANAGEMENT	4	8,839*
26	JOURNAL OF MANAGEMENT & ORGANIZATION	4	3,383*
27	JOURNAL OF ORGANIZATIONAL CHANGE MANAGEMENT	4	2,420*
28	LOGFORUM	4	1,290
29	POLISH JOURNAL OF MANAGEMENT STUDIES	4	2,279
30	BRITISH JOURNAL OF MANAGEMENT	3	7,138*
31	BUSINESS LOGISTICS IN MODERN MANAGEMENT	3	0,01
32	INTANGIBLE CAPITAL	3	1,06
33	INTERNATIONAL JOURNAL OF CONFLICT MANAGEMENT	3	2,511*
34	INTERNATIONAL JOURNAL OF LEAN SIX SIGMA	3	4,419*
35	INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGING PROJECTS IN BUSINESS	3	2,711*
36	INTERNATIONAL JOURNAL OF PHYSICAL DISTRIBUTION & LOGISTICS MANAGEMENT	3	7,824*
37	INTERNATIONAL JOURNAL OF PRODUCTIVITY AND PERFORMANCE MANAGEMENT	3	2,773
38	JOURNAL OF COMPETITIVENESS	3	3,718*
39	JOURNAL OF MANAGEMENT	3	16,662*
40	JOURNAL OF THE OPERATIONAL RESEARCH SOCIETY	3	3,05*
41	MANAGEMENT RESEARCH REVIEW	3	2,77
42	MANAGERIAL AUDITING JOURNAL	3	2,714*
43	ORGANIZATION	3	5,408*
44	ORGANIZATION STUDIES	3	8,041*
45	ORGANIZATIONAL BEHAVIOR AND HUMAN DECISION PROCESSES	3	6,193*
46	QUALITY-ACCESS TO SUCCESS	3	0,580
47	R & D MANAGEMENT	3	4,419*
48	STRATEGIC MANAGEMENT JOURNAL	3	12,226*
49	SUPPLY CHAIN MANAGEMENT-AN INTERNATIONAL JOURNAL	3	9,439*
50	BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT	2	11,923*

* JCR 5 yıllık etki faktörü; **N/A etki faktörüne ulaşamadı,

Dergilerin yanı sıra araştırmada ön plan çıkan bir husus ise, son yıllarda yapılan *bildiri* sayısının, makaleler ile hemen hemen eş sayıda olmasıdır, Bu durum, interdisipliner kabul edilen konuların öncelikle bildiri olarak sunulması, sonrasında genişletilip makaleye dönüştürülmesi sürecini destekleyicidir, Bir başka bulgu ise yayınların genellikle Avrupa kökenli oluşudur, Tablo 6'daki dağılım incelendiğinde Web of Science veritabanına göre üretim yoğunluğunun son dört yılda olduğu görülmektedir; 2020'de 73; 2019'da 29; 2018'de 13; 2017'de 15 bildiri yayınlanmıştır,

Tablo 6. Konu ile İlgili Yayınlanan Bildiriler ve Yayın Yılları

Sıra	Yayınlar	Yıl	TP
1	EDUCATION EXCELLENCE AND INNOVATION MANAGEMENT: A 2025 VISION TO SUSTAIN ECONOMIC DEVELOPMENT DURING GLOBAL CHALLENGES	2020	23
2	MARKETING AND MANAGEMENT OF INNOVATIONS	2020	17

3	VISION 2025: EDUCATION EXCELLENCE AND MANAGEMENT OF INNOVATIONS THROUGH SUSTAINABLE ECONOMIC COMPETITIVE ADVANTAGE	2019	16
4	INNOVATION MANAGEMENT AND EDUCATION EXCELLENCE THROUGH VISION 2020 VOLS I -XI	2020	10
5	AKTUALNE POHL'ADY NA KONKURENCIESCHOPNOST' A PODNIKANIE - NOVE VYZVY	2011	7
6	CURRENT ISSUES IN MANAGEMENT OF BUSINESS AND SOCIETY DEVELOPMENT - 2011	2011	7
7	EDUCATION EXCELLENCE AND INNOVATION MANAGEMENT THROUGH VISION 2020	2019	7
8	PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE - FAR EAST CON (ISCFEC 2020)	2020	7
9	PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE FAR EAST CON (ISCFEC 2018)	2018	7
10	GLOBALIZATION AND ITS SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES PTS I - VI	2017	5
11	AKTUALNE PROBLEMY PODNIKOVEJ SFERY 2012	2012	4
12	PROCEEDINGS OF THE 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE INNOVATION MANAGEMENT ENTREPRENEURSHIP AND SUSTAINABILITY (IMES 2018)	2018	4
13	PROCEEDINGS OF THE VOLGOGRAD STATE UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE: COMPETITIVE SUSTAINABLE AND SAFE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY (CSSDRE 2019)	2019	4
14	VISION 2020: SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT INNOVATION MANAGEMENT AND GLOBAL GROWTH VOLS I-IX 2017	2017	4
15	AKTUALNE PROBLEMY PODNIKOVEJ SFERY 2014	2014	3
16	GLOBAL COMPETITIVENESS IN A TIME OF ECONOMIC UNCERTAINTY AND SOCIAL CHANGE: CURRENT ISSUES AND FUTURE EXPECTATIONS	2012	3
17	IEEE TRANSACTIONS ON ENGINEERING MANAGEMENT	2003	3
18	MANAGERIAL TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES IN GLOBALIZATION ERA	2017	3
19	PROCEEDINGS OF THE 11TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON INTELLECTUAL CAPITAL KNOWLEDGE MANAGEMENT AND ORGANISATIONAL LEARNING (ICICKM 2014)	2014	3
20	PROCEEDINGS OF THE 2015 INTERNATIONAL CONFERENCE ON EDUCATION MANAGEMENT INFORMATION AND MEDICINE (EMIM 2015)	2015	3
21	PROCEEDINGS OF THE 2016 INTERNATIONAL SEMINAR ON EDUCATION INNOVATION AND ECONOMIC MANAGEMENT (SEIEM 2016)	2016	3
22	PROCEEDINGS OF THE 2017 7TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON EDUCATION AND MANAGEMENT (ICEM 2017)	2017	3
23	SMART AND EFFICIENT ECONOMY: PREPARATION FOR THE FUTURE INNOVATIVE ECONOMY	2016	3
24	10TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE BUSINESS AND MANAGEMENT 2018	2018	2
25	2013 INTERNATIONAL CONFERENCE ON ECONOMIC BUSINESS MANAGEMENT AND EDUCATION INNOVATION (EBMEI 2013) VOL 20	2013	2
26	2014 2ND INTERNATIONAL CONFERENCE ON ECONOMIC BUSINESS MANAGEMENT AND EDUCATION INNOVATION (EBMEI 2014) VOL 36	2014	2
27	2ND WORLD CONFERENCE ON BUSINESS ECONOMICS AND MANAGEMENT	2014	2
28	8TH INTERNATIONAL STRATEGIC MANAGEMENT CONFERENCE	2012	2
29	BUSINESS MANAGEMENT THEORIES AND PRACTICES IN A DYNAMIC COMPETITIVE ENVIRONMENT	2019	2
30	CONFRONTING CONTEMPORARY BUSINESS CHALLENGES THROUGH MANAGEMENT INNOVATION	2013	2

Bulguların geçerliliğini test etmek amacıyla benzer bir arama, *yönetim alanında interdisipliner konular* sorgusu ile yapılmış olup, yine en fazla yayının yapıldığı ve atfın alındığı dergiler incelenmiştir. Bu dergiler arasında ise: Academy of Management Review, Academy of Management Journal, Strategic Management Journal, Journal of Business Ethics, Management Science, Journal of Marketing, European Journal of Operational Research, Harvard Business Review, Administrative

Science Quarterly, International Journal Of Production Economy, Journal of Applied Psychology, Journal of Marketing Research, Journal of Management, Journal of Product Innovation Management, Organizational Science, Journal of Cleaner Production ve Journal of Management Studies dergileri ilk 20 dergi sıralamasında yer almıştır, Özellikle yönetim alanına yön veren dergilerin yanında, pazarlama, yöneylem araştırmaları, psikoloji araştırmaları ve son yıllarda etki faktöründeki artış ve interdisipliner çalışmalar denildiğinde ön plana çıkan *Journal of Cleaner Production*'un yer alması, bu araştırmanın sorunsalını destekler niteliktedir,

4.3. Yıllara Göre Çalışılan Konular

Araştırma çerçevesindeki yayınların anahtar kelimelerinde ön plana çıkan konuların incelendiği bu kısımda, 1992-2022 yılları arasında geçen zaman içerisinde en fazla bahsedilen ilk 10 konunun: yönetim (f=572), performans (f=524), model (f=414), etki (f=309), bilgi (knowledge; f= 198), inovasyon (f=190), iş/işletme (f=169), örgüt (f=163), çerçeve/yaklaşım/bakış açısı (f=102) ve informasyon (f=144) olduğu görülmektedir, Frekansların yıllık dağılımları Tablo 7'de görülmektedir, Etki ve çerçeve/yaklaşım/bakış açısı anahtar kelimelerinin özellikle son 10 yıldaki artışı, yönetim alanındaki ampirik çalışmaların artışı ve farklı disiplin bakış açılarıyla incelendiğinin bir göstergesi olarak algılanabilir,

Tablo 7, En Dinamik Anahtar Kelimeler ve Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Yönetim	Performans	Model	Etki	Bilgi	İnovasyon	İş/işletme	Örgüt	Çerçeve	Enformasyon
1992	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1993	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0
1994	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0
1995	2	0	0	1	0	1	0	1	0	0
1996	3	0	0	1	0	1	1	1	0	0
1997	3	1	1	1	1	1	1	1	0	1
1998	3	2	2	1	1	1	1	1	0	1
1999	3	3	3	1	1	1	1	1	0	1
2000	4	3	4	2	1	1	2	1	0	1
2001	4	3	4	2	1	1	2	1	0	1
2002	4	5	6	3	1	3	2	1	0	2
2003	4	5	6	3	1	3	2	1	0	2
2004	4	5	6	3	1	3	2	1	0	2
2005	5	5	6	3	2	3	2	1	0	2
2006	5	5	6	3	2	3	2	1	0	2
2007	5	6	6	3	3	3	2	2	0	2
2008	6	6	7	3	3	3	2	2	0	2
2009	7	7	8	4	3	3	2	2	0	2
2010	8	9	8	5	4	4	3	3	1	2
2011	10	9	12	6	4	4	4	3	1	4
2012	18	15	16	11	4	6	5	5	1	4
2013	22	19	19	12	6	7	7	6	3	6
2014	25	21	20	13	6	8	8	7	3	7
2015	34	26	22	17	9	8	10	9	5	7
2016	40	36	27	22	13	11	11	12	7	10
2017	46	45	31	25	16	15	12	13	10	11
2018	52	52	34	27	19	17	14	14	12	12
2019	60	56	35	30	21	18	17	17	12	13
2020	61	59	39	33	23	19	18	18	15	15
2021	66	60	43	36	26	20	18	18	16	16
2022	67	61	43	37	26	20	18	18	16	16

Benzer şekilde 1992-2022 yılları arasındaki yayınlarda ön plana çıkan konular (trend topics) bağlamında bir analize tabi tutulmuştur, Burada son 5 ve son 10 yıldaki ön plana çıkana çıkan konular incelendiğinde, yönetim kategorisinde yapılan çalışmaların hangi alanlara doğru gelişme eğilimi olacağı hakkında bilgi verici olduğu düşünülmektedir,

Tablo 8. Ön Plana Çıkan Konular

Öge/Konu	Sıklık	Yıl_1	Yıl_Medyan	Yıl_3
teknoloji (technology)	10	2016	2018	2021
firma performansı (firm performance)	8	2017	2019	2021
seçim (selection)	8	2016	2020	2021
tedarik zinciri yönetimi (supply chain management)	8	2016	2020	2021
dinamik yetenekler (dynamic capabilities)	5	2016	2020	2021
belirleyiciler (determinants)	7	2012	2014	2020
oluşum/desen (design)	8	2016	2018	2020
belirsizlik (uncertainty)	8	2014	2018	2020
yönetişim (governance)	7	2015	2018	2020
zorluklar (challenges)	8	2017	2019	2020
tutumlar (attitudes)	7	2011	2019	2020
uyumlaştırma/benimsenme (engagement)	7	2016	2019	2020
tüketim (consumption)	6	2019	2019	2020
inşaa/yapılandırma (construction)	8	2019	2020	2020
paydaş teorisi (stakeholder theory)	5	2018	2020	2020
etki (impact)	38	2012	2016	2019
bilgi (knowledge)	27	2015	2016	2019
strateji (strategy)	16	2010	2017	2019
bağlılık (commitment)	10	2016	2018	2019
uyarlama (implementation)	15	2012	2013	2018
yönetim (management)	70	2012	2015	2018
Model	43	2011	2015	2018
iş/işletme (business)	19	2012	2015	2018
performans (performance)	63	2013	2016	2018
örgütler (organizations)	18	2012	2016	2018
çerçeve/yaklaşım/ bakış açısı (framework)	16	2015	2017	2018
gelecek (future)	12	2014	2017	2018
kalite (quality)	10	2014	2017	2018
sistemler (systems)	9	2013	2017	2018
stratejiler (strategies)	8	2012	2013	2017
kurumsal sosyal sorumluluk (corporate social-responsibility)	7	2012	2013	2017
liderlik (leadership)	7	2012	2013	2017
inovasyon (innovation)	22	2012	2016	2017
güç (power)	7	2012	2012	2016
modeller (models)	6	2010	2012	2016
davranış (behavior)	8	2006	2014	2016
başarı (success)	13	2013	2015	2016
yetenekler (capabilities)	10	2013	2015	2016

Özüm EĞİLMEZ

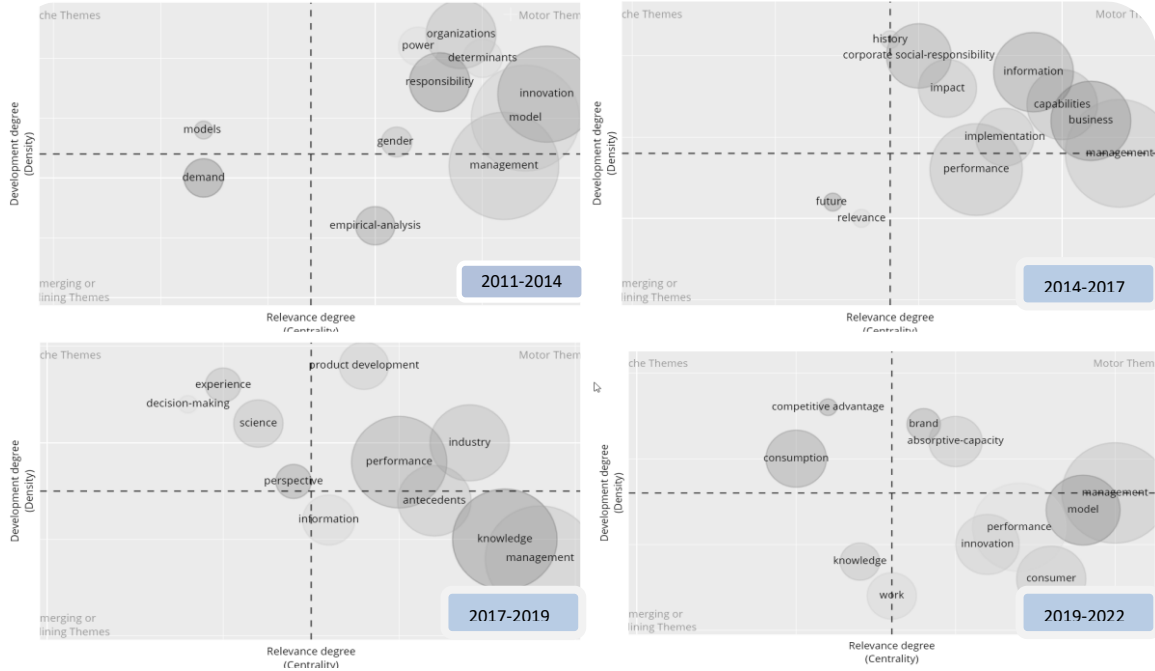
ayrışım (diffusion)	6	2002	2007	2015
firma (firm)	8	2012	2014	2015
cinsiyet (gender)	5	2008	2009	2014
kişilik (personality)	6	2012	2013	2013

Yıl_1 ve Yıl_3 konunun yer aldığı uzamsal dönemi, Yıl_Medyan ise en sıklıkla konunun yer aldığı yılı ifade etmektedir,

Tablo 8'de yansıtıldığı üzere dönemsel olarak bölümlendirilme yapıldığında ve son beş yıldan daha geriye gidildiğinde (2002-2010) *kişilik, cinsiyet, yetenekler, başarı, davranış, güç ve modeller vb*, konuların ön planda olduğu görülmektedir. Bu konuların ise ilerleyen yıllarda *inovasyon, liderlik, kurumsal sosyal sorumluluk, strateji* (2012-2017) konularına köken olması şaşırtıcı olmamakla birlikte; özellikle 2017-2018 yılları arasında yönetim literatüründe güncel konuların yer aldığı yayın sayısının artmasıyla bir ivme kazandığı söylenebilir. Belirtilen aralık özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki finansal iyileşmelerin olduğu fakat aynı zamanda küresel ısınma ve çevresel atık konularının "sürdürülebilirlik" kavramının çokça bahsedildiği yıldır. Bu sebepten de; *model, işletme, performans, örgütler, kalite, sistemler, gelecek* gibi sıklıklarının bir artış içerisinde olması beklenen bir durumdur denilebilir. İlerleyen yıllarda ise özellikle Covid-19 pandemi ile birlikte daha dar bir aralıkta (2019-2021) ise; *tüketim, zorluklar, inşaa/yapılandırma, firmanın performansı, tedarik zinciri yönetimi* gibi konular daha sıklıkla tartışılır olmuştur,

4.4. Tematik Köken, Evrimi ve Geleceği

Yapılan yayın sayısının artış gösterdiği yıllar 2011-2022 aralığı özelinde bir inceleme yapıldığında ise geçmişten günümüze ön plana çıkan konular tematik evrim altında gösterilmiştir. Dönem kesimleri dört kez yapılmış ve 2011-2014, 2014-2017, 2017-2019 ve 2019-2022 olarak incelenmiştir. Temalar ise saat yönünde sol üstten sağ alta doğru; *niş, motor, gelişmekte olan ve temel tema* olmak üzere x ve y düzeneğinde dört grupta yer almıştır. Şekil 1'de görülebileceği üzere yıllar boyunca gelişime bakıldığında 2019-2022 yılları arasında *yönetim* ögesinin hem temel hem de motor konular arasında öne çıktığı; bunun yanında model, inovasyon ve performans, tüketici başlıklarının ön plana çıktığı görülmektedir. Pandemi ve sonrası düşünüldüğünde belirtilen konuların temel konu olarak yer alması beklenen bir durumdur. Tematik evrim detaylı incelendiğinde; inovasyon, etki, model, belirleyiciler, öncüller, ampirik çalışmalar öğeleri yönetim alanındaki nicel ve nitel yöntemlerin giderek daha fazla kullanılması (Bkz, Tse, Wang ve Zhang, 2019; Kumar, Singh ve Jain, 2020; Antony ve Sony, 2020; Chinnaswamy, Papa, Dezi ve Mattiacci, 2018; Salem, 2019; Al-Alawi, Abdulmohsen, Al-Malki ve Mehrotra, 2019; Keykavoussi ve Ebrahimi, 2020; Romero-Silva ve De Leeuw, 2021) ve 1980'li yıllarla birlikte pozitivist etkinin (doğa bilimleri bakış açısı) varlığını destekleyicidir (Üsdiken, 2002). Temalar niş ve gelişmekte olan alanlardan, hem diğer disiplinlerdeki gelişmeler hem de iş dünyasındaki gelişmeler bağlamında, motor tema ve ana tema olarak yer bulmaktadır.

Şekil 1. Tematik Evrim

Son yıllarda yapılan çalışmalar özelinde ise, bilgi yönetimi konusu temelli, *inovasyon* ve *teknolojinin* öne çıktığı belirtilebilir. Bağ, Telukdarie, Pretorius ve Gupta'nın (2021) Endüstri 4,0 ve sürdürülebilirlik konusunda "Industry 4,0 and supply chain sustainability: framework and future research directions" isimli araştırmaları, yayımlandığı yıl bazında en çok atıf (n=68) alan yayın olmuştur, 2021 yılı bazında çalışılan disiplinler arası yayınların konuları ise; döngüsel ekonomi (Mishra, Jain ve Malhotra, 2020), kalite ve yönetimi (Hundal vd., 2021; Rodgers, Antony, Edgeman ve Cudney, 2021), değişim yönetimi (Roth, 2021; Croucher, Kelly, Chen ve Ashwell, 2021), girişimcilik (Ratten ve Jones, 2021), örgütsel çeviklik (Sharma, Raut, Mangla, Narkhede, Luthra ve Gokhale, 2021), inovasyon ve yönetimi (Escobar, Schiavone, Khvatova ve Maalaoui, 2021; Nunes ve Periera, 2021), insan kaynakları yönetimi (Coculova ve Tamcikova, 2021; Zenone, Cezar ve de Hoyos Guevera, 2021) üzerine gerçekleşmiştir (Tablo 9). Bununla birlikte, "Advanced mathematics: An advantage for business and management administration students" (Asian-Chaves, Buitrago, Masero-Moreno, ve Yñiguez, 2021), "Exploring the chain of effects between local identity and expatriate consumers' preference for local food brands" (Miocevic, Brecic ve Zdravkovic, 2021) veya "Effect of internet of things on road freight industry" (Farquharson, Mageto ve Makan, 2021) çalışması gibi, kalite, lojistik ve teknoloji ya da ürün ve marka yönetimi alanlarını içeren çalışmalara rastlanmıştır.

Tablo 9, 2021 Yılında En Fazla Atıf Alan Çalışmalar

Sıra	Ön Plana Çıkan Yazar 2021	Başlık	Araştırmanın Yayımlandığı Dergi	TC	TP
1	Bag, Telukdarie, Pretorius, Gupta	Industry 4,0 and supply chain sustainability: framework and future research directions	BENCHMARKING-AN INTERNATIONAL JOURNAL	68	34
2	Ratten ve Jones	Entrepreneurship and management education: Exploring trends and gaps	INTERNATIONAL JOURNAL OF MANAGEMENT EDUCATION	13	6,5
3	Diez-Martin,	The intellectual structure of organizational	REVIEW OF	18	6

Özüm EĞİLMEZ

4	Blanco-Gonzalez, Prado-Roman Ng, Hsu, Parker	legitimacy research: a co-citation analysis in business journals Received Respect and Constructive Voice: The Roles of Proactive Motivation and Perspective Taking	MANAGERIAL SCIENCE JOURNAL OF MANAGEMENT	14	7
5	Mishra, Jain, Malhotra	The anatomy of circular economy transition in the fashion industry	SOCIAL RESPONSIBILITY JOURNAL	11	3,67
6	Sharma, Raut, Mangla, Narkhede, Luthra, Gokhale	A systematic literature review to integrate lean, agile, resilient, green and sustainable paradigms in the supply chain management	BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT	8	2,67
7	Cegarra-Navarro, Vatamanescu, Martinez-Martinez	A context-driven approach on coping with COVID-19: From hiding knowledge toward citizen engagement	KNOWLEDGE AND PROCESS MANAGEMENT	8	4
8	Chaudhuri, Chavan, Vadalkar, Vrontis, Pereira,	Two-decade bibliometric overview of publications in the Journal of Knowledge Management	JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	7	2,33
9	Gernsheimer, Kanbach, Gast	Coopetition research-A systematic literature review on recent accomplishments and trajectories	INDUSTRIAL MARKETING MANAGEMENT	6	3
10	Cegarra-Navarro, Jimenez-Jimenez, Garcia-Perez	An Integrative View of Knowledge Processes and a Learning Culture for Ambidexterity: Toward Improved Organizational Performance in the Banking Sector	IEEE TRANSACTIONS ON ENGINEERING MANAGEMENT	7	3,5
11	Hundal, Thiyagarajan, Alduraibi, Laux, Furterer, Cudney, Antony,	Lean Six Sigma as an organizational resilience mechanism in health care during the era of COVID-19	INTERNATIONAL JOURNAL OF LEAN SIX SIGMA	6	3
12	Akbari ve Do	A systematic review of machine learning in logistics and supply chain management: current trends and future directions	BENCHMARKING-AN INTERNATIONAL JOURNAL	5	2,5
13	Proost, Germeys, Vanderstukken	Applicants' pre-test reactions towards video interviews: the role of expected chances to demonstrate potential and to use nonverbal cues	EUROPEAN JOURNAL OF WORK AND ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY	4	1,33
14	Al Amosh ve Mansor	Disclosure of integrated reporting elements by industrial companies: evidence from Jordan	JOURNAL OF MANAGEMENT & GOVERNANCE	3	1
15	Gatzert, Martin, Schmidt, Seith, Vogl,	Portfolio optimization with irreversible long-term investments in renewable energy under policy risk: A mixed-integer multistage stochastic model and a moving-horizon approach	EUROPEAN JOURNAL OF OPERATIONAL RESEARCH	3	1,5
16	De Vaujany, Leclercq-Vandelannoitte, Munro, Nama, Holt	Control and Surveillance in Work Practice: Cultivating Paradox in 'New' Modes of Organizing	ORGANIZATION STUDIES	3	1,5
17	Rodgers, Antony, Edgeman, Cudney	Lean Six Sigma in the public sector: yesterday, today and tomorrow	TOTAL QUALITY MANAGEMENT & BUSINESS	4	2

18	Croucher, Kelly, Chen, Ashwell	Examining the relationships between face concerns and dissent	EXCELLENCE INTERNATIONAL JOURNAL OF CONFLICT MANAGEMENT SUSTAINABILITY ACCOUNTING MANAGEMENT AND POLICY JOURNAL	2	0,67
19	Gomes, Jorge ve Eugenio,	Teaching sustainable development in business sciences degrees: evidence from Portugal	JOURNAL OF ORGANIZATIONAL CHANGE MANAGEMENT	2	0,67
20	Roth	Draw your organization! A solution-focused theory-method for business school challenges and change		2	1

5. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada yapılan analizde yönetim alanında yer alan güncel konuları kapsayan yayınların genel görünümü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Analiz 1992 ve 2022 yılları arasında Web of Science (WOS) veri tabanında yayımlanmış olan yayınların, yönetim disiplininin giderek diğer disiplinlerle iç içe geçtiği hususunda bir çerçeveleme yapabilme amacını taşımaktadır. Bu sayede gelecekteki araştırmacılar için; hangi konuların dönemlere göre daha popüler olduğu, hangi dergilerin daha fazla interdisipliner yayın yaptıklarını, hangi anahtar kelimelerin günümüzde daha ön plana çıktığı gibi bilgileri sunmaktadır. Yönetim alanında çalışılan konulara temel teşkil eden akademik çalışmalar, yazarları, öncü dergiler belirtilerek ileriki araştırmalara bir çerçeve sunulmuştur, Üsdiken'in 2002 tarihli makalesinde tartıştığı gibi, bu çalışma da; bulguları ile yönetim konusunun genel görünümünü ortaya koyarak, aslında yine yöneticilerin karşılaştıkları sorunlara daha gelişkin çözümler getirmek, yönetmeyi daha etkili kılacak yollar bulabilmek adına yapılan bir çaba olarak görülebilir.

Bibliyometrik analiz öncelikle WOS arama motorunda yapılan sorgu ile 2,257 yayın ile başlamış ancak daha sonra yönetim kategorisi seçilip, araştırma alanı daraltılarak 748 yayın üzerinden detaylı analiz yapılmıştır. En çok atıf alan ve geçtiğimiz yıl dahi birçok çalışmada teorik anlamda köken oluşturan yayın "Myopia of Learning" (Levinthal ve March, 1983) olmuştur. Aynı yayının bulunduğu dergi olan Strategic Management Journal' da yönetim alanında öncü çalışmalara yer veren dergi olmuş; sırasıyla MIS Quarterly, Academy of Management yayınları (Executive, Annals, Journal, Learning&Education) ve Organizational Research Methods yine güncel konulara ev sahipliği yapan öncül dergiler olarak sayılabilir. Bibliyometrik analiz sonuçları, özellikle 2010 yılından günümüze yayın sayısındaki artışın ve dergilerin farklılaşmasını göstermektedir. Buradaki artış ve farklılaşmayı ülkeler bazında akademik camiadan yayın beklentisinin/baskısının bir neticesi olarak görebiliriz. Atıf sayıları, yönetim alanında faaliyet gösteren etki faktörü yüksek dergilerin alanda yönlendirici olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yönetim alanının bilimsel bakış açısının yanında, uygulama dünyasının da bu bilgilerin tüketicisi olduğu bilincinde disiplinlerarası konuları içeren dergilerin de ortaya çıktığı belirtilebilir.

Bu çalışma ile (i) yıllara göre yapılan yayınlar, (ii) en çok yayın yapılan dergiler ve etki faktörleri, (iii) yıllara göre çalışılan konular (öğe/tema) ve (iv) en çok atıf alan yayınlar incelenmiştir. Bibliyometrik analiz sonuçları ile güncel konuların/temaların yıllar bazında hangi kökenden beslendiği, günümüz ve gelecek bağlamında değerlendirildiğinde hangi diğer konulara evrileceği hakkında öngörü sağlayıcıdır. Yönetim teması tüm yıllar boyunca öncü tema olmuştur ki burada yönetim temasının içerisine yönetimin şemsiyesi içerisine giren sayısız konudan bahsedilmesi yanlış olmayacaktır (örneğin; *tedarik zinciri yönetimi, stratejik yönetim, inovasyon yönetimi, insan kaynakları yönetimi, yenilik yönetimi, değişim yönetimi, eğitim yönetimi, kalite yönetimi, lojistik yönetimi, yönetimde karar verme*

gibi), Sırasıyla ön plana çıkan temalar ise *performans, model, etki, bilgi, inovasyon, iş/işletme, örgüt, çerçeve/bakış açısı ve enformasyon* olmuştur, Özellikle 2021 yılında ise model, etki, yönetim, performans temaları öne çıkmaktadır ve aynı zamanda teknolojik yeniliklerin örgüt ve işletme disiplinlerini birbirine bağlayan bir köprü görevinde olduğu söylenebilir, Teknolojik yenilikler ve gelişmeler birey, örgüt veya sektör gibi farklı analiz düzeylerini etkilediği için gelecekteki çalışmalarda, disiplinlerarası, kavramların daha iç içe geçmiş bir şekilde yönetim alanında var olacağı söylenebilir, Özellikle nicel yöntemler içerisinde- matematiksel modeller, makine öğrenmesi, neuroscience ölçümleri gibi analizlerin kullanıldığı belirtilebilir, Böylesi bir durum haliyle disiplinlerarası geçisi kolaylaştırıcıdır, Ancak bahsedilen ampirik çalışmaların yanında kavramsal yayınların (ekonomi, eğitim, sağlık vb,) da varlığı göze çarpmaktadır.

Her araştırmada olduğu gibi bu araştırmanın da bir takım kısıtları bulunmaktadır, Bibliyometrik analiz bir açıdan kendi başına bir kısıt olabilmektedir, Herşeyden önce analiz 30 yıl ile sınırlıdır, Tabiki yönetim konularının evrimi için daha önceki yılları da analize dahil etmek gereklidir, Ancak analiz en yaygın veritabanı olan WOS veritabanından veri çekilerek yapılsa da, ulaşılabilecek yayın sayısı bu araştırmadan fazla olacağı söylenebilir (SCOPUS, GoogleScholar, diğer indeksler vb, tarandığında yayın sayısı artacaktır), Ancak yayın sayısının göreceliliği bu araştırmada WOS veri tabanı ve bu veri tabanında taranan yayınların etki faktörleri ortaya konarak niteliklerine yönelik bir bakış açısı içerisinde değerlendirilmiştir, Bir başka kısıt ise, mevcut durum kendi araştırma çerçevesi ile ortaya koyulmuş ancak dünya üzerinde yaşanacak olan herhangi bir değişim (pandemi de olduğu gibi) gidişatı değiştirici olabilecektir, Son olarak, yönetim kategorisi seçilerek analizin yapılması nedeniyle, sonuçlar genellenirken ve irdelenirken dikkatli olunmalıdır, Farklı bir uzmanlığa sahip okuyucular, aynı bulguları farklı şekilde yorumlayabilirler.

Gelecek çalışmalar için ise yönetim alanı gözetilerek yapılan bu analiz, diğer ilgili disiplinler özelinde yine aynı sorgulama ile yapılabilir, Her bir ön plana çıkan tema ayrı ayrı yönetim alan bağlamında analiz edilebilir, Bu şekilde spesifik tema temelli, yönetsel konular daha ayrıntılı değerlendirilebilir, Örneğin MIS Quarterly, ASQ, AMJ veya SMJ temel alınarak bir bibliyometrik analiz yapıp yönetim konularındaki değişim vurgulanabilir, Bunun yanında interdisipliner dergiler, tek tek ele alınıp yönetim alanındaki güncel konuların gelecekte nereye evrileceği konusunda daha net veriler elde edilebilir, Gelecek çalışmalar farklı veritabanları taranarak karşılaştırmalı çalışmaların olmasını sağlayabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma, bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Makale tek bir yazar tarafından oluşmuştur.

Çıkar Beyanı

Herhangi bir çıkar beyanı yoktur.

Kaynaklar

- Adams, R, J., Smart, P, ve Huff, A, S, (2017), Shades of grey: guidelines for working with the grey literature in systematic reviews for management and organizational studies, *International Journal of Management Reviews*, 19(4), 432-454,
- Al-Alawi, A, I., Abdulmohsen, M., Al-Malki, F, M, ve Mehrotra, A, (2019), Investigating the barriers to change management in public sector educational institutions, *International Journal of Educational Management*,
- Al Amosh, H, ve Mansor, N, (2021), Disclosure of integrated reporting elements by industrial companies: evidence from Jordan, *Journal of Management and Governance*, 25(1), 121-145,
- Altman, Y, ve Shortland, S, (2008), Women and international assignments: Taking stock—a 25-year review, *Human resource management: Published in cooperation with the School of Business Administration, The University of Michigan and in alliance with the Society of Human Resources Management*, 47(2), 199-216,
- Akbari, M, ve Do, T, N, A, (2021), A systematic review of machine learning in logistics and supply chain management: current trends and future directions, *Benchmarking: An International Journal*, 28(10), 2977-3005,
- Antony, J, ve Sony, M, (2020), An empirical study into the limitations and emerging trends of Six Sigma in manufacturing and service organisations, *International Journal of Quality & Reliability Management*
- Asian-Chaves, R., Buitrago, E, M., Masero-Moreno, I, ve Yñiguez, R, (2021), Advanced mathematics: An advantage for business and management administration students, *The International Journal of Management Education*, 19(2), 100498, <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2021.100498>
- Aria, M, ve Cuccurullo, C, (2017), bibliometrix: An R-tool for comprehensive science mapping analysis, *Journal of Informetrics*, 11(4), 959-975,
- Bag, S., Telukdarie, A., Pretorius, J, C, ve Gupta, S, (2021), Industry 4,0 and supply chain sustainability: framework and future research directions, *Benchmarking: An International Journal*, 28(5), 1410-1450,
- Bazerman, M, H., Morgan, K, P, ve Loewenstein, G, F, (1997), The impossibility of auditor independence, *Sloan Management Review*, 38, 89-94,
- Cash, K, C, ve Gray, G, R, (2000), A framework for accommodating religion and spirituality in the workplace, *Academy of Management Perspectives*, 14(3), 124-133,
- Carlson, K, D, ve Wu, J, (2012), The illusion of statistical control: Control variable practice in management research, *Organizational Research Methods*, 15(3), 413-435,
- Cegarra-Navarro, J, G., Vătămănescu, E, M, ve Martínez-Martínez, A, (2021), A context-driven approach on coping with COVID-19: From hiding knowledge toward citizen engagement, *Knowledge and Process Management*, 28(2), 134-140,
- Cegarra-Navarro, J, G., Jiménez-Jiménez, D, ve García-Pérez, A, (2019), An integrative view of knowledge processes and a learning culture for ambidexterity: Toward improved organizational performance in the banking sector, *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(2), 408-417,
- Chaudhuri, R., Chavan, G., Vadalkar, S., Vrontis, D, ve Pereira, V, (2020), Two-decade bibliometric overview of publications in the Journal of Knowledge Management, *Journal of Knowledge Management*, 25(6), 1550-1574,

- Chamorro, A., Rubio, S, ve Miranda, F, J, (2009), Characteristics of research on green marketing, *Business Strategy and the Environment*, 18(4), 223-239,
- Chinnaswamy, A., Papa, A., Dezi, L, ve Mattiacci, A, (2018), Big data visualisation, geographic information systems and decision making in healthcare management, *Management Decision*,
- Cobo, M, J,, López-Herrera, A, G,, Herrera-Viedma, E, ve Herrera, F, (2011), Science mapping software tools: Review, analysis, and cooperative study among tools, *Journal of the American Society for information Science and Technology*, 62(7), 1382-1402,
- Coculova, J, ve Tomcikova, L, (2021), Innovative Human Resource Management practices for the Talent Management Implementation, *Marketing and Management of Innovations*, Issue 4, <https://doi.org/10.21272/mmi,2021,4-04>
- Croucher, S, M,, Kelly, S,, Chen, H, ve Ashwell, D, (2020), Examining the relationships between face concerns and dissent, *International Journal of Conflict Management*, 32(1), 20-38,
- De Bakker, F, G,, Groenewegen, P, ve Den Hond, F, (2005), A bibliometric analysis of 30 years of research and theory on corporate social responsibility and corporate social performance, *Business & Society*, 44(3), 283-317,
- De Vaujany, F, X,, Leclercq-Vandelannoitte, A,, Munro, I,, Nama, Y, ve Holt, R, (2021), Control and surveillance in work practice: cultivating paradox in 'new' modes of organizing, *Organization Studies*, 42(5), 675-695,
- Díez-Martín, F,, Blanco-González, A, ve Prado-Román, C, (2021), The intellectual structure of organizational legitimacy research: a co-citation analysis in business journals, *Review of Managerial Science*, 15(4), 1007-1043,
- Duque Oliva, E, J,, Cervera Taulet, A, ve Rodríguez Romero, C, (2006), A bibliometric analysis of models measuring the concept of perceived quality in providing internet service, *Innovar*, 16(28), 223-243,
- Ehnert, I, ve Harry, W, (2012), Recent developments and future prospects on sustainable human resource management: Introduction to the special issue, *Management Revue*, 221-238,
- Ellegaard, O, (2018), The application of bibliometric analysis: disciplinary and user aspects, *Scientometrics*, 116(1), 181-202,
- Ellegaard, O, ve Wallin, J, A, (2015), The bibliometric analysis of scholarly production: How great is the impact?, *Scientometrics*, 105(3), 1809-1831,
- Escobar, O,, Schiavone, F,, Khvatova, T, ve Maalaoui, A, (2021), Lead user innovation and entrepreneurship: Analyzing the current state of research, *Journal of Small Business Management*, 1-18, <https://doi.org/10.1080/00472778.2021.1955126>
- Fahimnia, B,, Sarkis, J, ve Davarzani, H, (2015), Green supply chain management: A review and bibliometric analysis, *International Journal of Production Economics*, 162, 101-114,
- Farquharson, N,, Mageto, J, ve Makan, H, (2021), Effect of internet of things on road freight industry, *Journal of Transport and Supply Chain Management*, 15, 11, <https://doi.org/10.4102/jtscm.v15i0.581>
- Gatzert, N,, Martin, A,, Schmidt, M,, Seith, B, ve Vogl, N, (2021), Portfolio optimization with irreversible long-term investments in renewable energy under policy risk: A mixed-integer multistage stochastic model and a moving-horizon approach, *European Journal of Operational Research*, 290(2), 734-748,

- Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M., ve Hultink, E. J. (2017), The Circular Economy—A new sustainability paradigm?, *Journal of cleaner production*, 143, 757-768,
- Gernsheimer, O., Kanbach, D. K., ve Gast, J. (2021), Coopetition research—A systematic literature review on recent accomplishments and trajectories, *Industrial Marketing Management*, 96, 113-134,
- Gomes, S. F., Jorge, S., ve Eugénio, T. (2020), Teaching sustainable development in business sciences degrees: evidence from Portugal, *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 12(3), 611-634,
- Hall, C. M., ve Page, S. J. (2009), Progress in Tourism Management: From the geography of tourism to geographies of tourism—A review, *Tourism Management*, 30(1), 3-16,
- Hirsch, J. E. (2005), *An index to quantify an individual's scientific research output*, Proceedings of the National academy of Sciences, 102(46), 16569-16572,
- Hochbaum, D. S., ve Levin, A. (2006), Methodologies and algorithms for group-rankings decision, *Management Science*, 52(9), 1394-1408,
- Hollinshead, K. (1999), Surveillance of the worlds of tourism: Foucault and the eye-of-power, *Tourism Management*, 20(1), 7-23,
- Hundal, G. S., Thiyagarajan, S., Alduraibi, M., Laux, C. M., Furterer, S. L., Cudney, E. A., ve Antony, J. (2021), Lean Six Sigma as an organizational resilience mechanism in health care during the era of COVID-19, *International Journal of Lean Six Sigma*, 12(4), 762-783,
- Kearns, G. S., ve Lederer, A. L. (2000), The effect of strategic alignment on the use of IS-based resources for competitive advantage, *The Journal of Strategic Information Systems*, 9(4), 265-293,
- Kessler, M. M. (1963), Bibliographic Coupling Between Scientific Papers, *American Documentation*, 14(1):10-25, <https://doi.org/10.1002/asi.5090140103>
- Keykavoussi, A., ve Ebrahimi, A. (2020), Using fuzzy cost–time profile for effective implementation of lean programmes; SAIPA automotive manufacturer, case study, *Total Quality Management & Business Excellence*, 31(13-14), 1519-1543,
- Kilduff, M., ve Brass, D. J. (2010), Organizational social network research: Core ideas and key debates, *Academy of Management Annals*, 4(1), 317-357,
- Kumar, R., Singh, K., ve Jain, S. K. (2020), A combined AHP and TOPSIS approach for prioritizing the attributes for successful implementation of agile manufacturing, *International Journal of Productivity and Performance Management*,
- Lee, D. M., Trauth, E. M., ve Farwell, D. (1995), Critical skills and knowledge requirements of IS professionals: A joint academic/industry investigation, *MIS Quarterly*, 313-340,
- Levinthal, D. A., ve March, J. G. (1993), The myopia of learning, *Strategic Management Journal*, 14(S2), 95-112,
- Li, J., Burnham, J. F., Lemley, T., ve Britton, R. M. (2010), Citation analysis: Comparison of Web of Science, Scopus, SciFinder, and Google Scholar, *Journal of Electronic Resources in Medical Libraries*, 7(3), 196–217,
- Love, J. H., Roper, S., ve Vahter, P. (2014), Learning from openness: The dynamics of breadth in external innovation linkages, *Strategic Management Journal*, 35(11), 1703-1716,

- Meerow, S., Newell, J. P., & Stults, M. (2016), Defining urban resilience: A review, *Landscape and Urban Planning*, 147, 38-49,
- Merigó, J. M., Mas-Tur, A., Roig-Tierno, N. ve Ribeiro-Soriano, D. (2015), A bibliometric overview of the Journal of Business Research between 1973 and 2014, *Journal of Business Research*, 68(12), 2645-2653,
- Meyer, K. E., Van Witteloostuijn, A. ve Beugelsdijk, S. (2017), What's in it for me? Reassessing best practices for conducting and reporting hypothesis-testing research, *Journal of International Business Studies*, 48(5), 535-551,
- Miocevic, D., Brecic, R. ve Zdravkovic, S. (2021), Exploring the chain of effects between local identity and expatriate consumers' preference for local food brands, *Journal of Product & Brand Management*, 19(2), <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2021.100498>
- Mishra, S., Jain, S. ve Malhotra, G. (2020), The anatomy of circular economy transition in the fashion industry, *Social Responsibility Journal*, 17(4), 524-542,
- Ng, T. W., Hsu, D. Y. ve Parker, S. K. (2021), Received respect and constructive voice: The roles of proactive motivation and perspective taking, *Journal of Management*, 47(2), 399-429,
- Nunes, M. P. ve Pereira, R. D. V. (2021), Business model innovation and business performance in an innovative environment, *International Journal of Innovation Management*, 25(03), <https://doi.org/10.1142/S1363919621500365>
- Proost, K., Germeys, F. ve Vanderstukken, A. (2021), Applicants' pre-test reactions towards video interviews: the role of expected chances to demonstrate potential and to use nonverbal cues, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 30(2), 265-273,
- Ragab, M. A. ve Arisha, A. (2013), Knowledge management and measurement: a critical review, *Journal of Knowledge Management*, 17(6), 873-901,
- Ramos-Rodríguez, A. R. ve Ruiz-Navarro, J. (2004), Changes in the intellectual structure of strategic management research: A bibliometric study of the Strategic Management Journal, 1980–2000, *Strategic Management Journal*, 25(10), 981-1004,
- Ratten, V. ve Jones, P. (2021), Entrepreneurship and management education: Exploring trends and gaps, *The International Journal of Management Education*, 19(1), 100431,
- Rodgers, B., Antony, J., Edgeman, R. ve Cudney, E. A. (2021), Lean Six Sigma in the public sector: yesterday, today and tomorrow, *Total Quality Management & Business Excellence*, 32(5-6), 528-540,
- Romero-Silva, R. ve De Leeuw, S. (2021), Learning from the past to shape the future: A comprehensive text mining analysis of OR/MS reviews, *Omega*, 100, 102388,
- Roth, S. (2021), Draw your organization! A solution-focused theory-method for business school challenges and change, *Journal of Organizational Change Management*, 34(4), 713-728,
- Salem, M. A. (2019), Structural equation modelling of the impact of environmental capabilities on competitiveness, *International Journal of Productivity and Performance Management*,
- Sarens, G. ve De Beelde, I. (2006), The relationship between internal audit and senior management: A qualitative analysis of expectations and perceptions, *International Journal of Auditing*, 10(3), 219-241,
- Sharma, V., Raut, R. D., Mangla, S. K., Narkhede, B. E., Luthra, S. ve Gokhale, R. (2021), A systematic literature review to integrate lean, agile, resilient, green and sustainable paradigms in the supply chain management, *Business Strategy and the Environment*, 30(2), 1191-1212,

- Stevens, R,E, (1953), *Characteristics of Subject Literatures*, Chicago: American College and Research Library Monography Series 7,
- Tam, K, Y, (1998), The impact of information technology investments on firm performance and evaluation: evidence from newly industrialized economies, *Information Systems Research*, 9(1), 85-98,
- Tse, S, Y,, Wang, D, T, ve Zhang, T, J, (2019), The effects of distributor relationship commitment and relationship exploration on opportunism: The moderating roles of exchange uncertainties and network factors, *Industrial Marketing Management*, 83, 301-313,
- Üsdiken, B, (2002), Tarihsel bir bakışla bilim-yönetim birlikteliği, *Yönetim Araştırmaları Dergisi* (Yönetim Alanında Bilimsel Yaklaşım ve Yöntem Sorunları Özel Sayısı), 2(2), 127-154,
- Üsdiken, B,ve Erden, Z, (2001), Örnek alma, mecbur tutulma ve geçmişe bağımlılık: Türkiye'deki yönetim yazınında değişim, *Amme İdaresi Dergisi*, 34(4), 1-31,
- Van Eck, N, ve Waltman, L, (2010), Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping, *Scientometrics*, 84(2), 523-538,
- Wu, L,, Yue, X,, Jin, A, ve Yen, D, C, (2016), Smart supply chain management: a review and implications for future research, *The International Journal of Logistics Management*, 27(2), 395-417,
- Zenone, A, C,, Cezar, B, B, ve de Hoyos Guevara, A, (2021), Integrating Cultural Diversity in Organizations: Recruitment and Selection, *Journal on Innovation and Sustainability RISUS*, 12(2), 83-90, <http://dx.doi.org/10.23925/2179-3565,2021v12i2p83-90> RISU
- Zupic, I, ve Čater, T, (2015), Bibliometric methods in management and organization, *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472,

Determinants of Somali Student's Entrepreneurial Intentions: The Case Study of University Students in Mogadishu¹

Liban Daud ALIN², Esra DİL³

Somalili Öğrencilerin Girişimcilik Niyetlerinin Belirleyicileri: Mogadişu'daki Üniversite Öğrencilerinin Örnek Olay İncelemesi

Determinants of Somali student's Entrepreneurial intentions: the case study of university students in Mogadishu

Öz

Bu araştırma, özellikle yerel üniversitelerden mezun olacak durumdaki Somalili genç öğrencilerin girişimcilik niyetlerini etkileyen faktörleri ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırmanın teorik çerçevesini, Planlı Davranış Teorisi oluşturmaktadır. Somali ülkesine ilişkin girişimcilik alanındaki literatür boşluğunu dolduracak şekilde, girişimcilik niyeti kavramına açıklık getirerek, bu çalışmanın alan yazına katkı sunması beklenmektedir.

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemi, araştırma yaklaşımı olarak benimsenmiştir. Veriler, Mogadişu şehrinde yer alan 11 üniversitenin öğrencilerine anket dağıtılarak elde edilmiştir. Cevaplanan anket formlarından analize uygun olan 380 formun üzerinden analiz yapılmıştır.

Hipotez testleri sonucunda, kişisel tutumun ve algılanan kontrol davranışının girişimcilik niyetinde önemli bir role sahip olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra öznel normların, girişimcilik niyeti üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

Abstract

This study investigates the factors that influence Somali young people's entrepreneurial intentions, particularly local university graduates. This article aspires to make a substantial contribution to Somalia's entrepreneurship. To support the research, the researcher employed the Theory of Planned Behavior and the concept of entrepreneurial intention. This research was conducted at eleven universities in Mogadishu, Somalia's capital. University students who are now exposed to changes in the entrepreneurial environment served as the study's unit of analysis. Because of the ease of access to the sample units, this study took a quantitative approach and used a non-probability convenience sampling method. A total of 380 sample replies were obtained from various universities after the questionnaire was distributed. The hypothesis was put to the test, and the results show that personal attitude and perceived control behavior play a significant role in entrepreneurial intent. Besides, the subjective norm does not affect entrepreneurial intention.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Girişimcilik Niyeti, Ajzen Teorik Modeli, Somali.

Keywords: Entrepreneurship, Entrepreneurship intention, Ajzen model of theory, Somalia.

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

¹ Bu çalışma Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Esra DİL danışmanlığında Liban Daud Alin tarafından "Determinants of Somali students' entrepreneurial intentions: The case of university students in Mogadishu" başlığı ile tamamlanarak 07.06.2021 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

² Yüksek Lisans Programı Mezunlu, Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, İşletme Enstitüsü, Yönetim ve Organizasyon YL Programı, liban.alin@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7913-1860>

³ Dr. Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, esradil@sakarya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8593-5387>

1. Introduction

Nations worldwide are grappling with unemployment, and young people are finding it difficult to get suitable jobs due to a lack of expertise. The majority of academics, governments, and the media have expressed a strong interest in entrepreneurship, social, economic growth, job creation, and technical innovation. According to Van Aardt et al. (2008), entrepreneurship is an opportunity to establish, build, and develop a firm or organization, form an entrepreneurial team, and locate other resources to generate a long-term market. Increasing the number of entrepreneurs available reduces unemployment and boosts economic growth. The supply of entrepreneurs is determined by their entrepreneurial ambitions and activity (Kruger & Brazeal, 1994). The goal of students to become entrepreneurs has become a fascinating topic. Various research was conducted to determine the critical motives for entrepreneurship and analyze how self-employment is affected. Universities are now focusing their efforts on promoting entrepreneurship and fostering the entrepreneurial skills and attitudes required in the future. As a result, this study examines what influences Somali students' entrepreneurial intentions, particularly local university graduates.

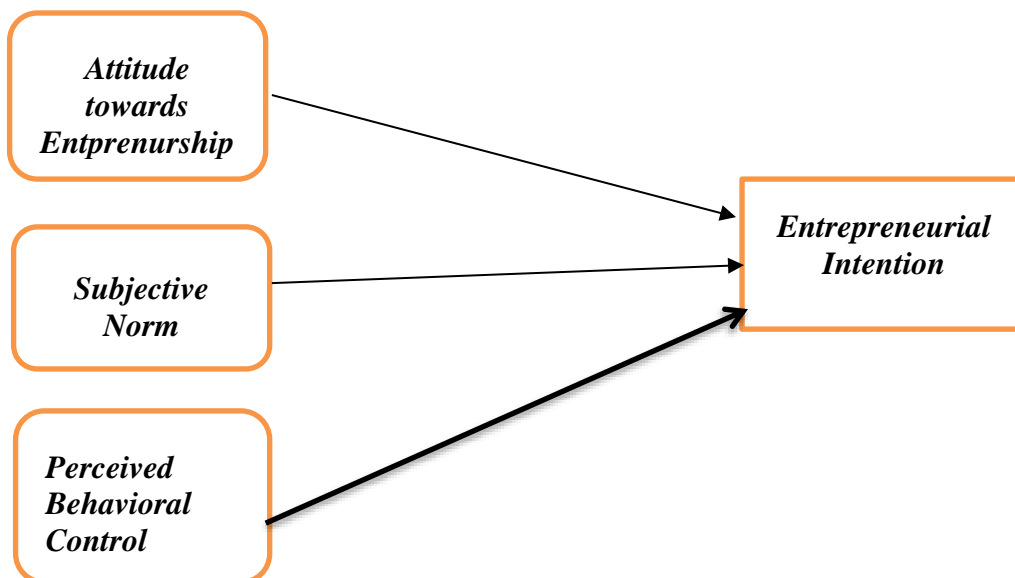
Since 1991, when Somalia's government fell apart, the country has been unstable. The civil war wreaked havoc on both government and non-governmental institutions. Human misery and humanitarian issues resulted from the prolonged civil conflict, making essential social services inaccessible. Public jobs have vanished, and the poverty rate has risen dramatically (Robinson, 2011). The number of Somali Diaspora members returning from Europe, North America, and other African nations to assist in rebuilding the country has increased as the country's political, economic, and security conditions improve. During the civil war, remittances from the diaspora were an essential source of capital for company expansion. Somali entrepreneurs helped develop the private sector, which resulted in a significant increase in family income. Older people, either local or foreign investors, run the majority of the core businesses. Many young individuals who have graduated from local universities, on the other hand, are starting new firms in the market. Previous research in Somalia has ignored chiefly this area of study, which is vital to families, universities, the governmental sector, and the private sector.

Furthermore, multiple studies have looked into Somali entrepreneurship from various angles. Most of Somalia's entrepreneurship study has concentrated on firms launched by foreign returnees and traditional businesses operated by the elderly. However, no single study has examined the determinants, or root causes, of Somalia's expanding number of young entrepreneurs. As a result, this research examines the factors that influence the entrepreneurial inclinations of young Somalian people, particularly local university graduates.

This study explores the factors influencing students' entrepreneurial inclinations at Mogadishu universities using Ajzen's (1991) model (TPB). This is the assumption that planned behavior predicts individual behavior. Understand that in the context of planned conduct, there is an objective universe in which an individual's attitude toward behavior, perceived behavioral control, and subjective norms influence action. According to the notion, behavior results from an individual's strategy for taking entrepreneurial action, making informed decisions, and making the optimal options. The three components of this strategy are subjective norms, perceived behavioral control, and attitude toward the behavior. As a result, the researcher must establish whether these factors impact Mogadishu university students' entrepreneurial inclinations. The primary purpose of this research is to add value to entrepreneurship research by evaluating students' desire to start a new business. In addition, the goal of this study is to identify the essential factors that influence students' decisions to become entrepreneurs.

2. Critical literature review and conceptual framework

Individual intentions, according to Ajzen (1987), are crucial in defining entrepreneurial aspirations. Many studies were undertaken around the world, employing diverse models to identify the primary driving elements of entrepreneurial inclinations (Malebana, 2014; Ozaralli & Rivenburgh, 2016). However, the Ajzen theory of planned behavior and the Shapero model of the entrepreneurial event are two different theories for this research (Krueger et al., 2000). A substantial amount of study has been done in the field of entrepreneurship, with most scholars employing the Ajzen theory to examine students' goals while deciding to become an entrepreneur (Ahmed et al., 2010; Liñán, 2008; Melabana, 2014). According to Krueger et al. (2000), the TPB's application to examine entrepreneurial intentions and activities proved correct in entrepreneurship's projected intent and behavior. According to Eagle et al. (2010), the TPB model examined entrepreneurship in 12 different nations, with encouraging results. As a result, the use of TPB to assess corporate intent is recognized as a legal right. However, the three major characteristics that considerably impact entrepreneurial ambitions are personal attitude, subjective norms, and perceived behavioral control. Each of the previously listed predictors is discussed in detail in the following sections.

Ajzen framework: Drawed by the researchers

2.1. Personal Attitude

The first variable in Ajzen's thesis is the personal attitude, which claims that each individual has a unique value for being an entrepreneur, which can be positive or negative (Ajzen, 1991). Mohammed et al. (2017) discovered that students' intentions toward entrepreneurship were influenced by their perspective regarding entrepreneurial intent. Individual attitudes impact intentions if role models affect them, according to Dohse and Walter (2012), who took a slightly different approach. A person's entrepreneurial intention is influenced by his or her positive entrepreneurship conviction. Previous research has found a strong, positive link between one's mindset and entrepreneurial intentions (Franke & Lüthje, 2004; Krueger et al., 2000). Malebana (2014) underlines the importance of personal factors in predicting the entrepreneurial inclinations of university students. His study focused on South African students, and he discovered that this characteristic had the most significant explanatory power and can have a substantial impact on student decisions.

2.2. Subjective Norm

The second variable in Ajzen's theory is the subjective norm. It shows whether a person is under societal pressure to establish a business, such as from family or friends. The majority of students considered entrepreneurship to be the best career option. This is primarily because their family and friends would support their decision to start a new business (Malebana, 2014). Subjective norms have no significant effect on the purpose of the student entrepreneur, according to Cera and Furxhiu (2017). Furthermore, according to Liñán and Chen (2009) and Ajzen (2001), the Subjective Norm (SN) represents the amount of approval for a specific activity by associated characters or individuals. Subjective norms are a party of convictions, according to the TPB. The subjective norm may impact a person's purpose if he accepts his recommendations to action. The persons mentioned in this section are a group of close relatives, cousins, spouses, close friends, teachers, and anyone else regarded as important in the person's life.

2.3. Perceived Behavioral Control

Perceived behavioral control, according to Ajzen (1988), characterizes behavior management by restoring the perceived simplicity or difficulty of the behavior. Its purpose is to convey the experience and foresee potential problems. These elements are intended to provide a sense of knowledge and awareness of barriers, and they indicate perceptions that it is difficult or impossible to complete an action. According to Cruz et al. (2015), behavior control is determined by self-viability, or whether people agree that certain behaviors are easy or challenging to perform. As a result, entrepreneurship's perceived control can be defined as an individual's evaluation of an entrepreneur's capacity and resources and the likelihood of success. Even though company resources and organizational capabilities are objective and essential for the success of the business process, there is no absolute number of resources or entrepreneurial skills that can have a meaningful influence.

According to the research, to abstract, the literature review, personal attitude, subjective norms, and perceived behavioral control all have a role in shaping a student's intention to start a new business. As a result, the Ajzen theory has been demonstrated to be the most accurate predictor of entrepreneurial inclinations among university students.

3. Methodology

This study used a quantitative method and followed a descriptive strategy. This study intends to test three main hypotheses. (Null hypothesis (H0): There is no positive effect on attitude toward entrepreneurship on Mogadishu universities students' entrepreneurial intentions. Alternative hypothesis (H1): There is a positive effect on attitude toward entrepreneurship on Mogadishu universities students' entrepreneurial intentions. Null hypothesis(H0): There is no positive effect of subjective norms on Mogadishu universities students' entrepreneurial intention. Alternative hypothesis(H2): There is a positive effect of subjective norms on Mogadishu universities students' entrepreneurial intention. Null hypothesis (H0): There is no positive effect on Perceived behavioral control on Mogadishu universities students' entrepreneurial intentions. Alternative hypothesis (H3): There is a positive effect on Perceived behavioral control on Mogadishu universities students' entrepreneurial intentions.)

A convenient sampling of Mogadishu's eleven institutions in Somalia Mogadishu was used to distribute adapted questionnaires from Liñán and Chen (2009). A total of 380 valid data points were examined utilizing demographic, descriptive, and correlated factors and multiple regressions. The survey included students majoring in various undergraduate university studies disciplines such as economics, business, and accounting. Obtaining a representative sample, we use non-probability convenience. After gathering data, frequency analysis in the SPSS 26 software program was used to

determine participants' proportions. The inferential statistic was also employed to investigate the relationship between variables. Finally, to determine the effects of PA, SN, and PBC on entrepreneurial intent. The following section interprets the findings.

4. Findings

4.1. Descriptive Statistics Outcome

Table 1. Age

Age		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	18-25	242	63.7	63.7	63.7
	26-35	125	32.9	32.9	96.6
	36-45	12	3.2	3.2	99.7
	46- over years 1		.3	.3	100.0
	Total	380	100.0	100.0	

As table 1 displayed most of the respondents were (63.7 %) aged between 18 to 25 years old. Respondents follow this figure from age 26 to 35 years old (32.9 %), age of 36 to 45 years old (3.2%), and over 46 years old (.3%).

Table 2. Gender

Gender		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Female	123	32.4	32.4	32.4
	Male	257	67.6	67.6	100.0
	Total	380	100.0	100.0	

As table 2 presented, most of the respondents (67.6 %) were male, and (32.4%) were female.

Table 3. Occupation Level

Occupation Level		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Employed Student	127	33.4	33.4	33.4
	Part-Time Working Student	88	23.2	23.2	56.6

Unemployed Student	165	43.4	43.4	100.0
Total	380	100.0	100.0	

As table 3 exhibited, most of the respondents (43.4 %) were unemployed students, (33.4%) were employed students, and (23.2%) were part-time working students.

Table 4. The Year of the Study at the University

Which year are you in university?					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Year One	47	12.4	12.4	12.4
	Year Four	166	43.7	43.7	56.1
	Year Three	74	19.5	19.5	75.5
	Year Two	93	24.5	24.5	100.0
	Total	380	100.0	100.0	

As table 4 displayed, most of the respondents (43.7 %) were year four, (24.5%) were year two, (19.5%), were year three, and (12.4%) were year one.

Table 5. Reliability Analysis

Variables	N	Cronbach Alpha	Remarks
Personal Attitude	380	.77	Accaptable
Subjective Norm	380	.73	Accaptable
Perceived Behavioral Control	380	.80	Good
Entrepreneurial Intention	380	.86	Good

As presented in Table 5, the Cronbach's Alpha values reported at .77 for personal attitude, .73 for subjective norms, .80 for perceived behavioral control, and .86 for Entrepreneurial intention. Therefore, the reliability analysis used in this research is indicated as acceptable (Ramage et al., 2003).

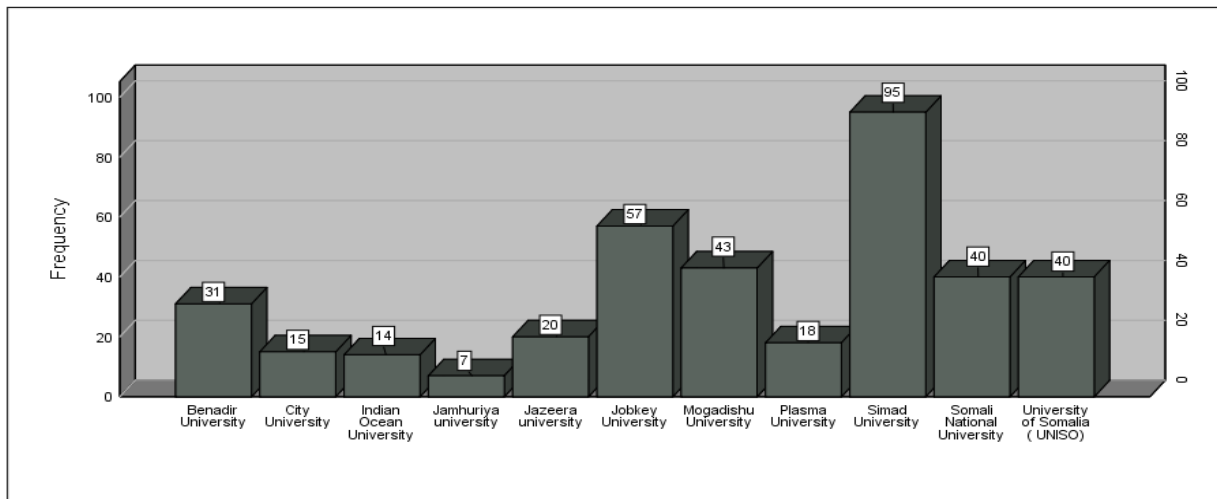
Table 6. Level of Education

Level of Education		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Bachelor Degree	325	85.5	85.5	85.5
	Master Degree	55	14.5	14.5	100.0
	Total	380	100.0	100.0	

Table 6 presented the level of education of the students. The participants' total number was 380 students of eleven different universities, and 325 (85.5%) were bachelor's degree while 55 (14.5%)

Table 7. Universities

In which university do you study

Footnote

As table 7 exhibited, the total number of participants was 380 students from eleven different universities. Most of the respondent's University student 95 (25.0%) were Simad University students, 57 (15%) were Jobkey University students, 43 (11.3%) were Mogadishu University students, 40 (10.5%) were Somali National University students, 40 (10.5%) were University of Somalia (UNISO), 31 (8.2%) were Benadir University students, 20 (5.3%) were Jazeera university students, 18 (4.7%) were Plasma University students, 15 (3.9%) were City University students, (3.7%) were Indian Ocean University students, 7 (1.8%) were Jamhuriya university students.

Table 8. Descriptive Statistics on Variables (Total Number 380)

Variables	Mean	Standard Deviation
1. Personal Attitude		
Being an entrepreneur implies more advantages	3.72	1.329
A career as an entrepreneur would be attractive to me	3.84	1.217
If I had the opportunity and resources, I would like to start a firm	3.84	1.211
Being an entrepreneur would entail great satisfactions for me	3.74	1.239
Among various options, I would rather be an entrepreneur	3.64	1.245
2. Subjective Norm		
If I decided to create a company my close family would approve of that decision	3.64	1.339
If I decided to create a company my friends would approve of that decision	3.53	1.294
If I decided to create a company my colleagues would approve of that decision	3.45	1.324
If you decide to create a firm, would people in your close environment approve of that decision	3.43	1.335
3. Perceived Behavioral Control (PBC)		
To start a business and keep it working would be easy for me	3.54	1.316
I am prepared to start a viable firm	3.55	1.224
I can control the creation process of a new firm	3.64	1.260
I know the necessary practical detail to start a firm	3.51	1.230
I know how to develop an entrepreneurial project	3.71	1.221
If I tried to start a firm, I would have a high probability of succeeding	3.64	1.207
4. Entrepreneurial Intention (EI)		
I am ready to do anything to be an entrepreneur	3.83	1.237
My professional goal is to become an entrepreneur	3.87	1.176
I will make every effort to start and run my own firm	3.93	1.197

I am determined to create a firm in the future	3.82	1.182
I have very seriously thought of starting a firm	3.80	1.175
I have the firm intention to start a firm someday	3.69	1.195

As presented in Table 8, a fundamental descriptive analysis was conducted to determine the average score and score dispersion for attitude constructs, subjective norms, perceived behavioral control, and entrepreneurial intent. Results were shown in Table 9, indicating that the mean score of attitudes is average, which recommending that the respondents have a favorable attitude towards entrepreneurship. At the same time, mean scores of subjective norms and perceived behavioral control were average. Most respondents exhibited that family members and important people played a significant role in encouraging them to engage in entrepreneurial endeavors. The respondents also revealed that engaging in entrepreneurship is a way to practice the university's theoretical knowledge. They are confident that if they have their own business, they'll succeed.

Table 9: Multiple Regression of Attitude, Subjective Norms, Perceived Behavioral Control against entrepreneurial Intention

Model Summary

Model	R	R Square	Change Statistics							
			Adjusted R Square	RStd. Error of the Estimate	R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. Change	F
1	.707 ^a	.500	.496	3.87425	.500	125.255	3	376	.000	

a. Predictors: (Constant), PBC, SN, PA

b. Dependent Variable: EI

To achieve the objective of this study, multiple regression analyzes were performed to test the above hypotheses. The results of the analysis showed that the R square (R2) was 0.496. This means that the three independent variables of attitude towards entrepreneurship, subjective norm, and perceived behavioral control, have explained nearly 50% of the variance within entrepreneurial Intention. R2=.500 This means that 50% of the linear regression explains data variance. Therefore, this supported the validity of the model proposed in predicting the student's Intention towards entrepreneurship.

Table 10: ANOVA

ANOVA ^a						
Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	5640.157	3	1880.052	125.255	.000 ^b
	Residual	5643.683	376	15.010		
	Total	11283.839	379			

a. Dependent Variable: EI

b. Predictors: (Constant), PBC, SN, PA

ANOVA analysis reports that the model is important because the sig level is 0.000 and $F=125.255$). that means the model is a good fit for the data.

Table 11: Coefficiency

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	4.630	.990		4.679	.000
	PA	.527	.055	.433	9.598	.000
	SN	.053	.060	.039	.894	.372
	PBC	.355	.049	.342	7.308	.000

a. Dependent Variable: EI

On the other hand, the constant is an immutable coefficient that is not interpreted in extraordinary circumstances. As a result, inclusion in this model is not acceptable. It doesn't have the same impact on our model ($\text{sig}=0.000$). Personal attitude is essential for measuring the entrepreneur's aim as a factor since its importance results revealed less than 0.05 ($\text{sig}=0.000$). This suggests that their attitude influences the student's objective as an entrepreneur. As a factor, subjective norms are unimportant for estimating an entrepreneur's intention since their importance results were more than 0.05 ($\text{sig}=.372$). This implies that subjective norms have little bearing on a student's desire to start a business. According to the study's findings, the value of perceived behavior control in determining the entrepreneur's intention is less than 0.05 ($\text{sig}=.000$). Students' entrepreneurial intention had a favorable effect on the variable personal attitude ($p<0.05$). As a result, the researchers support H1. Similarly, the second conclusion was that perceived behavioral controls were strongly influenced by entrepreneurial ambition on the other independent variable, indicating that the researcher supported H3. Finally, because the significance level is more significant than 0.05, the third variable is independent of subjective standards and unaffected by entrepreneurial ambition among students. The researchers supported H0.

4.2. Interpretation of the Results and Discussions

This study aims to indicate: Determinants of Somali students' entrepreneurial intentions by applying the theory of planned behavior (TPB). This research found that attitudes towards entrepreneurship and perceived behavioral control substantially affect Somali students' entrepreneurial intentions. Consequently, the researcher supports previous researchers who have found that personal attitude and perceived behavioral control substantially influence entrepreneurial intention (Mahmoud,2014; Robledo, et al., 2015; Dinc & Budic, 2016; Bachiri, 2016). While the results show that subjective norms do not significantly impact the entrepreneurial intentions of Somali students. The researcher also supports former researchers who have found that subjective norms have no significant impact on entrepreneurial intention (Mahmoud,2014; Robledo, et al., 2015; Bachiri, 2016; Cera & Furxhiu, 2017; Kabir et al., 2017; Karimi, 2019). This shows that students planning to be entrepreneurs were mostly influenced by their perception of the degree of ease and difficulties in

entrepreneurial activities, with 50% of the TPB model's explanatory power on entrepreneurial intention.

The research also reveals that personal attitude developed as a crucial factor influencing students' entrepreneurial intention due to the personal attitude variable's highest Beta value. Perceived behavioral control emerged as the second most vital influence, followed by subjective norms. This study confirmed that this model is sufficient to explain the factors influencing Somali students' entrepreneurial intentions. This study shows that attitude towards entrepreneurship and perceived behavioral controls are essential factors influencing Somali students' entrepreneurial intentions to become entrepreneurs. Therefore, policymakers should consider these two factors to encourage more Somali students to engage in entrepreneurship.

5. Conclusion

To sum up, the researcher explained the Ajzen model of Planned Behavior theory. The TPB model clarifies human behavior's diversified nature and the relevant determinants as a significant subjective procedure model for assessing entrepreneurial intent. Engle et al. (2010) stated that entrepreneurship in 12 different countries was analyzed using the TPB model and yielded positive results. The use of TPB to examine business intent is therefore recognized as a right. Besides, TPB is an effective and robust business purpose research and demonstration model. Finally, the researcher examined and summarized 16 countries that used the TPB model and those 16 countries, 6 of them found that subjective norms do not affect entrepreneurial intention. As a result, we found that subjective norms have no significant impact on Somali student's entrepreneurial intentions.

Thus, this study recommends parents and family members encourage their children's entrepreneurial spirit and partnerships to create jobs in society. Moreover, instructors, parents, relatives, and successful entrepreneurs should encourage potential graduates to mentor them to develop their entrepreneurial talents. But firstly, universities should offer students more courses for entrepreneurship, enabling them to equip themselves with the knowledge and skills to be more optimistic in business activities to control situational factors. The perception of behavioral control over entrepreneurship influences students' intentions to become entrepreneurs.

Finally, the government should establish suitable structures and procedures through its ministries and agencies to assist new businesses, particularly business graduate students, when opportunities and resources are plentiful. For example, knowing that government financing is available can encourage students to engage in entrepreneurial activity. In addition, students will be inspired by current businesspeople who will share their success stories and encourage them to pursue careers in business.

Statement of Research and Publication Ethics

This study (Sakarya University Rectorate Ethics Committee Approval, 30.10.2020, 61923333/050.99) has been prepared in accordance with the rules of scientific research and publication ethics.

Authors' Contributions to the Article

The first author (50%) and the second author (50%) contributed equally to this article.

Declaration of Conflicting Interests

The authors declared no potential conflicts of interest.

References

- Ahmed, I., Nawaz, M. M., Ahmad, Z., Shaukat, M. Z., Usman, A., Rehman, W. U., & Ahmed, N. (2010). Determinants of students' entrepreneurial career intentions: Evidence from business graduates. *European Journal of Social Sciences*, 15(2), 14-22.
- Ajzen, I. (1987). Attitudes, traits, and actions: Dispositional prediction of behavior in social psychology. *Advances in Experimental Social Psychology*, 20, 1-63.
- Ajzen, I. (1988). Attitudes, personality, and behavior. Milton Keynes, Open University Press.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50: 179-211.
- Ajzen, I. (2001). Nature and operation of attitudes. *Annual Review of Psychology*, 52, 27–58. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.27>
- Bachiri, M. (2016). Determinants of students' entrepreneurial intentions: Evidence from Moroccan University. *International Business Research*, 9(11), 83. <https://doi.org/10.5539/ibr.v9n11p83>
- Cera, E., & Furxhiu, N. (2017). Factors which influence students entrepreneurship intentions: The role of education programs, Subjective Norms and Perceived Behavioral Control. *Journal of Educational and Social Research*, 7(1), 173–179. <https://doi.org/10.5901/jesr.2017.v7n1p173>.
- Cruz, L.D., Suprapti, S., Yasa, K. (2015). Aplikasi theory of planned behavior, Dalam Membangkitkan Niat Berwirausaha Bagi Mahasiswa Fakultas Ekonomi Unpaz, Dili Timor Leste. *E-Jurnal Ekonomi dan Bisnis Universitas Udayana*. Vol. 4 No. 12, pp. 895-920.
- Dinc and Budic, (2016), The impact of personal attitude, subjective norm, and perceived behavioral control on entrepreneurial intentions of women. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 9(17), 23–35. <https://doi.org/10.17015/ejbe.2016.017.02>.
- Dohse, D., & Walter, S. G. (2012). Knowledge context and entrepreneurial intentions among students. *Small Business Economics*, 39(4), 877-895.
- Engle, R.L., Dimitriadi, N., Gavidia, J.V., Schlaegel C., Delonoe, S., Alvarado, I., He, X.H., Buame, S. (2010), Entrepreneurial intent: A twelve-country evaluation of Ajzen's model of planned behaviour, *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, Vol. 16 No. 1, pp. 35-57.
- Frank, N. & Lüthje, C. (2004). Entrepreneurial intentions of business students—A benchmarking study. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 1(3), 269–288.
- Kabir, S. M., Haque, A., & Sarwar, A. (2017). Factors affecting the intention to become an entrepreneur: A study from Bangladeshi business graduates perspective. *International Journal of Engineering and Information Systems*, 1(6), 10-19.
- Karimi, S. (2019). The role of entrepreneurial passion in the formation of students' entrepreneurial intentions. *Applied Economics*, 52(3), 331–344. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1645287>
- Krueger, N. F., & Brazeal, D. V. (1994). Entrepreneurial potential and potential entrepreneurs. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 18 (3), 91–104.
- Krueger, N. F., Reilly, M. D., & Carsrud, A. L. (2000). Competing models of entrepreneurial intentions. *Journal of Business Venturing*, 15(5/6), 411-432.
- Liñán, F. (2008). Skill and value perceptions: how do they affect entrepreneurial intentions? *International Entrepreneurship and Management Journal*, 4(3), 257-272.

- Liñán, F. and Chen, Y. (2009). Development and cross-cultural application of a specific instrument to measure entrepreneurial intentions, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol. 33, No. 3, pp.593–617.
- Mahmoud, M. A. (2014). Attitudes, subjective norms and perceived behavioral control on entrepreneurial intention of Nigerian postgraduates in master of science. 88. www.iosrjournals.org.
- Malebana, J. (2014). Entrepreneurial intentions of South African rural university students: A test of the theory of planned behaviour. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 6(2), 130-143.
- Mohammed, B. S., Fethi, A., & Djaoued, O. B. (2017). The influence of attitude, subjective norms and perceived behavior control on entrepreneurial intentions: Case of Algerian Students. *American Journal of Economics*, Vol. 7 (6), 274–282.
- Ozaralli, N., & Rivenburgh, N. K. (2016) Entrepreneurial intention: Antecedents to entrepreneurial behavior in the USA and Turkey. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 6(1), 1-32.
- Ramage, J. D., Bean, J. C., & Johnson, J. (2003). *The Allyn & Bacon guide to writing*. Longman.
- Robinson, S. (2011), Drought crisis leaves struggling Somalia on the brink, *The Guradian*, <https://www.theguardian.com/global-development/poverty-matters/2011/jun/06/somalia-devastated-by-drought-crisis>.
- Robledo, J. L. R., Arán, M. V., Martin-Sanchez, V., & Molina, M. Á. R. (2015). The moderating role of gender on entrepreneurial intentions: A TPB perspective. *Intangible Capital*, 11(1), 92–117. <https://doi.org/10.3926/ic.557>.
- Van Aardt, I., Van Aardt, C., Bezuidenhout, S and Mumba, M. (2008). *Entrepreneurship and new venture management*. 3rd Edition. Oxford University Press: Southern Africa.

Girişimcilik Yönelimini Etkileyen Faktörler: Teknoparklarda bir Araştırma¹

Osman AKARSU², Musa Said DÖVEN³

Girişimcilik Yönelimini Etkileyen Faktörler:
Teknoparklarda bir Araştırma

Factors affecting the entrepreneurial orientation: A
research in Technoparks

Öz

Abstract

Bu çalışmada, girişimcilik yönelimini etkileyen faktörler ülkemiz teknoparklarında yer alan girişimcilerin durumu ele alınarak incelenmiştir. Üst Yönetim Kuramından süzülen değişkenler bireysel, örgütsel, çevresel ve sosyal statü faktörleri olarak gruplandırılarak irdelenmiş ve bireysel değişkenler içerisinde yer alan yaş, toplam deneyim ve eğitim düzeyi, örgütsel değişkenler içerisinde yer alan girişimin kuruluş yaşı ve çevresel değişkenler içerisinde yer alan algılanan çevresel belirsizlik düzeyi değişkenlerinin girişimcilik yönelimi üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı etkide bulunduğu ortaya çıkmıştır. Dış faktörler olarak ele alınan çevresel ve sosyal statü faktörleri, iç faktörler olarak değerlendirilen bireysel ve örgütsel faktörlerden daha fazla girişimcilik yönelimini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

In this study, the factors affecting the entrepreneurial orientation were examined by considering the situation of the entrepreneurs in the technoparks of our country. The variables filtered from the Upper Echelon theory were examined by grouping them as individual, organizational, environmental and social status factors, and the variables of age, total experience and education level within the individual variables, the age of enterprise within the organizational variables, and the perceived environmental uncertainty level within the environmental variables. It has been found that there is a statistically significant effect on entrepreneurial orientation. It has been concluded that environmental and social status factors, which are considered as external factors, affect entrepreneurship orientation more than individual and organizational factors considered as internal factors.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik Yönelimi, Üst Yönetim Kuramı.

Keywords: Entrepreneurial Orientation, Upper Echelon Theory.

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

¹ Bu çalışma ikinci yazarın danışmanlığında, birinci yazarın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim dalında yürüttüğü "Girişimcilik yönelimini etkileyen faktörler nelerdir? Teknoparklarda bir araştırma" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir

² Osman Akarsu, Doktor, Millî Eğitim Bakanlığı, osmanakarsu@gmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0595-6795

³ Musa Said DÖVEN Doktor Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/ İşletme Bölümü said.doven@gop.edu.tr, ORCID ID orcid.org/0000-0001-7499-8430

1. Giriş

Girişimcilerin dünyayı değiştirdiği bu ortamda girişimcinin neden ve nasıl ortaya çıktığı sorusunun cevabını bilmek hem bireylere hem de toplumlara sayısız avantajlar sunacak, üretim, refah ve istihdamı artırarak ekonomik büyüme ve kalkınmaya eşsiz bir destek verecektir. Çalışma kapsamında girişimcilik yönelimi kavramını etkileyen faktörleri belirlemek adına hem bireysel hem örgütsel hem de sosyal statü faktörlerini içine alan çok düzeyli analiz birimi tercih edilmiştir. Kuram olarak ele aldığımız Üst Yönetim Kuramında bahsi geçen tüm potansiyel ve çevresel uyarılar karar alıcının örtük ya da gizil bilişsel temeli ve değer süzgecinden geçerek sınırlı vizyonuna ulaşıp sonrasında seçici algısından geçerek yorumlamaya ve yönetsel algısıyla stratejik karara doğru hareket ettiği bir akış görülebilir (Hambrick ve Mason, 1984, ss. 195-198). Üst Yönetim Kuramında yöneticilerin aldıkları eğitim, iş hayatındaki deneyimleri, sahip oldukları değerler, kişilik yapıları gibi birçok demografik özellik onların örgütle ilgili aldıkları stratejik kararları ve dolayısıyla örgütün performansını etkilediği savunulmaktadır. Üst Yönetim Kuramında yöneticilerin, karşılaştıkları stratejik durumların kişiselleştirilmiş yorumları temelinde hareket ettikleri ve karar aldıkları, bu kişiselleştirilmiş yorumların yöneticilerin deneyimlerinin, değerlerinin ve kişiliklerinin bir fonksiyonu olduğu ifade edilmiştir (Hambrick, 2007). Örgütü üst düzey yöneticilerin yansıması olarak değerlendiren kuram, bu güçlü aktörlerin değerlerinin, bilişsel modellerinin ve kişiliklerinin, oldukça stratejik bir durum olan girişimcilik yönelimi kararının güçlü bir öngörücüsü olabileceği fikrini öne çıkarmaktadır (Covin ve Miller, 2014; Wang vd, 2021). Araştırmanın saha kısmında ise girişimci ve kuluçka işletmelerini, startup'ları ve girişimcilerin faaliyet alanlarının en iyi görülebileceği ve girişimciliğin bir anlamda fidanlığı olarak değerlendirilebilecek meca Teknoparklar olduğu için burada bir araştırma tasarlanmıştır. Türkiye'deki etki sıralamasındaki ilk 15 Teknoparktaki tüm şirketler ele alınmıştır.

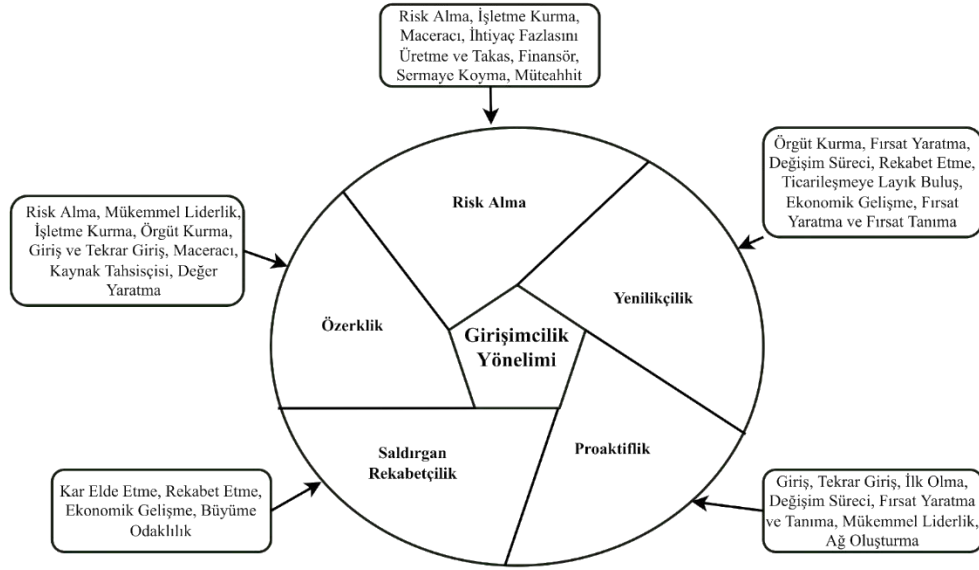
Girişimcilik yönelimine etkileri bağlamında bireysel, örgütsel ve sosyal statü faktörlerini içine alan bir tasarım ve bütünüyle bir kuramsal çerçeve ile gelişmekte olan bir ekonomide ve girişimciliğin fidanlığı sayılabilecek bir örnekleme bu araştırmayı yapmak bu çalışmanın en temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Birey düzeyinde "karar bakış açısıyla", örgüt düzeyinde "davranış ve eylem suretiyle", sosyal statü düzeyinde ise "sosyoekonomik köken, ebeveyn eğitimi ve ilk çocuk olma durumuyla", girişimcilik yönelimi kavramını anlamak, Üst Yönetim Kuramı söylemleri çerçevesinde değerlendirmek alana yeni açılımlar getirmek amaçlanmaktadır. Girişimciyi ve girişimcilik yönelimini en iyi görebileceğimiz meca olan ülkemiz Teknoparkları bireysel, örgütsel, sosyal statü faktörleri bağlamı içinde ve bir teorik çerçeve içerisinde ele alınmıştır. Ayrıca "birey düzeyinde karar bakış açısı" ile "örgüt düzeyinde davranış ve uygulama olarak" ve sosyal statü faktörleri düzeyinde "çatı kavram" olarak birey ve örgütü içine alan bir yaklaşımla ele almak bu çalışmanın özgün katkısıdır.

2. Literatür

2.1. Girişimcilik Yönelimi

Girişimciye, özellikler ya da davranışlar şeklindeki yaklaşım literatürde ayrı kanatları temsil etmektedir. Literatürün tarihsel gelişiminde çeşitli girişimcilik tanımlarına rastlanılmaktadır. Finkelstein vd. (2009, s. 5) "eğer stratejiyi anlamak istiyorsak stratejisti anlamak zorunda olduğumuzu" ifade etmiştir. Bu noktadan hareketle, çalışmamız kapsamında ayırımına varılmaya çalışılan, işletmeler açısından kritik stratejik kararlardan birisi olan girişimcilik yönelimine etki eden bireysel, örgütsel ve sosyal statü faktörlerine ilişkin tanımlara yer verilecektir. Bu grupta girişimcilik yönelimini etkileyen bireysel, örgütsel ve sosyal statü faktörlerinin ve Üst Yönetim Kuramı ölçülebilir değişkenlerinin arka planını oluşturdukları için hangi analiz düzeyinden geldikleri hakkında bilgi sahibi olmak amaçlanmıştır. Bu yaklaşımla girişimcilik kavramını ele alırken dikkat çektiği, öne çıkardığı, vurguladığı unsurları su yüzüne çıkarıp benzeşen ve ayrışan noktalarını belirlemek ve bu noktaların önemine vurgu yapmak istenilmiştir.

Literatürde rastlanılan birçok tanım girişimcinin ve girişimciliğin “ne” olduğu ile ilgili iken girişimcilik yönelimini oluşturan faktörlerin girişimcinin “nasıl” ile daha çok ilgili olduğu görülmektedir. Literatürde eksen kayması olarak adlandırabileceğimiz bu dönüşümle girişimcilik çalışmalarının seyrinin değiştiği görülmektedir. Literatürde rastlanılan girişimcilik tanımları bize girişimciliğin “ne olduğu” ile ilgili cevapları vermektedir. Literatürde görülen bu tanımlar, girişimcilik yöneliminin faktörleri olan “risk alma, yenilikçilik, proaktiflik, rekabetçi saldırganlık ve özerklik” gibi kavramların entelektüel kökenini oluşturmaktadır. Ayrıca girişimcilik yönelimi faktörleri olan bu kavramların, girişimciliğin “nasıl olması gerektiği” ile daha çok ilgili olduğu düşünülmektedir. Şekil 1’de literatürdeki Girişimci tanımları (Ne) ve Girişimcilik Yönelimi (Nasıl) etkileşimi ismiyle bu çalışmanın yazarları tarafından kavramsallaştırılmıştır.

Şekil 1. Girişimci Tanımları (Ne) Girişimcilik Yönelimi (Nasıl) Etkileşimi

Kaynak: (Akarsu, 2021, s. 9)

Şekil 1’de verilen etkileşim ile tarihsel süreçte literatürden elde edilen girişimci tanımları ile girişimcilik yönelimi boyutları eşleştirilmiştir. Girişimcilik yönelimi tek bir teori ya da kavramsal çerçeve ile ele alınamayacak kadar geniş bir kavramdır. Neredeyse 40 yıllık dönemde, girişimcilik yönelimi kavramı çok sayıda teorik çerçeve ve birçok farklı isimle tanımlanmıştır (Basso vd., 2009; Miller, 2011, ss. 881-885). Bunlara örnek olarak özellikle karar bakış açısının imalarının görüldüğü Kor vd., (2007)’in Öznelci teorisi, Teece vd., (1997)’in dinamik yetenekler kavramı, Prahalad ve Bettis (1986)’in baskın mantık kavramı ve Meyer ve Heppard (2000)’in girişimsel baskın mantık kavramı ve Üst Yönetim Kuramı girişimcilik yönelimini açıklamada kullanılabilecek bazı teorik lenslerdir. Üst Yönetim Kuramı ölçülebilir değişkenlerinden faydalanarak, örgütlerinin üst yönetimini oluşturan girişimcilerin sahip oldukları demografik özellikleri bireysel, örgütsel ve sosyal statü başlığı altında gruplayarak bu girişimcilerin girişimcilik yönelimini etkileyen faktörler belirlenmeye çalışılmıştır.

Covin ve Slevin (1989, s. 77) girişimcilik yönelimini, “örgütleri muhafazakârlıkla girişimcilik arasında uzanan bir cetvelde konumlandırılan makro seviyede bir olgu” olarak değerlendirmişlerdir. Girişimcilik yönelimi ile ilgili tanımlamalarda dikkat çeken en önemli husus bazı yazarların (Covin ve Miller, 2014; Dess vd., 2011; Lumpkin ve Dess, 1996) girişimcilik yönelimini yeni iş yaratma sürecinde lider düzeyi belirli ‘eğilimsel özelliklerin yansıması’ olarak ele almışlardır. Diğer bazı yazarlar (Covin ve Slevin, 1989: 77; Wiklund ve Shepherd, 2003) ise risk alma, yenilik ve proaktiflik gibi işletme düzeyi “davranışsal özelliklerin” karmasını, stratejik karar alma eğiliminde işletme açısından “ya girişimsel ya da

muhafazakar” olarak tanımlamışlardır. Girişimcilik yönelimi işletmenin bir alt birim faaliyeti değil, bir duruşu ‘eylem ya da davranış’ ve bir niteliği ‘özellik ya da eğilimi’ olarak konumlandırılmıştır.

2.1.1. Girişimcilik Yönelimi Boyutları

Girişimcilik yönelimi kavramı en yaygın olarak iki ayrı olguya atıfta bulunularak kullanılmıştır (Covin ve Lumpkin, 2011). Tek boyutlu yapı, “girişimci olmanın” kuruluşlar veya iş birimlerinde nasıl ortaya çıktığı, risk alma, yenilikçilik ve proaktiflik boyutları ile belirli girişimcilik özelliklerinin ortalamasının, işletmenin girişimcilik yönelimini gösterdiğini belirtmektedir. Girişimcilik yönelimi boyutlarından risk alma, yenilikçilik ve proaktivite boyutlarının ortalaması ya da bu süreçlerin davranışsal tezahürlerinin ortak varyansına yansımaları ne kadar yüksekse işletmenin yönelime o derece sahip olduğu belirtilmektedir (Covin ve Slevin, 1989; Miller, 1983). Çalışma kapsamında tercih edilen çok boyutlu yapıda ise girişimcilik yönelimi, işletmelerin değer üretmek için özel amaçları kapsayan uygulamaları, aktiviteleri, süreçleri, örgütün stratejik duruşunu da içeren girişimsel çabalarını ve kararlarını ifade etmektedir (Lumpkin ve Dess, 1996, s. 136). Lumpkin ve Dess (1996) girişimcilik yönelimine, işletmelerin girişimci davranışlarına; karar verme stilleri, yöntemleri ve nasıl davrandıklarını gösteren uygulamalarıyla odaklanan stratejik bir yaklaşım olarak bakmıştır. Bazı yazarlar (Covin ve Slevin, 1989; Miller, 1983) girişimcilik yönelimi olgusu ile ilgili olarak girişimci işletmeler arasında neyin ‘ortak’ olduğuna odaklanarak, diğer bazı yazarlar (Lumpkin ve Dess, 1996) ise girişimci işletmelerin nasıl ‘farklı’ olabileceğine odaklanarak kavramsallaştırmayı tercih etmektedirler (Covin ve Wales, 2019, s. 4). Girişimcilik yönelimi literatüründe yapının eşit ölçüyle birlikte değişen üç boyuttan mı yoksa bağımsız olarak hareket eden beş boyuttan mı oluştuğu ile ilgili tartışmalar sürmektedir (Davis, 2007, s. 67). Kavramsallaştırmayla ilgili bu durumun “bir tutarsızlık değil aksine farklı olgulara odaklanıldığı için her ikisinin de geçerli ve üzerine çalışılabilir” olduğu belirtilmektedir (Covin ve Wales, 2019, s. 4). Çalışma kapsamında çok boyutlu yapı tercih edilmiştir.

2.1.1.1. Yenilikçilik

Girişimcilik yönelimi faktörlerinden olan yenilikçilik, üst düzey yöneticilerin, işletmeleri için rekabet avantajı elde etmek için değişimi ve yeniliği tercih etme eğilimini (Covin ve Slevin, 1989; Miller, 1983) yansıtmaktadır. Yenilikçilik ile işletmenin yeni ürünler, hizmetler veya teknolojik süreçlerle sonuçlanabilecek yeni fikirlere, yeniliklere, deneylere ve yaratıcı süreçlere katılma ve bunları destekleme eğilimine (Lumpkin ve Dess, 1996) vurgu yapılmıştır. Yenilikçilik, işletmenin eskiden yeniye dönüşümünü (Guth ve Ginsberg, 1990), işletmenin endüstrisinde "çevreyi kıran değişiklik" veya "rekabet kurallarını değiştirmesini" (Stopford ve Baden-Fuller, 1994), işletmeyi ve çevreyi dönüştürme potansiyeline sahip “yeni” bir şeyin pazara sunulmasını (Sharma ve Chrisman, 2007) ifade etmek için kullanılmıştır. Yeni örgüt formu oluşturma, yaratıcı yıkımda var olan yeni ve etkili kombinasyonların ürün ya da pazar ve teknolojik yenilik şeklinde tezahürü sonucu ortaya çıkabilecek yenilikçilik hususu yeni fırsatların peşinden koşma isteğini ya da değişime yenilikçi bakış açısını ifade etmektedir.

2.1.1.2. Proaktiflik

Girişimcilik yönelimi faktörlerinden olan proaktifliği, Venkatraman (1989) mevcut faaliyet alanlarıyla ilgili olabilecek veya olmayabilecek yeni fırsatlar aramak, rekabet öncesinde yeni ürün ve markaların tanıtımı, yaşam döngülerinin olgunlaşmış veya azalan aşamalarında olan operasyonları stratejik olarak ortadan kaldırma olarak değerlendirmiştir. Lumpkin ve Dess (1996) ise proaktifliği, yeni fırsatları öngörmek ve takip etmek için inisiyatif alma ve aynı zamanda yenilikçi veya yeni keşif faaliyetlerinin eşlik ettiği ileriye dönük bir perspektife dikkat çekmişlerdir. Shane ve Venkataraman (2000) ise proaktiflik ile yöneticilerin bir pazardaki gelecekteki istek ve ihtiyaçlarla ilgili ileriye dönük bakış açısını ifade ettiğini belirtmişlerdir. İşletme açısından gelecekteki talepleri tahmin ederek hareket etme (Rauch vd., 2009) olarak ifade edilebilecek proaktiflik ile gelişmekte olan pazar ya da sektörlerde önde olmak ve pazara ilk giren olmak üzerinde durulmuştur. Proaktiflik, pazara ilk giren olma, ilk harekete geçme ve dolayısıyla rekabet avantajı yaratma ve pazar liderliği pozisyonlarını araştırmayı

içeren fırsat arayan, inisiyatif alan bir yaklaşımdır. Proaktif girişimci, ticarete etkin rol üstlenerek araştırmakta, talep edilen malları ve talepte bulunan pazarları bulmaktadır. Bu yönüyle proaktiflik yeni fırsatları öngörme ve arama kapasitesi ile ilgili bir olgudur. Talebe ilk ulaşma isteği ya da inisiyatif alma bakış açısı olarak ifade edebileceğimiz proaktiflik kavramı ile “fırsat peşinde olmayı umma ve takip etmede inisiyatif alma, ilk olma ve ileri görüşlü olma isteği” vurgulanmaktadır.

2.1.1.3. Risk Alma

Risk alma ise Miller (2011); Vora vd. (2012) tarafından yatırım yapma ve büyük miktarda sermaye, kaynaklar vb. riske atma eğilimi şeklinde ifade edilmiştir. Alınan bu risk sonucunda potansiyel olarak ağır borçlanma gibi birçok belirsizlikle karşı karşıya kalma durumu söz konusudur. Lumpkin ve Dess (1996) risk almayı “işletmenin riskli projelere girişme eğilimi ve yöneticilerin, kesin hedeflere ulaşmak için cesur ve ihtiyatlı eylemler tercihlerini” ifade ettiğini belirtmiştir. Risk alma, yüksek getiri şansı olan yüksek riskli faaliyetlerde bulunma eğilimini ve ayrıca belirsiz ortamlarda cesur eylemleri ifade eder. Yönetimin işle ilgili işletme hedefleri doğrultusunda cesur davranışları vurgulanmıştır. Karar alıcının risk eğilim düzeyini ya da ödül beklentisi bakış açısını ifade etmektedir. Örgüt açısından ödül beklentisi örgütün elde etmek istediği kâr, birey açısından ödül beklentisi fayda olarak ifade edilmelidir.

2.1.1.4. Saldırgan Rekabetçilik

Girişimcilik yönelimi faktörlerinden saldırgan rekabetçilik, bir işletmenin, giriş yapmak veya pozisyonu geliştirmek, yani pazardaki sektör rakiplerinden daha iyi performans göstermek için rakiplerine doğrudan ve yoğun bir şekilde meydan okuma ve yüzleşme eğilimini (Lumpkin ve Dess, 1996) ifade etmek için kullanılmıştır. Saldırgan rekabetçilik kavramı ile hızlı takipçi olmak, yüksek pazar payı hedefleri belirlemek, fiyatları kapsamlı bir şekilde düşürmek veya pazarlama, hizmet ve kalite ile üretim kapasitesine yoğun bir şekilde yatırım yapmak (Lumpkin ve Dess, 1996; MacMillan ve Day, 1987; Venkatraman, 1989) vurgulanmıştır. Saldırgan rekabetçilik, yönetsel manada rakibi yok etmek ile yaşa ve yaşat arasında, mevcut rakiplerle talep için rekabet etmekte kullanılan eylemlerle ilgili bir olgu (Covin ve Covin, 1990) olduğu görülmektedir. Lumpkin ve Dess (2001) saldırgan rekabetçiliği, pazar tehditlerine bir yanıt olarak değerlendirmişlerdir. Özü itibarıyla rekabet ve strateji literatürüne uzandığını düşündüğümüz saldırgan rekabetçilikle, pazara yeni girişte veya pazarda pozisyonunu geliştirme noktasında hali hazırdaki rakiplerle talep için mücadele etme, işletmenin talebe çabuk cevap vermesi ve rekabet avantajı kazanması vurgulanmıştır. Rakipleri ekarte etme isteği ya da çabuk cevap verme bakış açısını ifade etmektedir. Saldırgan rekabetçilik kavramı literatürdeki “dinamik yetenekler kavramı” ile ele alınması gereken bir husus olduğu düşünülmektedir (Akarsu, 2021, s. 29).

2.1.1.5. Özerklik

Özerklik ise bireyin veya ekibin bir fikri veya vizyonu ortaya koyma ve onu tamamlanmaya taşımadaki bağımsız eylemini ifade etmek için, kendi kendini yönlendiren, yeni fikirler geliştiren ve uygulayan bireyler veya ekipler anlamında kullanılmıştır (Lumpkin ve Dess, 1996). Örgütsel manada özerkliği içselleştirmiş kuruluşlar, çalışanlarının bağımsız hareket etmelerine, önemli kararlar almalarına ve ilerlemelerine olanak tanımış ortamlardır. Bu ortamda çalışanlar da hareket serbestliğine sahip özgür çalışanlardır. Yeni giriş ve fırsatlar peşinde özgürce koşma, karar alıcı ve öncü olma, bağımsız ruh ve fikir dünyasına sahip oluş, vizyonunu, liderliğini ortaya koyma ve işletme içinde girişimci yaygınlığı aktarma vurgulanmıştır. Özerklik boyutu ile otonomi içinde işlerini yapan çalışanların çabalarının desteklendiği, kendi kararlarını almalarının önünün açıldığı, müdahalesiz düşünme ve harekete geçme serbestisine sahip şapkasız bireyler ve çatısız düz örgütler kastedilmektedir.

2.2. Üst Yönetim Kuramı

Bu çalışmanın kuramsal alt yapısı Hambrick ve Mason (1984) tarafından öne sürülen Üst Yönetim Kuramı üzerine kurulmaktadır. Stratejik karar bakış açısıyla Üst Yönetim Kuramında bahsi geçen tüm

potansiyel ve çevresel uyarılar, karar alıcının örtük ya da gizil bilişsel temeli ve değer süzgecinden sınırlı vizyonuna ulaşır. Sonrasında seçici algısından geçerek, yorumlamaya ve yönetsel algısıyla stratejik karara doğru hareket ettiği bir akış içindedir (Hambrick ve Mason, 1984: 195-198). Üst Yönetim Kuramında ifade edildiği üzere örgütler üst kademe yöneticilerinin yansımalarıdır (Hambrick ve Mason, 1984, p. 194). Üst yöneticilerin stratejik tercih ve uygulamalarını anlayabilmek için başvurulabilecek en objektif kriter, onların demografik özellikleridir. Bu yüzden kuramın teorik temelleri içerisinde önce demografi kavramı, sonra demografinin etkilediği bilişsel yapılar ve şemalar, sonrasında bilişsel yapıların ve şemaların etkilediği girişimcilik yönelimi gibi stratejik kararlar ve davranışlar değerlendirilmiştir. Üst Yönetim Kuramının hangi çalışmalar temel alınarak oluşturulduğu ile ilgili bir değerlendirme yapıldıktan sonra, kuramın teorik temelleri içerisindeki kavramlar ve kuramdan süzülen ilgili değişkenler kısaca ele alınmıştır.

2.2.1. ÜYK Teorik Temeller ve Önemli Kavramlar

Üst Yönetim Kuramının ilk öne sürüldüğü yıllarda üst yönetim takımlarını incelemeye alan bir kuram olarak ele alındığı görülmektedir. Lakin son yıllarda kuramın genişletilmesi amacıyla araştırmacıların sadece üst yönetim ekiplerini değil, aynı zamanda birey olarak CEO'ları ve girişimcileri de araştırma konusu yaptıkları görülmektedir (Dooley ve Fryxell, 1999; Ginzler vd., 2004; Russ, 1991). Yazarlara göre kuramın yönetsel açıdan iki önemli amacı mevcuttur. Bunlar; üst kademe özelliklerinin örgütsel sonuçları nasıl yansıttığı hakkında model sunmak ve yönetici geçmişi ile işletme çıktıları arasında ilişkinin tespit edilmesine yönelik araştırmalara temel teşkil etmektir. Demografik özellikler, yönetsel anlamda her şeyi açıklamaktan uzaktır. Çünkü karar ve uygulamalar birey ve grup düzeyinde alınmakta, örgüt düzeyinde davranışa dönüşmekte ve uygulanmakta, toplumsal etkilerinin ise "çift yönlü" olduğu iddia edilmektedir (Akarsu, 2021, s. 85). Yönetici takımlarının yanı sıra bireysel özelliklerin farklılığı ve örgüt içindeki dağılımı, işletme kararlarının ve uygulamalarının gerçek nedenleri ve öngörücüleri olarak düşünülebilir.

Hambrick ve Mason (1984, s. 195) Üst Yönetim Kuramında, rasyonel davranış teorisinin (March ve Simon, 1958) insanların ve örgütlerin belirli koşullar altında belirli amaçlara ulaşmak için önceden belirlenmiş bir davranışta bulunmaları gerektiği varsayımını çok sert ve katı olarak değerlendirmişlerdir. Hambrick ve Mason (1984, s. 195) çalışmamızın teorik alt yapısını oluşturdukları makalelerinde, bu belirlenmiş unsurlara ve karar vericilerin bilişsel alt yapısına atıfta bulunmaktadır. Bu unsurlar; geleceğe ilişkin bilgi ve varsayımlar, seçenekler konusunda bilgi ve bu seçeneklerin sonuçlarına yönelik bilgileri içermektedir. Bu unsurların ele alınış şeklinin karar verici yöneticiler açısından farklılaşacağı iddia edilmektedir. Üst Yönetim Kuramının işletme yazınında yerini alırken geçirdiği safhaları aktarırken, kökeninde Carnegie Okulunun davranış teorisi ve Pfeffer'in örgütsel demografi yaklaşımı bulunduğu görülmektedir. 1960'lı yıllarda Carnegie Okulu'nun yaptığı kuramsal çalışmalara göre; önemli karar ve davranışlar, mekanik uğraşlardan ziyade davranışsal faktörlerin birer sonucudur (Aydemir, 2019, s. 23). Müteakiben Pfeffer tarafından ortaya konulan örgütsel demografi yaklaşımına göre de demografik faktörler işletmeleri anlama ve yönetme de önemlidir. Demografik değerler taşıdıkları anlam itibarıyla kişisel hiçbir yoruma gerek bırakmadan yöneticilerin bilişsel seviyelerini ve stratejik tercihlerini kolayca ortaya koymaktadır (Carpenter ve Fredrickson, 2001).

Doğdukları andan itibaren hayatlarının tüm safhalarında kazandıkları veya hâlihazırda var olan bireysel özellikler yöneticileri diğer yöneticilerden farklı kılmakta üst kademelere taşımakta, karar ve uygulamalarını belirlemekte (Aydemir, 2019, ss. 1-3) ve onları özellikle girişimcilik yönelimi gibi işletme çıktısı olarak nitelendirilebilecek başarıların öznesi yapmaktadır. Yöneticilerin karar ve uygulamaları üzerinde belirleyici olan bu özelliklerin bilinmesi, değerlendirilmesi işletme sonuçlarının nedenlerinin bilinmesini sağlamaktadır. Üst yöneticiler örgütlerine en uygun karar ve uygulamaları alıp bunları örgüt içinde davranışa ve eyleme dökmek isterler. Bu durum işletmeler açısından özellikle stratejik perspektifte performans ve rekabet üstünlüğü elde etmek noktasında çok önemlidir. Üst yöneticiler için en önemli konu alternatif hareket tarzları arasında seçim yapmaktan daha ziyade yeni olanak ve

fırsatları keşfetmektir (Byrnes ve Chesterton, 1973, s. 16). Üst yöneticilerin örgüt içerisinde işletme amaçlarına göre davranışlarını belirleyen durumun, sahip oldukları kişisel özellikler (Thomas, 2007) olduğu dikkate alınmalıdır. Yeni olanı keşif hususu gibi özellikle rekabet avantajının tezahürü noktasında üst yöneticilerin sahip olduğu bu kilit özellikleri açıklayıcı, öngörücü olarak değerlendirme önemli görülmelidir. Zira üst yönetim işletmeyi bir bütün olarak yöneten ve bu kararlardan sorumlu olan personeldir (Brinckmann, 2008, s. 25). Üst yönetim ekibi işletme için nadir, kıymetli ve taklit edilemez bir stratejik kaynaktır.

Pettigrew (1992) çalışmasına göre işletmenin en tepesinde yer alan yöneticilerin özellikleri bireysel ve tek liderden çok daha fazlasını ifade etmektedir. Çalışmamız kapsamında birey düzeyinde alınan kararların, örgüt düzeyinde davranışa dönüştüğünü ve toplumsal etkileri olduğu ifade edilmektedir. Üst Yönetim Kuramında, kompleks kararların, ekonomik optimizasyon için mekanik çalışmadan çok davranışsal faktörlerin sonucu olarak açıklanmaktadır (Hambrick ve Mason, 1984, s. 194). Ayrıca Üst Yönetim Kuramı da bize örgütsel düzeyde bu davranışsal unsurları açıklayacak yeterli argümanı sunmaktadır.

Yöneticilerin sahip oldukları demografik özelliklerin oluşturduğu bilişsel yapı sonucu yaptıkları stratejik tercih ve uygulamaların işletme performansını belirlemesi esasına dayanan Üst Yönetim Kuramı, örgüt açısından oldukça stratejik bir olgu olan girişimcilik yönelimi kararı, üst yönetimin sahip olduğu demografik özelliklerin ve değerlerin bir fonksiyonu olarak ele alınacaktır. Girişimcilik yönelimi kararı birey düzeyinde demografik özellikler, örgüt içinde demografik özelliklerin karara etkileri bağlamında davranışsal tezahürleri ve toplumsal faktörler içerisinde sosyal statü faktörleri ile ele alınacaktır. Üst yöneticilerin demografik özellikleri, bilişsel temellerin örgüt içerisindeki yansımasıdır. Bu karakter özellikleri, yöneticinin işletmeye gelirken beraberinde getirdiği gözlemlenebilir ve ölçülebilir niteliklerdir. Bu özellikler: yaş, iş geçmişi, işlevsel geçmiş, eğitim, sosyoekonomik köken ve finansal pozisyon olarak sıralanır (Hambrick ve Mason, 1984, s. 197). Çalışmada örgütün davranışsal manada girişimcilik yönelimi gibi çıktıları da yöneticilerin geçmişlerinden getirdikleri nitelikler ve örgütteki davranışsal uygulamaları ile tahmin edilebileceği iddia edilmektedir. Toplumsal manada bu karar ve davranışsal uygulamaların hayat bulduğu, desteklendiği ya da engellendiği bir anlamda girişimcilik yöneliminin davranışsal tezahürlerinin yeşerdiği 'çatı kavram' olarak sosyal statü faktörlerini de dikkate alarak bütünsel manada olguyu ele almak gerektiği düşünülmektedir. Çünkü yöneticiler ya da girişimciler işletme açısından kritik olan borçlanma politikası gibi finansal, yeni ürün geliştirme gibi işlevsel ve yeni pazarlama teknikleri gibi dışı açık kararlar, aynı zamanda tüm bunları kapsayıcı nitelikte girişimsel kararlar alırlar.

2.2.2. Kuramdan Süzülen İlgili Değişkenler

Çalışma kapsamında girişimcilik yönelimini etkileyen faktörler kuramın değişkenleri dikkate alınarak bireysel, örgütsel, sosyal statü faktörleri ve çevresel faktörler olarak gruplandırılmıştır.

Kuram içerisinde örgütlerin üst yönetim perspektifi şeklinde sunulan üst yönetim özelliklerinden gözlemlenebilir olan yaş, eğitim, fonksiyonel geçmiş, görev süresi, deneyim vb. değişkenler bireysel değişkenler olarak ele alınmıştır. Üst yönetim özellikleri içerisinde sayılabilecek diğer özelliklerden psikolojik olanlar ise değerler ve bilişsel temel olarak ele alınmıştır (Hambrick ve Mason, 1984, s. 198). Üst yöneticinin kara kutusu olarak adlandırılacak bu psikolojik özelliklerde girişimcilik yönelimi gibi oldukça stratejik kararları etkilemesi noktasında önemlidir. Çalışma kapsamında gözlemlenebilir bireysel değişkenler ele alınmıştır.

Rauch vd., (2009) çalışmasında girişimcilik yönelimini, örgütlere girişimci kararları ve eylemleri için bir temel sağlayan strateji oluşturma süreçleri olarak ifade etmektedirler. Çalışanların becerileri, işletmenin rekabet gücünü artıran bir tür kaynaktır. Kaynaklar üretim sürecinin temel girdileridir, oysa yetenekler koordineli bir dizi kaynağın belirli görevleri veya faaliyetleri gerçekleştirme kapasitesini

ifade etmektedirler. Bu noktada işletmelerin kaynakları ve yetenekleri olarak ifade edilen husus bireyden örgüt düzeyine yansıyan yetenek ve kaynakların sinerjik halidir. Birey düzeyi ilgili beceri ve kaynakların kararları etkileyeceği, örgüt düzeyinde davranış veya eylemler olarak ortaya çıkacağı açıktır. Kurama göre üst düzey yönetici eğilimlerini davranışa dönüştüren mekanizma bir bilgi filtreleme süreci olarak adlandırılmaktadır. Üst kademe özellikleri ve stratejik seçimlerin, örgütsel performans düzeyini belirlemek için birbirleriyle etkileşim halinde olduğu ifade edilmektedir (Hambrick ve Mason, 1984, s. 197). Örgütsel faktörler içerisinde ele alınan işletme ölçeği, girişimcilik yönelimini etkilemesi bakımından önemli görülmelidir. Uyum hususu göz önüne alındığında küçük işletmelerin genellikle esnek, organik ve girişimci olarak görülürken, büyük işletmelerin ise hiyerarşik ve bürokratik olduğu bilinmektedir (Flamholtz, 1986). Örgütsel değişkenler içerisinde ele alınan girişimin yaşı, işletmenin ölçeği ve eğitilmiş personel sayısı ile ilgili olarak Wales, Covin vd., (2020, s. 1), örgütsel olarak girişimcilik yönelimi konfigürasyonunun, bir girişimci davranış modelini teşvik eden tamamlayıcı örgütsel süreçler, rutinler, yapısal seçimler ve kültürel ortamlar oluşturmak için dahili olarak yönlendirilmiş davranışları yakaladığını belirtmişlerdir. Yenilik sıkıntısı yaşamayan olgun işletmelerin bu bahsedilen girişimcilik yönelimi gibi davranışları daha çabuk ve kolay yakalayabileceği düşünülmektedir. Girişimcilik yönelimi, işletmelerin girişimcilik çabalarına katılarak değer yaratmalarını sağlayan belirli süreçleri, uygulamaları ve faaliyetleri yakalayan stratejik bir örgütsel duruş anlamında (Lumpkin ve Dess, 1996) kullanılmıştır.

Sosyal statü faktörleri, toplumla ilgili çalışmalar yapabilmek için ihtiyaç duyulan önemli bir analiz aracı olarak çalışma kapsamında hem Üst Yönetim Kuramı değişkenleri içerisinde yer alması hem de hane halkının durumunu göstermesi noktasında önemli bir değişken olduğu düşünülmektedir. Kuramsal olarak eğitim, meslek, gelir, otorite ve mülkiyet gibi değişkenlerin sosyal statü üzerinde etkili olan temel etkenler olduğu kabul edilmektedir. Çalışma kapsamında sosyal statü faktörleri Sunar vd. (2015) tarafından geliştirilen Türkiye’de çalışma yaşamı ve mesleklerin itibarı ölçeğiyle işletimsel hale getirilmiştir. Böylelikle girişimcilik yönelimini etkileyen sosyal statü faktörleri içerisinde sosyoekonomik köken başlığı altında ebeveyn eğitimi, ilk girişimci yaşı ve ailenin ilk çocuğu olma gibi değişkenler ele alınmıştır. Sosyal statü faktörleri kuram içerisinde sosyoekonomik kökler şeklinde ifade edilmektedir (Hambrick ve Mason, 1984, s. 198).

Üst Yönetim Kuramı değişkenleri içerisinde yer almamasına rağmen endüstriyel ve ulusal çevre kuramın açıklayıcı gücünü artırabilecek önemli değişkenler olarak değerlendirilmelidir. Örgüt ve çevresi arasındaki ilişkinin ölçülmesinde kullanılan (Aldrich, 1999), birey ya da örgütün bir görevin icrası için ihtiyaç duyduğu bilgisi ile var olan bilgisi arasındaki fark olarak tanımlanabilecek çevresel belirsizlik (Galbraith, 1973), üst yöneticilerin görev zorluklarını etkilediği için önemli olabilmektedir. Çünkü karar alıcılar bu bilgi eksikliği nedeniyle, örgütün sonunu getirebilecek kararlar alabilmektedir (Akkoç vd., 2012). Üst Yönetim Kuramı çerçevesinde çevresel belirsizlik kavramı da gelişen bir alan olarak göze çarpmakta, üst yöneticinin çevre algılarının performans üzerine etkileri (Analoui ve Karami, 2002), çevrenin taranması (Choo, 1999; Daft vd., 1988), örgütlere etkileri (Pfeffer ve Salancik, 1978), gelecekle ilgili senaryolar (MacNulty, 1977; Verity, 2003), karar alma (Bourgeois III vd., 1978, Duncan, 1972) gibi kavramlarla çalışıldığı görülmektedir. Hambrick ve Quigley (2014, s. 474) üst yöneticilerin içinde buldukları çevreleri, bağlam özgünlüğü içerisinde, üst yöneticinin kendi çevresi ve dış çevreye atıfla değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Yamak vd. (2014) hem endüstri hem de kurumsal bağlamların, üst yönetimin bileşiminin ve davranışının öncüllerini ve sonuçlarını anlamamıza yardımcı olabilecek önemli analiz düzeyleri olduğunu ifade etmişlerdir. Çalışma kapsamında çevresel faktörler Teknopark puanları ve algılanan çevresel belirsizlik düzeyi değişkenleri ile ele alınmıştır.

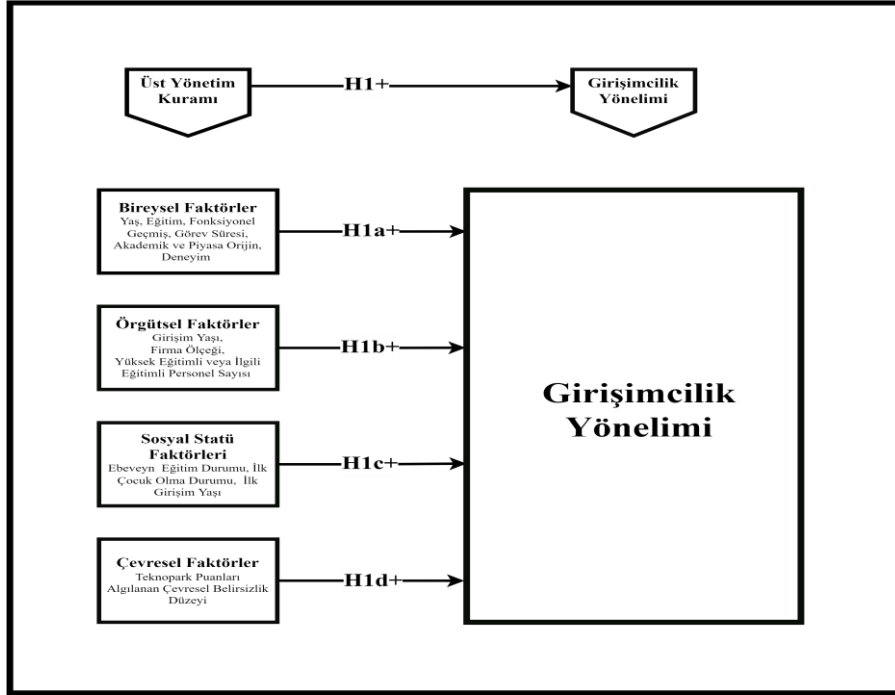
3. Araştırma Metodolojisi

Çalışmanın bu bölümünde, ilk olarak araştırmanın amacı ve önemi belirtildikten sonra, araştırmanın kapsamı ve sınırları çizilerek araştırmanın yöntemi, hipotezlerine yer verilecek ve devamında verilerin istatistiksel bulguları sunulacaktır. Verilerin analizinde SPSS 25 ve AMOS paket programı kullanılmıştır. Verilerin analizinde; Betimleyici istatistikler, t testi, ANOVA ve Çoklu Regresyon Analizi kullanılmıştır.

Bulgular bölümünde sadece çoklu Regresyon katsayıları tablosu, Regresyon model özeti ve hipotez sonuçlarına yer verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Amacı, Modeli ve Hipotezleri

Bu araştırmanın amacı; girişimcilerin, Üst Yönetim Kuramı ölçülebilir değişkenlerinden yararlanarak girişimcilik yönelimini etkileyen faktörleri belirlemektir. Bu amaç ışığında literatür incelenmiş ve Şekil 2’de belirtilen araştırma modeli ve hipotezleri geliştirilmiştir.

Şekil 2. Araştırma Modeli

Bireysel, örgütsel ve çevresel, sosyal statü faktörleri içerisinde ele alınabilecek hipotezler şöyledir:

H1: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinin girişimcilik yönelimi üzerinde olumlu etkisi vardır.

H1a: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden bireysel değişkenlerin girişimcilik yönelimi üzerinde olumlu etkisi vardır.

H1b: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden örgütsel değişkenlerin girişimcilik yönelimi üzerinde olumlu etkisi vardır.

H1c: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden sosyal statü değişkenlerinin girişimcilik yönelimi üzerinde olumlu etkisi vardır.

H1d: Çevresel belirsizliğin düzeyi ile girişimcilerin girişimcilik yönelimleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H1e: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden bireysel ve örgütsel değişkenlerin (iç kaynaklar), Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden sosyal statü değişkenlerine ve çevresel belirsizlik düzeyine (dış kaynaklar) göre girişimcilik yönelimini üzerinde daha fazla olumlu etkisi vardır.

3.2. Örneklem ve Ölçekler

Araştırmanın evreni Türkiye’deki Teknoparklarda yer alan girişimcilerden oluşmaktadır. Girişimcilere ait verilerin kaynağı belirlenirken Sanayi Bakanlığı Teknopark Performans endeksine göre

açıklanan 2018 yılı son listesi dikkate alınmıştır. Ayrıca Bakanlık tarafından yayımlanan 8 listenin tümünde farklı yıllarda da olsa ilk 15 içerisinde sıra bulan Teknoparklar, 2018 yılı listesini kapsamaktadır. Bu araştırmada sıralamadaki ilk 15 Teknoparktaki işletmelerde tam sayım yapılmıştır.

Anket formunun ilk bölümünde katılımcıların bireysel demografik özelliklerini belirlemeye yönelik yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, eğitim branşı, geçmiş iş hayatında çalışmış olduğu sektör(ler), deneyim (toplam, başkalarının yanında ve girişimci olarak), akademik ya da piyasa orijin ve fonksiyonel geçmiş, çoklu sektör deneyimi gibi kavramları içeren sorular yer almaktadır. Örgütsel faktörleri belirlemeye yönelik girişimin kuruluş yılı, firma ölçeği ve eğitilmiş personel sayıları girişimcilere sorulmuştur. Sosyal statü faktörlerinin etkisini belirlemek için girişimcilere ebeveynlerinin eğitim durumu, ilk çocuk olma durumu ve ilk girişim yaşı sorulmuştur. Çevresel faktörler içerisinde ise girişimcinin işletmesinin yer aldığı Teknoparklara Bakanlığın belirlediği Performans endeksine göre puanlama yapılmıştır.

Girişimcilik yönelimi çok boyutlu yapısını ölçmek için Lumpkin ve Dess (1996) tarafından geliştirilen, Hughes ve Morgan (2007) çalışmalarında kullanılan ve tarafımızca Türkçeye uyarlanan 18 yargısal ifade içeren ve 5 faktörden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçek ifadelerinin kapsamına ve görünüş geçerliliğine alanında uzman akademisyenlerin onayından sonra son hali verilmiştir. Girişimcilik yönelimi ölçeğine ait Cronbach Alpha katsayısı ,969 olarak hesaplanmıştır. Çevresel belirsizlik ölçeği olarak ise Khandwalla (1977) tarafından geliştirilen ve Waldman vd. (2001) ve Akkoç vd. (2012, s. 74) tarafından çevrilerek kullanılan 4 ifadeli ve tek faktörden oluşan ölçek kullanılmıştır. Algılanan çevresel belirsizlik düzeyi ölçeğine ait Cronbach Alpha katsayısı ,713 olarak hesaplanmıştır.

Anket uygulamasına geçilmeden önce Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 16.10.2020 tarih ve E-64075176-050.01.01-100987 sayılı Etik kurul izin belgesi alınmıştır. Etik kurul izin belgesinde araştırma sahası olarak Türkiye'deki tüm Teknoparklar için izin alınmıştır. Anket formu asıl çalışmaya başlanılmadan önce pilot çalışmada yine aynı bağlam içerisinde Teknopark sıralamasında ilk 15 dışındaki Türkiye'deki tüm Teknopark şirketlerine ölçeklerdeki ifadelerin anlaşılabilirliğini test etmek amacıyla gönderilmiştir. 116 kullanılabilir veri ile pilot çalışma yapılmıştır. Verilere uygulanan birinci düzey Doğrulayıcı Faktör Analizi sonucu gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra elde edilen ikinci düzey DFA sonucu Tablo 1'de görülmektedir. Araştırma kapsamında Teknopark Performans endeksine göre ilk 15'teki tüm şirketlerde tam sayım yapılmıştır. Bağlantı kurulan 2871 girişimciden geri dönüş oranı, analize katılan 226 veri ile %7,8'dir. Anketlerin elenmesinde çok sıkı kurallar işletilmiştir. İhtimam gösterilmeden, yanıltıcı ya da eksik doldurulan anketler direkt elenmiştir. Bu şekilde analizde kullanılmayacak olanlar (64 anket verisi) çıkarıldıktan sonra analize geçilmiştir.

Tablo 1. Çalışma Verilerine İlişkin İkinci Düzey DFA Sonuçları

P	CMIN/DF	CFI	NFI	GFI	RMSEA
00	1,875	,977	,953	,907	,062

3.3. Çalışmanın Bulguları

Bu araştırmanın amacına uygun olarak değişkenler arası ilişkileri ve bu ilişkilerin şiddetini ve düzeyini inceleyen "ilişkisel-bağıntısal" araştırma modeli tercih edilmiştir (Gürbüz ve Şahin, 2016, s. 220). Bu araştırma kapsadığı süre bakımından kesitseldir. Araştırma verilerinin toplandığı (Nisan 2021 ile Haziran 2021 arası) sürelerle sınırlıdır. Türkiye'deki Teknoparklarda Mayıs 2021 verilerine göre 6583 işletme bulunmaktadır. Bu araştırmada ilk 15 Teknoparktaki işletmelerde tam sayım yapılmıştır. Değerlendirme ve analizler bağlam özgünlüğü içerisinde tamamlanmıştır.

Bu çalışmada Üst Yönetim Kuramı ölçülebilir değişkenleri ile girişimcilik yönelimi arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla Çoklu Regresyon Analizinden yararlanılmıştır. Çoklu Regresyon Analizi birden çok değişkenin bir bağımlı değişken üzerindeki etkisinin matematiksel bir fonksiyonla ifade edilmesidir

(Gürbüz ve Şahin, 2016, s. 275). Bu sayede bağımlı değişkeni hangi bağımsız değişkenlerin ne yönde ve ne kadar etkilediği görülmektedir. Elde edilen veri setimizin normal dağıldığı görüldüğünden Pearson korelasyon katsayısı tercih edilmiştir.

Çoklu regresyon analizi bir bağımlı değişken ile bir ya da birden fazla bağımsız değişken arasındaki ilişkileri test eden istatistiksel bir tekniktir. Birden çok bağımsız değişkene sahip olduğumuz için çoklu regresyon analizi kullanılmıştır. Bağımlı değişkenimiz olan girişimcilik yönelimi ölçeğine ilişkin doğrulayıcı faktör analizi sonucu, Cronbach Alpha değeri ve regresyondaki F testi sonuçları dikkate alınarak modelin geçerlilik ve anlamlılığı üzerinde yorum yapılabilir. Değişkenler arasında ilişkiyi gösteren R değerlerine ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki değişimini açıklayan R² değerlerine yer verilmiştir. Ayrıca çalışmanın hipotezlerinin geçerliliğine ilişkin sonuçlara bakıldığında, bağımsız değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki ilişkiyi düzenleyen Beta katsayılarına ve kabul edilen hipotezlere ilişkin regresyon modeli Tablo 2-3-4 üzerinde değerlendirilebilir. Girişimcilik yönelimine ilişkin Çoklu Regresyon modeline ilişkin özet bilgilerin verildiği Tablo 2 üzerinden yapılabilecek ilk yorumlamada bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki açıkladığı varyansı görebiliriz. Tahmin değişkenlerimizin modelde girişimcilik yönelimi kavramının %39 varyansını açıkladığı görülmektedir. Burada paylaşılan sonuçlar öncesinde bağımsız değişken olarak ele almak istediğimiz tüm değişkenler modele dâhil edilmiş ve regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 2. Çoklu Regresyon Model Özeti

Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahminin Standart Hatası	Durbin-Watson
1	,665a	0,443	0,391	0,81176	0,823

a. Tahmin Değişkeni: (Sabit), Yaş, Cinsiyet, Eğitim Düzeyi, Üniversite Kuruluş Yılı, Teknopark Puanı, Toplam Deneyim, Başkalarının Yanında Deneyim, Girişimci Olarak Deneyim, Çoklu Sektör Deneyimi, Girişimin Kuruluş Yaşı, Çalışan Sayısı, Lisansüstü Oranı, Uzmanlık Alanı, İlk Girişim Yaşı, Orijin, Anne Eğitim, Baba Eğitim, Algılanan Çevresel Belirsizlik Düzeyi, İlk Çocuk Olma Durumu.

b. Bağımlı Değişken: Girişimcilik Yönelimi

Modelin geçerliliği ve anlamlılığını test eden F testi sonuçlarına bakıldığında, F değerinin 8,610 olduğu görülmektedir. Modelin anlamlılık değeri olan Sig (p) değerinin ise .000 olduğu ve anlamlı olduğu görülebilir. Modelin geçerliliğini ölçen F değerinin $\pm 1,96$ aralığının dışında olduğu için ve modelin anlamlılığını ölçen p değeri modelde 0,05'ten küçük olduğu için modelin anlamlı ve geçerli bir model olduğu sonucuna varılabilir. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, çoklu regresyon modelinde de görüleceği üzere oluşturduğumuz bu model, bağımsız değişkenlerin olmadığı modele göre anlamlı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Tablo 3. Çoklu Regresyon Analizine İlişkin ANOVA Tablosu

Model	Kareler Toplamı	df	Karelerin Ortalaması	F	Sig.
Regresyon	107,796	19	5,673	8,610	,000b
1 Atık	135,774	206	,659		
Toplam	243,540	225			

a. Bağımlı Değişken: Girişimcilik Yönelimi

b. Tahmin Değişkeni: (Sabit), Yaş, Cinsiyet, Eğitim Düzeyi, Üniversite Kuruluş Yılı, Teknopark Puanı, Toplam Deneyim, Başkalarının Yanında Deneyim, Girişimci Olarak Deneyim, Çoklu Sektör Deneyimi, Girişimin Kuruluş Yaşı, Çalışan Sayısı, Lisansüstü Oranı, Uzmanlık Alanı, İlk Girişim Yaşı, Orijin, Anne Eğitim, Baba Eğitim, Algılanan Çevresel Belirsizlik Düzeyi, İlk Çocuk Olma Durumu.

Bu regresyon sonucuna göre modelin anlamlı ve geçerli olduğu görüldükten sonra düzeltilmiş R² sonucuna göre oluşturduğumuz modelin girişimcilik yönelimini açıkladığını söyleyebiliriz. Modeldeki bağımsız değişkenlerle bağımlı değişken arasındaki etki düzeyini gösteren Tablo 4’de görülen beta katsayılarından modeldeki bağımsız değişkenlerden bazılarının bağımlı değişken üzerinde etkisi olduğu sonucu çıkmış ve H1 hipotezinin desteklendiği, H1a–H1b–H1d hipotezlerinin kısmen desteklendiği ve H1c ve H1e hipotezlerinin ise desteklenmediği görülmüştür.

Tablo 4. Regresyon Katsayıları Tablosu

	Standardize Edilmemiş Katsayılar		Standardize Edilmiş Katsayılar	t	Sig.	Korelasyonlar			Doğrusallık İstatistikleri	
	B	Standart Hata	Beta			Zero-order	Partial	Part	Tolerans Değeri	VIF
Model 1 (Sabit)	0,014	0,688		0,020	0,984					
Yaş	0,021	0,009	0,154	2,392	0,018	0,210	0,164	0,124	0,652	1,535
Cinsiyet	0,015	0,158	0,005	0,094	0,925	0,010	0,007	0,005	0,913	1,096
Eğitim Düzeyi	-0,375	0,091	-0,254	-4,105	0,000	-0,287	-0,275	-0,214	0,706	1,417
Üniversite Kuruluş Yılı	0,001	0,001	0,046	0,826	0,410	-0,054	0,057	0,043	0,877	1,140
Teknopark Puan	0,001	0,002	0,018	0,323	0,747	0,037	0,023	0,017	0,867	1,154
Toplam Deneyim	-0,026	0,008	-0,236	-3,111	0,002	-0,199	-0,212	-0,162	0,471	2,121
Başk. Yanında Deneyim	-0,003	0,009	-0,024	-0,360	0,719	-0,109	-0,025	-0,019	0,587	1,704
Girişimci Deneyim	-0,006	0,014	-0,045	-0,459	0,647	-0,008	-0,032	-0,024	0,287	3,484
Çoklu Sektör Deneyimi	0,075	0,114	0,036	0,664	0,507	-0,015	0,046	0,035	0,919	1,089
Girişimin Kuruluş Yaşı	0,035	0,014	0,221	2,448	0,015	-0,020	0,168	0,127	0,331	3,023
Çalışan Sayısı	0,000	0,002	-0,003	-0,054	0,957	-0,066	-0,004	-0,003	0,856	1,168
Lisansüst Oran	0,104	0,186	0,033	0,557	0,578	-0,013	0,039	0,029	0,777	1,287
Uzmanlık Alanı	0,215	0,129	0,094	1,672	0,096	0,047	0,116	0,087	0,860	1,162
İlk Girişim Yaşı	-0,002	0,010	-0,011	-0,163	0,870	-0,093	-0,011	-0,009	0,566	1,767
Orijin	0,359	0,188	0,116	1,906	0,058	0,184	0,132	0,099	0,735	1,361
Anne Eğitim	0,014	0,045	0,021	0,318	0,751	0,050	0,022	0,017	0,592	1,690
Baba Eğitim	-0,013	0,039	-0,023	-0,338	0,735	0,007	-0,024	-0,018	0,596	1,678
Algılanan Çev. Belirsizl.	0,585	0,068	0,495	8,655	0,000	0,538	0,516	0,450	0,828	1,207
İlk Çocuk Olma Durumu	-0,022	0,113	-0,010	-0,193	0,847	-0,030	-0,013	-0,010	0,928	1,077
a. Bağımlı Değişken: Girişimcilik Yönelimi										

Üst Yönetim Kuramı ölçülebilir değişkenlerini kullanarak girişimcilik yönelimini yordama amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda anlamlı bir regresyon modeli, $F(19, 206) = 8.61$, $p < .001$ ve bağımlı değişkendeki varyansın %39’unu (R^2 düzeltilmiş = .39) bağımsız değişkenler tarafından açıkladığı bulunmuştur. Buna göre:

Bireysel değişkenler içerisinde yer alan yaş, eğitim düzeyi ve toplam deneyimin girişimcilik yönelimi üzerinde ilişki yönleri farklı olmak üzere etkili olduğu sonucu görülmüştür. Yaş, girişimcilik yönelimini pozitif ve anlamlı olarak açıklamaktadır, $\beta = .154$, $t(206) = 2.39$, $p < .05$, $pr^2 = .02$. Yaştaki 1 birimlik artış

girişimcilik yöneliminde .154 artışa neden olduğu ya da .154 varyansı açıkladığı görülmektedir. Bireysel değişkenler içerisinde ele aldığımız “Yaşın girişimcilik yönelimi üzerinde anlamlı etkisi vardır”, hipotezi kabul edilmiştir, $p < .05$.

Eğitim düzeyi, girişimcilik yönelimini negatif ve anlamlı olarak açıklamaktadır, $\beta = -.254$, $t(206) = -4.10$, $p < .001$, $pr2 = -.04$. Eğitim düzeyindeki 1 birimlik artış girişimcilik yöneliminde -.254 azalışa neden olduğu ya da -.254 varyansı açıkladığı görülmektedir. Bireysel değişkenler içerisinde ele aldığımız “Eğitim düzeyinin girişimcilik yönelimi üzerinde anlamlı etkisi vardır”, hipotezi kabul edilmiştir, $p < .05$.

Toplam deneyim, girişimcilik yönelimini negatif ve anlamlı olarak açıklamaktadır, $\beta = -.236$, $t(206) = -3.11$, $p < .001$, $pr2 = -.04$. Girişimcinin toplam deneyiminde 1 birimlik artış, girişimcilik yöneliminde -.236 azalışa neden olduğu ya da -.236 varyansı açıkladığı sonucuna varılabilir. Bireysel değişkenler içerisinde ele aldığımız “Toplam deneyim süresi ile girişimcilerin girişimcilik yönelimleri arasında anlamlı bir ilişki vardır”, hipotezi kabul edilmiştir, $p < .05$.

Örgütsel değişkenler içerisinde yer alan Girişimin kuruluş yaşı değişkeninin, girişimcilik yönelimi üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Girişimin kuruluş yaşı, girişimcilik yönelimini pozitif ve anlamlı olarak açıklamaktadır, $\beta = .221$, $t(206) = 2.44$, $p < .001$, $pr2 = .03$. Girişimin kuruluş yılında 1 birimlik artış, girişimcilik yöneliminde .221 artışa neden olduğu ya da .221 varyansı açıkladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Örgütsel değişkenler içerisinde ele aldığımız “Girişimin kuruluş yaşı girişimcilik yönelimi üzerinde anlamlı etkisi vardır”, hipotezi kabul edilmiştir, $p < .05$.

Sosyal statü değişkenleri içerisinde yer alan hiçbir değişken girişimcilik yönelimi üzerinde etkili olduğuna dair bir bulguya rastlanılmamıştır, $p > .05$. Çevresel değişkenler içerisinde yer alan Algılanan Çevresel Belirsizlik değişkeninin, girişimcilik yönelimi üzerinde etkili olduğu sonucu görülmüştür. Algılanan çevresel belirsizlik düzeyi, girişimcilik yönelimini pozitif ve anlamlı olarak açıklamaktadır, $\beta = .495$, $t(206) = 8.65$, $p < .001$, $pr2 = .20$. Algılanan çevresel belirsizlik düzeyi 1 birimlik artış, girişimcilik yöneliminde .495 artışa neden olduğu ya da .495 varyansı açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır. Çevresel değişkenler içerisinde ele aldığımız “Çevresel belirsizliğin düzeyi ile girişimcilerin girişimcilik yönelimleri arasında anlamlı bir ilişki vardır”, hipotezi kabul edilmiştir, $p < .05$. Buradan hareketle hipotezlerle ilgili olarak Tablo 5’de elde edilen sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmanın bulguları literatürde daha önce elde edilen bulgularla örtüşmektedir (Engelen, Kube, vd., 2014; Ensley vd., 2006; Sarooghi vd., 2015; Weaver vd., 2002: 87).

Modelimizde anlamlı bulunan bu sonuçların dışındaki diğer bağımsız değişkenler çoklu regresyon modeline sokulduğu zaman başka anlamlı katkısı olan değişkenlere rastlanılmamıştır. Lakin kukla değişken olarak ele alınan Uzmanlık alanı ve Orijin değişkeninin P değeri eşik değer olan $p < .05$ ’e yakın çıkmıştır. %90 güven aralığında test edildiğinde bu iki değişkeninde modele anlamlı katkısı olabileceği görülmektedir.

Buradan hareketle araştırmamızın anlamlı sonuçlarından elde ettiğimiz regresyon denklemi Eşitlik 1 ve 2’de görülmektedir.

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \dots + \beta_p X_p \quad \text{Eşitlik 1}$$

$$\begin{aligned} Y(\text{Girişimcilik Yönelimi}) &= .014 + .154 * \text{Yaş} + -.254 * \text{Eğitim Düzeyi} + -.236 \\ &* \text{Toplam Deneyim} + .221 * \text{Girişimin Kuruluş Yaşı} + .495 \\ &* \text{AÇBD} \end{aligned} \quad \text{Eşitlik 2}$$

4. Sonuç ve Tartışma

Girişimcilik yönelimini etkileyen faktörlerle ilgili bu çalışmaya ait araştırma bulguları ve değerlendirmelerin yer aldığı hipotez sonuçları Tablo 5’de görülmektedir.

Tablo 5. Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler

Hipotezler	Araştırma Bulguları	Değerlendirme
H1: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinin girişimcilik yönelimi üzerinde olumlu etkisi vardır.	Girişimcinin sahip olduğu bireysel, örgütsel ve çevresel değişkenler içerisinde yer alan Yaş, Eğitim düzeyi, Toplam Deneyim, Girişimin kuruluş yaşı, Algılanan Çevresel Belirsizlik Düzeyi değişkenleri ile girişimcilik yönelimi arasında 5 (beş) anlamlı ilişki bulunmuştur. Diğer değişkenler arasında bir ilişki tespit edilememiştir.	H1 hipotezi desteklenmiştir.
H1a: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden bireysel değişkenlerin girişimcilik yönelimi üzerinde anlamlı etkisi vardır.	Girişimcilik yönelimi ile Bireysel değişkenler içerisinde yer alan Yaş ile pozitif, Eğitim düzeyi ile negatif, Toplam Deneyim ile negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.	H1a hipotezi kısmen desteklenmiştir.
H1b: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden örgütsel değişkenlerin girişimcilik yönelimi üzerinde anlamlı etkisi vardır.	Örgütsel değişkenler ile girişimcilik yönelimi arasında sadece girişimin kuruluş yaşı ile girişimcilik yönelimi arasında anlamlı ve pozitif ilişki tespit edilmiştir.	H1b hipotezi içerisinde en az bir değişken arasında ilişki tespit edildiğinden dolayı H1b kısmen desteklenmiştir.
H1c: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden sosyal statü değişkenlerinin girişimcilik yönelimi üzerinde anlamlı etkisi vardır.	Sosyal statü değişkenleri ile girişimcilik yönelimi arasında herhangi bir anlamlı ilişki tespit edilememiştir.	H1c hipotezi içerisinde en az bir değişken arasında bile ilişki tespit edilemediğinden dolayı H1c reddedilmiştir.
H1d: Çevresel belirsizliğin düzeyi ile girişimcilerin girişimcilik yönelimleri arasında anlamlı bir ilişki vardır.	Algılanan çevresel belirsizlik düzeyi ile girişimcilik yönelimi arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.	H1d hipotezi kısmen desteklenmiştir.
H1e: Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden bireysel ve örgütsel değişkenlerin (iç kaynaklar), Üst Yönetim Kuramı gözlemlenebilir değişkenlerinden sosyal statü değişkenlerine ve çevresel belirsizlik düzeyine (dış kaynaklar) göre girişimcilik yönelimini üzerinde daha fazla etkisi vardır.	İç kaynaklar ile Dış kaynaklar arasında Kısmi Korelasyon Katsayıları üzerinden (Algina ve Olejnik, 2003, s. 316) yapılan değerlendirme ile hangi kaynakların girişimcilik yönelimi üzerinde daha etkili olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Eğitim düzeyi değişkeninin kısmi korelasyon katsayısı ($r=-.275$), Yaş değişkeninin kısmi korelasyon katsayısı ($r=.164$), Toplam Deneyimin kısmi korelasyon katsayısı ($r=-.212$), Girişimin Kuruluş Yaşı değişkeninin kısmi korelasyon katsayısı ($r=.168$), Algılanan çevresel belirsizlik düzeyinin kısmi korelasyon katsayısı ($r=.516$) olduğundan dış kaynakların girişimcilik yönelimini açıklama gücü, iç kaynaklara göre daha fazla olduğu tespit edilmiştir.	$r_{iç\ kaynaklar}=.651 < r_{dış\ kaynaklar}=.684$ Girişimcilik yönelimini açıklamada dış kaynakların, iç kaynaklara göre daha fazla etkisi vardır. H1e hipotezi reddedilmiştir. Alternatif hipotez kabul edilmiştir.

Girişimcilik yönelimini etkileyen faktörler literatürde ayrı ayrı çalışılmıştır. Bu çalışmanın alana özgün katkısı tamamen bir kuramın değişkenlerini öncül olarak ele alarak girişimcilik yönelimini açıklamaya çalışmasıdır. Girişimcilik yönelimi görece eski ve çok çalışılmış bir konu olmasına rağmen çalışmamız girişimcilik yöneliminin boyutları itibarıyla çok boyutlu yapıyı kullanarak farklılaşmıştır.

Çalışmamızda Üst Yönetim Kuramı ile ilişkilendirerek farklılaşmıştır. Son olarak ulaşılmaması daha zor olan ve gerçek girişimci olan teknopark şirketlerine ulaşılarak farklılaşmıştır. Ülkemiz bağlamında yapılan çalışmalarda, girişimcilik yönelimi çoğunlukla girişimcilik niyetinde olanlara sorulmakta, az bir kısmı da homojen olmayan çok farklı ölçekte ve kapasitede girişimcilerin olduğu örnekleme sorulmaktadır. Bu çalışmada ise daha homojen ve nitelikli bir grup olan Tekno-girişimcilere ulaşılmıştır. Ülkemiz teknoparkları içerisinde ilk 15 içerisinde yer alan olgun teknopark girişimcilerine ulaşılmıştır. Bu yönleriyle çalışmamız alana katkı sağlamakta ve farklılaşmaktadır. Girişimcilik yönelimi araştırmaları çoğunlukla birey ve örgüt analiz seviyesinde ele alınmaktadır lakin bu çalışmada olguyu etkileyen sosyal statü ve çevresel faktörlerin de dikkate alınmasına vurgu yapılmıştır.

Üst Yönetim Kuramı ölçülebilir değişkenlerinin, örgütün üst düzey yöneticisi olan girişimcinin, örgütü üzerinde çok önemli bir stratejik karar olan girişimcilik yönelimi kararını etkileyeceği fikrinden yola çıkılmıştır. Örgütlerinin yansıması olan bu güçlü aktörlerin değerlerinin, bilişsel modellerinin ve kişiliklerinin, oldukça stratejik bir durum olan girişimcilik yönelimi kararının güçlü bir öngörücüsü, öncülü olabileceği düşünülmüştür. Bu girişimcilerden elde edilen aynı zamanda kuramdan süzülen değişkenlerden oluşturulan anket verisi analiz edilmiş ve bulgularda bahsedilen sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmanın en temel sonucu girişimcilik yönelimi kavramını, bireysel faktörler altında girişimci yaşının, girişimcinin eğitim düzeyinin, girişimcinin toplam deneyiminin, örgütsel faktörler altında girişimin kuruluş yılının, çevresel faktörler altında ise algılanan çevresel belirsizlik düzeyinin etkilemesidir. Açık sistem yaklaşımının bir ürünü olan çevresel faktörler, örgütler açısından hem örgüt teorisi (Aldrich, 1999; Aldrich ve Zimmer, 1986; Aldrich ve Pfeffer, 1976) hem de kuramsal kuram (DiMaggio ve Powell, 1983) paradigmasıyla ele alınabilecek bir olgudur. Üst Yönetim Kuramını öncüle alarak girişimcilik yönelimini açıklamaya çalıştığımız bu araştırmada, çevresel faktörler altında yer alan algılanan çevresel belirsizlik düzeyi, girişimcilik yönelimini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada çevresel belirsizlik düzeyi kavramı çalışmamız içerisinde vurgusunu yapmaya çalıştığımız karar bakış açısını etkilemesi hususunda önemli görülmelidir. Örgütler ve bireyler kararlar alırlar, bu kararları ilgili ve ilgisiz veri içerisinde, sınırlı rasyonellik içerisinde ve eksik enformasyonla vermek durumunda kalabilmektedirler. Algılanan çevresel belirsizlik düzeyi girişimcinin özellikle girişimcilik yönelimi gibi oldukça stratejik bir kararı alırken başvurduğu en temel öngörülerden birisidir. Çünkü olaylar ve durumlar karşısında karar alırken çevre hakkındaki belirsizlik kararın yönünü ve şiddetini, hatta karar alıp almamayı bile etkileyecektir. Risk alma neyi bilip neyi bilmediğimizle ilgili bir olgudur. Bu minvalde girişimcilik yöneliminin öncüllerini belirlemeye çalıştığımız bu çalışmada algılanan çevresel belirsizlik düzeyi bağımsız değişken olarak ele alınmış ve girişimcilik yönelimini olumlu ve pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çevresel faktörler altında ele aldığımız algılanan çevresel belirsizlik düzeyi bulgularımız genel literatür eğilimine uygun olarak anlamlı ve pozitif şekilde çıkmıştır (Engelen, Kube, vd., 2014; Ensley vd., 2006; Saroghi vd., 2015; Weaver vd., 2002: 87).

Üst Yönetim Kuramını öncüle alarak girişimcilik yönelimini açıklamaya çalıştığımız bu çalışmada, örgütsel faktörler altında yer alan girişimin kuruluş yılı değişkeninin, girişimcilik yönelimini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Girişimlerin ilk yılları, hayatta kalmaları ve başarıları için kritik öneme sahiptir. Örgütsel ekoloji kuramı bağlamında da değerlendirildiğinde yeni kurulan şirketlerdeki yüksek başarısızlık oranı, yeni girişimlerin uzun seneler başarılı olmasının ve büyümesinin ne kadar zor olduğunun kanıtı olarak gösterilmektedir (Cooper ve Bruno, 1977). İşletme yaşı ile ilgili literatürde elde edilen sonuçların çift yönlü olduğu görülmektedir. Örgütsel faktörler altında ele aldığımız işletme yaşı bulgularımız anlamlı ve pozitif şekilde çıkmıştır. Girişimin kuruluş yaşı arttıkça, girişimcilik yönelimi de

artacaktır. Yenilik sıkıntısından kurtulmuş, olgun girişimlerin daha sağlam adımlarla girişimciliğe yöneldiği görülmektedir. İşletme yaşı değişkeni işletmenin sahibinin yaşı ile birlikte ele alınmasının daha sağlıklı bir değerlendirmeye götüreceği düşünülmektedir. Bunun yanında işletmenin kurulduğu yılların ve bağlamın damgalama etkileri de (Marquis ve Tilcsik, 2013, s. 213) dikkate alınarak bir değerlendirmeye gidilebilir.

Üst Yönetim Kuramını öncüle olarak girişimcilik yönelimini açıklamaya çalıştığımız bu çalışmada, bireysel faktörler altında yer alan toplam deneyim değişkeninin, girişimcilik yönelimini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Toplam deneyim süresi ile kastedilen endüstri deneyimi ve pozisyonundaki deneyim süresinin toplamıdır. Toplam deneyim süresi arttıkça girişimcilik yönelimi azalacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum yöneticilerde olduğu kadar girişimciler de benzer sonuçlar vermesi noktasında önemli görülmelidir. Zira yöneticiler vekâlet durumları ve pozisyonlarını koruma noktalarından değerlendirmeye gidebilirler. Uzun süreli toplam deneyime sahip yöneticiler statükoyu koruyan ve değişime direnen bir yaklaşım sergileyebilirler (Hambrick vd., 1993). Çalışmamız bulguları ile uyuşan bu sonuçlara şu ekleme de yapılmalıdır. Üst yönetim toplam deneyimi yönetici bazında değerlendirildiğinde ve vekâlet hususu dikkate alındığında, girişimcilerden de benzer şekilde toplam deneyimin arttığında girişimcilik yöneliminin azalacağı sonucunun elde edilmiş olması önemli görülmelidir. Girişimcilerin sahiplik yapılanmalarında vekâletten ziyade asıl sahipler oldukları unutulmamalıdır. Bu ilişkinin literatüre yeni bir bakış açısı getirmesi umulmaktadır. Girişimcilerinde tıpkı yöneticiler ve CEO'lar gibi toplam deneyimleri arttıkça girişimcilik yönelimlerinin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Eğitim düzeyi çalışmamız kapsamında girişimcilik yönelimi üzerinde negatif ve anlamlı etkiye sahip olduğu sonucunu bize göstermiştir. Eğitim düzeyi arttıkça girişimcilik yöneliminin azalacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular da literatür ile uyumlu bulgulardır (Bae vd., 2014; Frank vd., 2005; Katz, 2003; Kourilsky ve Walstad, 1998; Marques vd., 2018; Onstenk, 2003; Walter ve Block, 2016).

Girişimci yaşı ile girişimcilik yönelimi hususu deneyim, eğitim düzeyi gibi diğer bulgularla beraber değerlendirildiğinde girişimcilik yönelimini anlamlı olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Girişimci yaşı çalışmamız kapsamında girişimcilik yönelimi üzerinde pozitif ve anlamlı etkiye sahip olduğu sonucunu bize göstermiştir. Yaş arttıkça girişimcilik yöneliminin artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular da literatür ile uyumlu bulgulardır (Davidsson, 1989; Chen vd., 1998; Bantel ve Jackson, 1989; Hambrick ve Fukutomi, 1991). Ayrıca veri setimizdeki girişimcilerin yaş ortalaması da 39,2 olduğu, en düşük girişimci yaşının 21 en yüksek girişimci yaşının 56 olduğu bilinmelidir. Ayrıca ABD'deki girişimci yaşı ortalamalarının 10 puan altında bir veri setimiz olduğu dikkate alındığında yaş değişkenindeki artışların önemi dikkate alınarak bir değerlendirmeye gidilmelidir.

5. Gelecek Araştırma Önerileri

Sonraki çalışmalar açısından Teknoparklarda yapılan bu çalışma dikkate alındığında farklı sektörlerde de girişimcilerin incelenmesi girişimcilik yönelimine etkilerin görülmesini ve sektörel karşılaştırma yapabilme imkânı verilmesini sağlayabilir. İşletme ölçekleri doğrultusunda çoğunlukla mikro işletmeler üzerinde yapılan bu çalışmanın benzeri, daha büyük ölçekli işletmeleri örnekleme olarak yapılabilir. İşletmelerin kendi içerisinde çalışanların girişimcilik yönelimi skorlarının işletme üzerinde toplam etkilerine karşılaştırmalı olarak bakılabilir. İşletme içerisinde finansal performanslarını ölçmeye yönelik piyasa esaslı ve muhasebe esaslı göstergeler üzerindeki etkileri incelenebilir. Ayrıca yeni giriş yapılan alanların ölçümü standart hale getirilerek bu skorlar ile girişimcilik yöneliminin yordayıcılığı da test edilebilir.

6. Yönetim ve Uygulamaya Dönük Çıkarımlar

Yeteneklerin erken tespit edilip, bu yeteneğe sahip bireylerin doğru eğitim ve doğru ekosistemle buluşturulması gerekmesi elzemdir. Girişimciliğin sadece finansal destek sağlamayla başarılı

olunamayacağı açıktır. Eşitlikçi ve adaletli bir değerlendirme sonucunda devletlerin girişimcilerini el üstünde tutmaları gerekmektedir. Ekonomik sonuçlar itibarıyla katma değeri yüksek işleri peşinden getireceği birçok gelişmiş ülke ekonomisinde görülmektedir. Neyi yapıyoruzdan ziyade neyi yapmıyorduk odaklanıldığında, girişimci ekosistemi için en doğru adımların hızla atılmasının sonuçları birikimsel olarak ardından elde edileceği düşünülmektedir. Bölgesel kümelenmeler özelinde özellikle olumlu, destekleyici bir iklimin hayata geçirilmesi, kadın girişimciliğinin ve öncelikli alanların tekrardan gözden geçirilmesi girişimcilik yöneliminin tezahürü noktasında önemli hususlar olarak değerlendirilebilir. Eğitim kurumları arasında özellikle ilkökul çağından itibaren girişimcilik yönelimine sahip potansiyel çocuk ve gençlerimizin tespitinin yapıp bunlara gerekli eğitimler verilmeli, saha tecrübesi sağlanmalı ve geleceğe hazır girişimciler olarak hazırlanmalıdır. Anne ve babalar çocuklarını özellikle girişimciliğe, girişimci kafa yapısına ve açık pazar tecrübesine yönlendirmeli, ileride yaşanacak muhtemel işsizliğin önüne daha çocuk yaşta iken geçilmelidir. Toplumumuzun neredeyse yarısını oluşturan kadınlarımızın girişimciliğine yönelik adımların atılması çok önemli görülmelidir. Herkes için girişimciliğin mümkün olduğu, girişimciliğin iyi bir kariyer yolu olduğu, girişimciliğin maddi ve statü getirisinin yüksek ve saygın bir meslek olduğu bilinmelidir. Kamu ayrıca girişimci kafa yapısıyla ilgili toplum üzerindeki olumsuz algısının değiştirilmesine yönelik somut adımlar atmalıdır. Kafa yapısının, algılanan toplumsal desteğin, fiziksel ve eğitsel altyapının girişimci kültüre doğru değiştirilmesinden sonra birçok şeyin beraberinde olumlu manada değişeceği öngörülmektedir. Girişimciliğe yönelik olumlu tavır ve davranışların özellikle karar ve davranış bakış açısı ile ele alınabileceği, analiz düzeyleri arasında farklılıkların girişimcilik yönelimine etkileri başka örneklerle de test edilebilirliği önerilebilir.

7. Araştırmanın Sınırlılıkları

Pandemi şartları içerisinde araştırmanın saha kısmıyla ilgili çalışmaların yapılmış olması bir sınırlılık olarak belirtilebilir. Kapsam bakımından tüm Türkiye'deki girişimcileri temsil etmesi beklenemez. Gelecek araştırmalar tüm Teknopark girişimcilerini içine alan bir örnekleme özellikle karar bakış açısıyla girişimcilik yönelimi olgusunu ele almayı seçebilirler. Farklı sektörlerde yer alan girişimcilerin girişimcilik yöneliminin belirlenmesi hususu göz önüne alınabilir. Girişimcilik yönelimi olgusunu çok boyutlu yapı içerisinde yer alan beş faktörün her birisini ayrı ayrı (çoklu) regresyonla ele alarak faktörler içerisinde ve arasında anlamlı bir farklılığa ilişkin bir değerlendirmeye gidilebilir. Demografik değişkenlerin bağımsız değişken olduğu bu araştırmaların sayısının artırılması hususu önemli görülmelidir. Zira işletme performansına etkileri bağlamında girişimcilik yönelimi çok önemli ve verimli bir çalışma alanı olarak ele alınmaktadır. Bu araştırmanın bir benzerinin analizi Çoklu grup analizi yöntemi ile yapılabilir. Özellikle disiplinler arası bir yaklaşımla olgu incelenebilir. Tekno-girişimcilerin algılanan çevre belirsizliği ile diğer sektörlerde faaliyet gösteren girişimcilerin belirsizlik düzeyleri karşılaştırılabilir. Kültürler arası bir değerlendirme ile girişimcilik yönelimi birden çok ülkede yapılacak kıyaslama ile ülkelerin koşul şartlarının girişimcilik yönelimine etkilerine bakılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma ESOGÜ (16.10.2020 tarih ve E64075176-050.01.01-100987 sayılı Etik Kurul Onay Belgesi ile) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurullarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar Katkı Oranları

Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.

Kaynaklar

- Akarsu, O. (2021). Girişimcilik yönelimini etkileyen faktörler nelerdir? Teknoparklarda bir araştırma [Yayımlanmış Doktora Tezi]. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*.
- Akkoç, İ., Çalışkan, A., ve Turunç, Ö. (2012). Gelişim ve rasyonel alt kültürlerinin girişimci davranışa etkisi: Algılanan çevresel belirsizliğin aracılık rolü. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 12(4).
- Aldrich, H. (1999). *Organizations evolving*. Sage.
- Aldrich, H., ve Zimmer, C. (1986). *Entrepreneurship through social networks: The art and science of entrepreneurship*. Cambridge: Ballinger.
- Aldrich, H. E., ve Pfeffer, J. (1976). Environments of organizations. *Annual Review of Sociology*, 2(1), 79-105.
- Algina, J., ve Olejnik, S. (2003). Sample size tables for correlation analysis with applications in partial correlation and multiple regression analysis. *Multivariate Behavioral Research*, 38(3), 309-323.
- Analoui, F. ve Karami, A. (2002). How chief executives' perception of the environment impacts on company performance. *Journal of Management Development*.
- Aydemir, M. (2019). Türkiye'de üst yönetim ekipleri. *Altınbaş Üniversitesi Yayınları*.
- Bae, T. J., Qian, S., Miao, C., ve Fiet, J. O. (2014). The relationship between entrepreneurship education and entrepreneurial intentions: A meta-analytic review. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 38(2), 217-254.
- Bantel, K. A. ve Jackson, S. E. (1989). Top management and innovations in banking: Does the composition of the top team make a difference?. *Strategic Management Journal*, C:10, No: S1, ss. 107-124.
- Basso, O., Fayolle, A., ve Bouchard, V. (2009). Entrepreneurial orientation: The making of a concept. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 10(4), 313-321.
- Bourgeois III, L., McAllister, D. W. ve Mitchell, T. R. (1978). The effects of different organizational environments upon decisions about organizational structure. *Academy of Management Journal*, C: 21, No: 3, ss. 508-514.
- Brinckmann, J. (2008). *Competence of top management teams and success of new technology-based firms*. Springer.
- Byrnes, W. G., ve Chesterton, B. K. (1973). *Decisions strategies and new ventures: modern tools for top management*. Allen and Unwin.
- Carpenter, M. A., ve Fredrickson, J. W. (2001). Top management teams, global strategic posture, and the moderating role of uncertainty. *Academy of Management journal*, 44(3), 533-545.
- Chen, C. C., Greene, P. G. ve Crick, A. (1998). Does entrepreneurial self-efficacy distinguish entrepreneurs from managers?. *Journal of Business Venturing*, C: 13, No: 4, ss. 295-316.
- Choo, C. W. (1999). The art of scanning the environment. *Bulletin of the American Society for information Science and Technology*, C: 25, No:3, ss. 21-24.
- Cooper, A. C., ve Bruno, A. V. (1977). Success among high-technology firms. *University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship*.

- Covin, J. G., ve Covin, T. J. (1990). Competitive aggressiveness, environmental context, and small firm performance. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 14(4), 35-50.
- Covin, J. G., ve Lumpkin, G. T. (2011). Entrepreneurial orientation theory and research: Reflections on a needed construct. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(5), 855-872.
- Covin, J. G., ve Miller, D. (2014). International entrepreneurial orientation: Conceptual considerations, research themes, measurement issues, and future research directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 38(1), 11-44.
- Covin, J. G., ve Slevin, D. P. (1989). Strategic management of small firms in hostile and benign environments. *Strategic Management Journal*, 10(1), 75-87.
- Covin, J. G., ve Wales, W. J. (2019). Crafting high-impact entrepreneurial orientation research: Some suggested guidelines. In: SAGE Publications Sage CA: Los Angeles, CA.
- Daft, R. L., Sormunen, J. ve Parks, D. (1988). Chief executive scanning, environmental characteristics, and company performance: An empirical study. *Strategic Management Journal*, C: 9, No: 2, ss. 123-139.
- Davidsson. (1989). Entrepreneurship—and after? A study of growth willingness in small firms. *Journal of Business Venturing*, C: 4, No: 3, ss. 211-226.
- Davis, J. L. (2007). Firm-level entrepreneurship and performance: An examination and extension of relationships and measurements of the entrepreneurial orientation construct.
- Dess, G. G., Pinkham, B. C., ve Yang, H. (2011). Entrepreneurial orientation: Assessing the construct's validity and addressing some of its implications for research in the areas of family business and organizational learning. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(5), 1077-1090.
- DiMaggio, P. J., ve Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 147-160.
- Dooley, R. S., ve Fryxell, G. E. (1999). Attaining decision quality and commitment from dissent: The moderating effects of loyalty and competence in strategic decision-making teams. *Academy of Management journal*, 42(4), 389-402.
- Duncan, R. B. (1972). Characteristics of organizational environments and perceived environmental uncertainty. *Administrative Science Quarterly*, ss. 313-327.
- Engelen, A., Kube, H., Schmidt, S. ve Flatten, T. C. (2014). Entrepreneurial orientation in turbulent environments: The moderating role of absorptive capacity. *Research Policy*, C: 43, No: 8, ss. 1353-1369.
- Ensley, M. D., Pearce, C. L. ve Hmieleski, K. M. (2006). The moderating effect of environmental dynamism on the relationship between entrepreneur leadership behavior and new venture performance. *Journal of Business Venturing*, C: 21, No: 2, ss. 243-263.
- Finkelstein, S., Cannella, S., Hambrick, D., ve Cannella, A. (2009). Strategic leadership: Theory and research on executives, top management teams, and boards: Oxford University Press. In: USA.
- Flamholtz, E. (1986). How to make the transition from an entrepreneurship to a professionally managed firm. John Wiley & Sons.
- Frank, H., Matlay, H., Korunka, C., Lueger, M., ve Mugler, J. (2005). Entrepreneurial orientation and education in Austrian secondary schools. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 12(2), 259-273.

- Galbraith, J. R. (1973). Designing complex organizations. Addison-Wesley Longman Publishing Co., Inc.
- Ginzel, L. E., Kramer, R. M., ve Sutton, R. I. (2004). Organizational impression management as a reciprocal influence process: The neglected role of the organizational audience. *Organizational Identity*, 223-261.
- Guth, W. D., ve Ginsberg, A. (1990). Guest editors' introduction: Corporate entrepreneurship. *Strategic Management Journal*, 5-15.
- Gürbüz, S., ve Şahin, F. (2016). Research methods in social sciences: Philosophy-method-analysis. In: Ankara: Seckin Publication.
- Hambrick, D. C. (2007). Upper echelons theory: An update. In: Academy of Management Briarcliff Manor, NY 10510.
- Hambrick, D. C. ve Fukutomi, G. D. (1991). The seasons of a CEO's tenure. *Academy of Management Review*, C: 16, No: 4, ss. 719-742.
- Hambrick, D. C., Geletkanycz, M. A., ve Fredrickson, J. W. (1993). Top executive commitment to the status quo: Some tests of its determinants. *Strategic Management Journal*, 14(6), 401-418.
- Hambrick, D. C. ve Quigley, T. J. (2014). Toward more accurate contextualization of the CEO effect on firm performance. *Strategic Management Journal*, C: 35, No: 4, ss. 473-491.
- Hambrick, D. C., ve Mason, P. A. (1984). Upper echelons: The organization as a reflection of its top managers. *Academy of Management Review*, 9(2), 193-206.
- Hughes, M., ve Morgan, R. E. (2007). Deconstructing the relationship between entrepreneurial orientation and business performance at the embryonic stage of firm growth. *Industrial Marketing Management*, 36(5), 651-661.
- Katz, J. A. (2003). The chronology and intellectual trajectory of American entrepreneurship education. *Journal of Business Venturing*, 18(2), 283-300.
- Khandwalla, P. N. (1977). *The design of organizations*.
- Kor, Y. Y., Mahoney, J. T., ve Michael, S. C. (2007). Resources, capabilities and entrepreneurial perceptions. *Journal of Management Studies*, 44(7), 1187-1212.
- Kourilsky, M. L., ve Walstad, W. B. (1998). Entrepreneurship and female youth: Knowledge, attitudes, gender differences, and educational practices. *Journal of Business Venturing*, 13(1), 77-88.
- Lumpkin, ve Dess. (1996). Clarifying the entrepreneurial orientation construct and linking it to performance. *Academy of Management Review*, 21(1), 135-172.
- Lumpkin, G. T., ve Dess, G. G. (2001). Linking two dimensions of entrepreneurial orientation to firm performance: The moderating role of environment and industry life cycle. *Journal of Business Venturing*, 16(5), 429-451.
- MacMillan, I. C., ve Day, D. L. (1987). Corporate ventures into industrial markets: Dynamics of aggressive entry. *Journal of Business Venturing*, 2(1), 29-39.
- MacNulty, C. A. R. (1977). Scenario development for corporate planning. *Futures*, C: 9, No: 2, ss. 128-138.
- March, J. G., ve Simon, H. A. (1958). *Organizations* John Wiley ve Sons. New York.
- Marques, C. S., Santos, G., Galvão, A., Mascarenhas, C., ve Justino, E. (2018). Entrepreneurship education, gender and family background as antecedents on the entrepreneurial orientation of university students. *International Journal of Innovation Science*.

- Marquis, C., ve Tilcsik, A. (2013). Imprinting: Toward a multilevel theory. *Academy of Management Annals*, 7(1), 195-245.
- Meyer, G. D., ve Heppard, K. A. (2000). *Entrepreneurship as strategy: Competing on the entrepreneurial edge*. Sage Publications.
- Miller, D. (1983). The correlates of entrepreneurship in three types of firms. *Management Science*, 29(7), 770-791.
- Miller, D. (2011). Miller (1983) revisited: A reflection on EO research and some suggestions for the future. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 35(5), 873-894.
- Onstenk, J. (2003). Entrepreneurship and vocational education. *European Educational Research Journal*, 2(1), 74-89.
- Pettigrew, A. M. (1992). On studying managerial elites. *Strategic Management Journal*, 13(S2), 163-182.
- Pfeffer, J. ve Salancik, G. (1978). The External Control of Organisations. *Pittman, Boston*.
- Prahalad, C. K., ve Bettis, R. A. (1986). The dominant logic: A new linkage between diversity and performance. *Strategic Management Journal*, 7(6), 485-501.
- Rauch, A., Wiklund, J., Lumpkin, G. T., ve Frese, M. (2009). Entrepreneurial Orientation and Business Performance: An Assessment of Past Research and Suggestions for the Future. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 33(3), 761-787.
- Russ, G. (1991). Symbolic Communication and Image Management in Organisations' in R. Giacalone and P. Rosenfeld (eds), *Applied Impression Management: How Image-Making Affects Managerial Decisions*, 219±40. In: Newbury Park, CA: Sage.
- Saroghi, H., Libaers, D. ve Burkemper, A. (2015). Examining the relationship between creativity and innovation: A meta-analysis of organizational, cultural, and environmental factors. *Journal of Business Venturing*, C: 30, No: 5, ss. 714-731.
- Shane, S., ve Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217-226.
- Sharma, P., ve Chrisman, S. J. J. (2007). Toward a reconciliation of the definitional issues in the field of corporate entrepreneurship. In *Entrepreneurship* (ss. 83-103). Springer.
- Stopford, J. M., ve Baden-Fuller, C. W. (1994). Creating corporate entrepreneurship. *Strategic Management Journal*, 15(7), 521-536.
- Sunar, L., Kaya, Y., Otrar, M., Nerse, S., Demiral, S. ve Kalpaklıoğlu, B. (2015). Türkiye'de çalışma yaşamı ve mesleklerin itibarı. In.
- Teece, D. J., Pisano, G., ve Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509-533.
- Thomas, K. M. (2007). Diversity resistance in organizations. *Psychology Press*.
- Venkataraman, N. (1989). Strategic orientation of business enterprises: The construct, dimensionality, and measurement. *Management Science*, 35(8), 942-962.
- Verity, J. (2003). Scenario planning as a strategy. *European Business Journal*, C: 5, No: 4, ss. 185-195.
- Vora, D., Vora, J., ve Polley, D. (2012). Applying entrepreneurial orientation to a medium sized firm. *International Journal of Entrepreneurial Behavior ve Research*, 18(3), 352-379.

- Waldman, D. A., Ramirez, G. G., House, R. J., ve Puranam, P. (2001). Does leadership matter? CEO leadership attributes and profitability under conditions of perceived environmental uncertainty. *Academy of Management Journal*, 44(1), 134-143.
- Wales, W. J., Covin, J. G. ve Monsen, E. (2020). Entrepreneurial orientation: The necessity of a multilevel conceptualization. *Strategic Entrepreneurship Journal*.
- Walter, S. G., ve Block, J. H. (2016). Outcomes of entrepreneurship education: An institutional perspective. *Journal of Business Venturing*, 31(2), 216-233.
- Wang, L., Jiang, W., ve Ma, X. (2021). The effect of CEO entrepreneurial orientation on firm strategic change: The moderating roles of managerial discretion. *Journal of Engineering and Technology Management*, 59, 101616.
- Weaver, K. M., Dickson, P. H., Gibson, B. ve Turner, A. (2002). Being uncertain: the relationship between entrepreneurial orientation and environmental uncertainty. *Journal of Enterprising Culture*, C: 10, No: 02, ss. 87-105.
- Wiklund, J. ve Shepherd, D. (2003). Knowledge-based resources, entrepreneurial orientation, and the performance of small and medium-sized businesses. *Strategic Management Journal*, C: 24, No: 13, ss. 1307-1314.
- Yamak, S., Nielsen, S. ve Escribá-Esteve, A. (2014). The role of external environment in upper echelons theory: A review of existing literature and future research directions. *Group & Organization Management*, C: 39, No: 1, ss. 69-109.

Nitel Araştırmalarda Sorunlar: Seçilmiş Makalelerin Eleştirel Bir İncelemesi ve Bazı Öneriler

Recai COŞKUN¹

Nitel Araştırmalarda Sorunlar: Seçilmiş Makalelerin Eleştirel Bir İncelemesi ve Bazı Öneriler

Problems in Qualitative Research: A Critical Examination of Selected Articles and Some Recommendations

Öz

Araştırma nitel yöntemle yürütülmüş makalelerde belirlenen kalite sorunları ele alınmaktadır. Seçilen 27 makale kavramsal tutarlılık, konu-yöntem uyumu, araştırma deseni, güvenvericilik, örneklem, veri ve çözümleme teknikleri bakımından incelenmiştir. Bulgular makalelerde kavramsal tutarsızlıkların yaygınlığına, benimsenen yöntem ve tekniklerin gerekçelendirilmesindeki eksikliklere, verilerin genelde yarı-yapılandırılmış görüşmelerle sınırlı oluşuna işaret etmektedir. İşletilen araştırma süreçleri hakkında verilen bilgilerin eksikliği ve şeffaf olunmaması araştırmaların güvenvericiliklerini azaltmaktadır. Verilerin çözümlenmesinde doğrudan alıntı tekniğinin benimsenmesi nitel araştırmanın talep ettiği olguya ilişkin örüntülerin ve işleyişlerin saptanmasını güçleştirmekte; incelenen olgunun bağlamını anlamayı olanaksızlaştırmaktadır. Araştırma, nitel yöntemin daha güçlü bir seçenek olabilmesi daha fazla eleştirel incelemelere, daha tutarlı bir dile ve daha zengin verilerle şeffaf biçimde yürütülmüş çalışmalara gerek olduğunu vurgulamaktadır.

Abstract

This research discusses the quality problems identified in the articles conducted with the qualitative method. 27 selected articles were examined in terms of conceptual consistency, subject-method compatibility, research pattern, trustworthiness, sampling, data collection and analysis techniques. The findings indicate the prevalence of conceptual inconsistencies in the articles, the lack of justification for the methods and techniques adopted, and the data being generally limited to semi-structured interviews. The lack of information and transparency about the research processes carried out lessens the trustworthiness of the research. The adoption of direct quoting technique in the analysis of data makes it difficult to detect patterns and the mechanisms of the phenomena and its context under study. The research highlights the need for more critical scrutiny, a more coherent language, and more transparently conducted studies with richer data for the qualitative method to be a stronger option.

Anahtar Kelimeler: Nitel Yöntem, Nitel Araştırma, Yöntemsel Sorunlar, Güvenvericilik

Keywords: Qualitative Method, Qualitative Research, Methodical Problems, Trustworthiness

Makale Türü: Araştırma

Paper Type: Research

1. Giriş

Son dönemlerde pozitivist yapılan eleştiri ve itirazlara bağlı olarak yöntemsel arayışlar yoğunlaşmakta ve nitel yöntemle yürütülen çalışmalarda artış gözükmektedir. Bu çerçevede öncelikli

¹ Prof. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, recai.coskun@bakircay.edu.tr, Yazar ORCID bilgisi: <https://orcid.org/0000-0002-5200-6098>

olarak bilime konu edilebilecek olguların neler olduğu ve bilimsel bilginin nasıl üretilmesi gerektiği sorularına cevap aranmaktadır. Sosyal olguların bilimin konusu olabilirliğine ilişkin zorlu tartışmaların kökeninde bilim felsefesine konu olan çok sayıda varlıkbilimsel, bilgibilimsel ve yöntembilimsel düzeydeki ikilikler yatmaktadır (Burrell ve Morgan, 1979; Yıldırım, 1998; Keat ve Urry, 2001; Rosenberg, 2014; Benton ve Craib, 2018; Moses ve Knutsen, 2020). Gerçekçilik-nominalizm, pozitivism-yorumlamacılık, nesnellik-öznel, genellik-özgülük, açıklama-anlama, tekil-tümel gibi ikilikler yöntemsel düzeyde nicel ile nitel yöntem ayrımına indirgenirler. Bu nedenledir ki alandaki hemen her ders kitabı bu yöntemsel ayrımın felsefi dayanaklarını ortaya koyma gereği duyarlar (örneğin Geray, 2006:65; Güler, Halkacıoğlu ve Taşğın, 2015: 30; Yıldırım ve Şimşek, 2016:32-33; Kümbetoğlu, 2019:23). Bu aşamada konu doğa bilimlerinin mantığının toplumsal bilimlerde işleyip işlemeyeceği ve eğer işleyecekse bunun ilkelerinin ve konusunun ne olacağı sorusuna dönüşür. Zira doğanın bilimsel sorulara verdiği cevapların düzenliliği, toplumunkinden çok yüksektir (Ströker, 2005). Bu nedenle doğaya ilişkin genellemelere ve yasa benzeri ilkelere varmak, ardından da kestirimde bulunmak daha olanaklıdır. Oysa toplum doğanın gösterdiği düzenlilikleri göstermekten uzaktır. Dahası, toplum söz konusu olduğunda araştırmacı, hem girdisi hem de çıktısı olduğu bir sisteme soru sormaktadır. Bu da toplumsal araştırmayı ideoloji ve değer yüklü, öznel süreçlerle işletilen ve insanı da kuşatan yapıların baskıları altında gerçekleşen bir etkinliğe dönüştürür (Benton ve Craib, 2018: bl. 4 ve 5; Moses ve Knutsen, 2020: bl. 1). Toplumsal olanın altındaki örüntüleri açığa çıkarma etkinliği anlamında bilimsel araştırma yalnızca bağlam bağımlı ve anlam yüklü olarak ele alınabilir. İşte yorumlamacılık ve onun varsayımlarına göre biçimlenen nitel yöntemler bu koşullar altında ayrı bir araştırma seçeneği oluşturmaktadır.

Nitel yöntem yerine yöntemler denmesinin nedeni onun “şemsiye bir kavram” olması (Yıldırım ve Şimşek, 2016:40) ve hatta ülkeden ülkeye kendine özgülük göstermesidir (Flick, 2009: 1. ve 2. bölümler). Bu durum tanımlama konusunda da sorun yaratır. Örneğin Güler vd. (2015:39) nitel araştırma için “bir tür veri toplama yöntemi ya da yaklaşımı olarak tanımlanabilir. Bu yaklaşım/yöntem içerisinde insanların algılarının, deneyimlerinin ve tutumlarının derin bir şekilde incelenmesi yatmaktadır” demektedirler. Doğrusu bu tanıma nitel yöntemi bir veri toplama etkinliğine indirgemesi; yaklaşım ile yöntemi eşdeğer görmesi ve nitel yöntem ile araştırılabilecek olguları insan algı, deneyim ve tutumları ile sınırlaması bakımlarından itiraz edilebilir. Öte yandan Yıldırım ve Şimşek (2016:41) nitel araştırmayı “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma” olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanım kapsayıcı olmakla birlikte “nitel bir sürecin izlenmesi” ifadesi de açıklanmaya muhtaçtır. Yine “algı” ile olayların “doğal ortamda ve gerçekçi bir biçimde ortaya konması” ifadesi de sorunlu gözükmektedir. Zira algı, olgunun bireysel izlenimlere indirgenmiş, öznel tercümelerden öte bir anlama sunamaz. O halde “olayları gerçekçi biçimde” algı üzerinden anlamak ne denli mümkün olabilir? Bu nedenle bu çalışmada nitel araştırmayı “nitel olarak tasarlanan ve yürütülen bilimsel etkinlik” olarak tanımlamanın uygun olacağını düşünüyoruz. Burada tasarım kavramı konunun belirlenmesi aşamasından araştırma sürecinin sonlandırılmasında kadar yorumlamacı mantıkla yürütülmüş bir çalışma anlamına gelmektedir (Flick, 2007; Yin, 2011). Bu durumda nitel bir araştırmada şu özelliklerin bulunması beklenir: (i) araştırma konusu olarak birey, toplum ve kurumlara ilişkin olguları ele alır; (ii) verileri sayısallaştırmak yerine örüntüleri açığa çıkarmak üzerinden çözümler; (iii) bağlam ile olgu etkileşimini ihmal etmeden odaklandığı olgulara dair örtük ilişki, işleyiş ve anlamları arar ve yorumlar; (iv) araştırılan olguya uygun araştırma desenini benimser; (v) araştırmanın kalitesini güvenvericilik ile teminat altına alır; istatistiksel genelleme yerine analitik genellemeyi önceler.

Bu tartışma gösteriyor ki nitel araştırmaya ilişkin her tanım yeni tartışmaları beraberinde getirmektedir. Ancak burada başka bir sorun daha vardır. Yazında nitel yönteme ilişkin kavramların kullanımında tutarlılık ihmal edilmekte ve kimi durumlarda nicel yöntemin kavramları geçişken biçimde

kullanılmaktadır. Bu da kitap ve makalelerde kavramsal tutarsızlıklara neden olmaktadır. Dahası, İngilizceden Türkçeye çevirilerde de dil birliği sağlanmış değildir.² Bütün bunlar ortak bir dil oluşturmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın birincil amacı tanım ve kavramlar konusunda yaşanan bu sorunlara dikkat çekmek ve bazı önerilerde bulunmaktır. Bunun için öncelikle nitel araştırmalara yönelik kavramsal bir çerçeve önerilecektir³.

Çalışmanın ikinci amacı ise nitel araştırmalarda görülen sorunları saptamak ve akademik topluluğun dikkatine sunmaktır. Bu sorunların hangi koşullarda oluştuğu sorusu ancak bağlamın betimlenmesiyle ve muhatapların görüşleriyle kısmen yanıt bulabilmektedir. Ancak incelemeye konu makale sahipleri ile ayrıntılı görüşme imkânı oluşmamıştır⁴. O nedenle çıkarımlar yalnızca makaleler üzerinden yapılacak ve her bir makale nitel yöntemle uygunluğu bakımından incelenecektir.

2. Türkiye’de Nitel Araştırmaların Görünümü

Türkçe yazında nitel araştırmaları konu edinen çalışmaların bir kısmı nitel araştırmacının bilim mantığına ilişkin önerilerle ilgilidir. Örneğin Yaşar (2018), nitel araştırmalara getirilen eleştirilerin kökeninde pozitivist bilim anlayışından kaynaklı yargıların bulunduğunu, oysa onun yorumlamacı bilim anlayışından beslendiği için standardize bilimsellik reçetelerinin üretilmeyeceğini belirtmektedir. Karataş (2017) ise yine pozitivist-yorumlamacı ve açıklama-anlama ikiliklerinden hareketle olgu-bağlam ilişkisinin kaçınılmaz olarak nitel araştırmaların yükselişini hızlandırdığını söylemektedir⁵.

Kimi çalışmalarda nitel araştırmaya ilişkin tamamen “kitabî” bilgiler verilmekle yetinildiği görülmektedir. Örneğin Tavşancıl-Tarkun (2000) makalesinin başlığını “nitel araştırmalar” koymuş ve içerik olarak da tamamen tanımlamalar ile yetinmiştir. Benzeri biçimde, Baltacı (2019) da içeriği ve literatürü zengin çalışmasında nitel araştırma ile ilgili tanımlamalara yer vermekle yetinmiştir. Ancak Ergün (2018) örneğindeki gibi kimi yazarların nitel yöntemi tartışırken kavramlara hak ettikleri özeni göstermemeleri ve tartışmayı gevşek önermeler ile yürütmeleri alanda sıkça görülen sorunlardandır. Yine Koca’nın (2017) betimleyici çalışması, spor bilimlerine nitel araştırmayı bir yöntem seçeneği olarak sunma çabası bakımından önemli olmakla birlikte kavramsal savruluklar çalışmanın değerini gölgelemektedir. Kendisi aynı sayfada (s.33) paradigma, epistemoloji, yöntem, yaklaşım kavramlarını geçişken olarak kullanmaktadır. Bu soruna bir diğer örnek olarak Çalışkan’ın (2019: 221) “Bu çalışmada, ... istatistikî veriler sunulmak suretiyle, şiddet ve cinayet olgusuna yönelik nitel değerlendirmeler yapılmıştır” benzeri ifadeleri verilebilir. Yazar “istatistikî veriler ile nasıl nitel bir değerlendirme yapılabileceğini” sorgulama gereğini duymamıştır. Yine Güler’in (2005) “toplumsal bilim araştırmaları

² Örneğin “Grounded Theory”, “Case Study Research” gibi nitel desenlerin çevirileri konusunda ayrılıklar görülmektedir. Kimileri “Durum Çalışması” (örneğin Çepni vd., 2018) demeyi tercih ederken kimileri Vak’a Çalışması (örneğin, Süleymanoğlu-Kürüm, 2021), kimileri Örnek Olay Çalışması (örneğin Ekber ve Mirzayeva, 2016; Şeker, 2021) kimileri Durum (Örnek Olay) Çalışması (örneğin Yıldırım ve Şimşek, 2016) hatta kimileri de (örneğin Kurar vd., 2015; 138) hepsini birden kullanmayı tercih etmektedirler. Yine “Grounded Theory” karşılığı olarak çoğunlukla “gömülü kuram/teori” denmesine karşılık “temellendirilmiş kuram/teori” diyenler de çoktur. Son olarak Baş ve Akturan (2017) gibi kimi yazarlar “Alt Teori” demeyi uygun bulmuşlardır.

³ Yazında nitel araştırmayı konumlandırırken onu nicel araştırma ile karşılaştırmak ve niteli ancak nicel ile nispet ederek anlatma yolu benimsenmektedir. Yukarıda atıfta bulunulan ders kitaplarının hepsinde bu karşılaştırma gereksinimi duyulmuştur. Bu durum kavramsal karmaşaya neden olduğu (Özdemir, 2010:325) gibi nitel araştırmayı da algısal olarak nicelin yardımcı konumuna indirgemektedir. Oysa bu çalışmada nitel araştırmacının salt kendisi olarak tartışılması ve konumlandırılması gereğine dikkat çekilmesi hedeflenmektedir.

⁴ E-posta yolu ile iletişime geçilmeye çalışılan yazarlardan üçü dışında talebe karşılık veren olmamış; bunlardan gelen açıklamalar da yeterince zengin olmadığı için bu çalışmada kullanılmamıştır.

⁵ Ulusal ve uluslararası yazında nitel araştırmalarda bir artış olduğu doğrudur, ancak aynı artış nicel araştırmalar için de geçerlidir. Zira üniversite gerçek anlamda evrensel bir kuruma dönüşmüştür ve dünya genelinde araştırmacı, araştırma ve bunların yayınlanacağı dergi sayısında büyük bir artış söz konusudur.

nitel olmalıdır” yargısı ile yürüttüğü çalışması, yöntemsel çeşitlilik arayışını tersinden reddeden bir tutuma denk gelir.

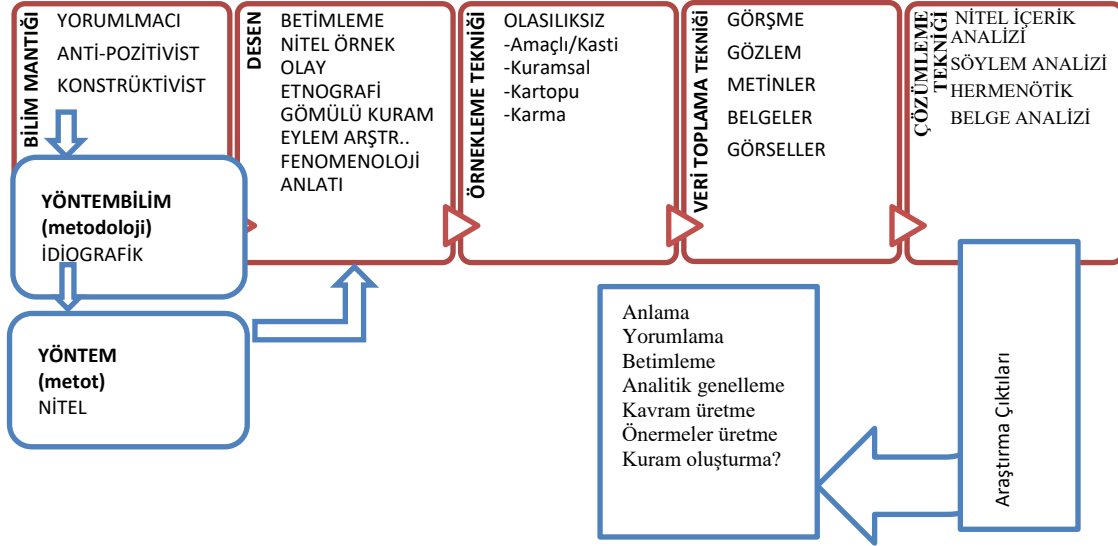
Kimi yazarlar ise nitel araştırma ile yürütülen çalışmalardaki sorunlara odaklanmıştır. Şener ve arkadaşları (2017) “geçerlik ve güvenilirlik” üzerinden nitel makalelerin kalite kaygısının başlangıçta düşük iken son zamanlarda giderek arttığı sonucuna ulaşmışlardır. Bunu olumlu bir gelişme olarak değerlendirmek mümkündür. Zira nitel çalışmaların güvenvericilik sorunu ancak son birkaç yıldır Türk akademisyenlerin gündemine girmeye başlamıştır. Güloğlu (2021) da göçmenleri konu eden nitel araştırmalarda çok sayıda sorunu tespit etmiştir. Nitel araştırmalarda etik sorununa dikkat çekmesi bakımında Künüroğlu’nun (2020) çalışması da alana bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Literatürde belli nitel araştırma desenlerine odaklanan çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak söylemek gerekir ki bunlar çoğunlukla ders kitabı mantığı ve içeriği ile yürütüldüğünden tanımlama düzeyinde kalmıştır. Yine de her bir desen için başvurulabilecek betimsel/derleme çalışmaların olması, muhtemel görgül araştırmalara zemin hazırlamaları bakımından yararlıdır. Örneğin, Çarpar (2020) çalışmasında çok kitabi düzeyde de olsa fenomenolojik ve etnografik araştırmanın mahiyeti hakkında bilgi vermiştir. Buna benzer bir çalışma Aydın (2018) tarafından yürütülen “nitel araştırma yöntemleri: etnoloji” başlıklı makaledir. Ancak yazar ne yazık ki toplulukların materyal kültür, dil, ahlak, toplumsal kurumlar gibi özellikler bakımından birbirlerinden nasıl ayrıştıklarını inceleyen bir disiplin olarak etnoloji ile bir araştırma deseni olarak bünyesinde araştırma tasarımı, analitik araçlar, kuramsal yaklaşımlar bulunduran etnografik araştırmayı birbirine karıştırmaktadır. Araştırmacıların bir yöntem yahut desene ilişkin yazarken alana ve kavramlara yeterince hâkim olmaları beklenir. Can ve Himmetoğlu (2021) ise Gömülü Kurama ve Türkiye’de uygulanaşına ilişkin değerlendirmeler yaparken, Özsoy ve Çetinkaya (2014) bu kuramın özellikle hemşirelik alanında nasıl kullanılabileceğini ve hangi yöntemsel yanlışlardan nasıl kaçınılacağını tartışmışlardır. Uğuz-Arsu ve Tekindal (2021) ise nitel desen olarak “anlatı araştırmasını” ele aldıkları çalışmalarında yararlı bir kavramsal çerçeve ve literatür incelemesi sunmaktadırlar. Çalışma bir derleme olduğu için anlatı araştırmalarının pratiğine ilişkin bulgu içermemektedir. Benzeri bir bakış açısıyla, Süleymanoğlu-Kürüm (2021) Uluslararası ilişkiler alanında “Nitel Vak’a Çalışmasının” kullanılabilirliğini ve özen gösterilmesi gereken noktaları ele almıştır.

Son olarak, alanı biçimlendirmedeki belirleyici rollerinden hareketle Türkçe nitel yöntem ders kitapları ile ilgili bazı değerlendirmeler yapılabilir. Bunlardan bazılarında çokça hata, eksiklik, anlaşılabilirlik ve kavramsal tutarsızlık görülmektedir (Coşkun, 2019a). Bu ve benzeri nedenlerden dolayı yöntem kitapları özellikle doktora çalışması yapan öğrencilerin gereksinimlerini ve beklentilerini karşılamaktan uzaktırlar (Öztürk ve Çitçi, 2017). Yine kolektif kitaplarda kimi bölüm yazarlarının konuya yeterince hâkim olmaması; kitapta dil ve içerik bütünlüğü sağlanamaması gibi sorunlar görülmektedir. Baş ve Akturan’ın (2017) kitabı bu sorunların çokça görüldüğü kitaplara örnektir. Araştırma tekniklerine odaklı olsa da Kümbetoğlu (2019) gibi dil ve kurgu bakımından daha özenli kitaplarının olduğunu da söylemek gerekir. Ancak bu eserde araştırma desenlerine ilişkin bilgiler yeterli olmadığı gibi dil yer yer niceli ve pozitivist mantığı çağrıştırmaktadır. Son yıllarda çok sayıda çeviri kitabın da yayımlandığı görülmektedir (örneğin Berg ve Lune, 2019; Creswell, 2021). Bunların nitel araştırmaların kalitesini artırıcı etkileri olması beklenebilir. Ayrıca, yöntem kitaplarındaki bilim felsefesi ile ilgili tartışmaların sığ bir pozitivist-yorumlamacı ikiliği ve karşılaştırmasından öteye geçmediğini iddia eden araştırmacılara (örneğin Keskin, 2017) da hak verilmelidir. Son olarak yazında Türkçe nitel araştırmalara ilişkin genel eleştiri ve önerilerde bulunulmakla birlikte (örneğin Coşkun, 2019b; Ertugay, 2019; Yaşar, 2018) bunları bütüncül bir bakış açısıyla yöntemsel eleştiriye tabi tutacak araştırmalara gerek vardır. Bu çalışma nitel araştırmalarda görülen sorunları bütünsel olarak ele alarak bu boşluğu gidermeye yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir.

3. Araştırmanın Kavramsal Çerçevesi

Bu çalışmanın alana yapmak istediği katkılardan birisi nitel araştırma için kavramsal bir çerçeve sunmaktır. Çizim 1’de önerilen çerçeve yukarıda yapılan bilimsel araştırma tanımıyla da uyumludur. Çalışma boyunca bu çerçeveye bağlı kalınacaktır.

Çizim 1: Nitel araştırmalar için bir kavramsal çerçeve önerisi

Çizim 1’de görüldüğü üzere bir “bilim mantığından” söz etmek için öncelikle bilim felsefesinin geniş bir kısmını oluşturan varlıkbilimsel ve bilgebilimsel tartışmalara (Keat ve Urry, 2001) girmek gerekir ki bu konu bu çalışmanın amacı ve hacmini aşar. Ancak nitel araştırmanın yaslandığı bilim mantığının varlıkbilimsel ve bilgebilimsel varsayımlarına göre varlığın, özellikle de toplumsal yapıların insan zihninden bağımsız olgular olamayacağı; bilgikuramsal bakımdan ise bilmenin zihinsel ve bilişsel süreçlerin öznelliğine bulanmış ve değer yüklü “anlamalar” ve “yorumlamalar” içerdiği söylenebilir (Burrell ve Morgan, 1979; Benton ve Craib, 2018; Moses ve Knutsen, 2020). Yöntembilimsel bakımdan ise nitel araştırma pozitivizmin (bilimcilik yahut natüralizm de denmektedir, bakınız, Moses ve Knutsen, 2016:14) sıkı kural koyucu tavrını reddeder ve düzenlilikler ve genellemeler aramak yerine kendine özgünlüklerin gömük örüntü, ilişki ve işleyişleri açığa çıkarmaya, onları bağlamları içinde anlamaya ve yorumlamaya çalışır. Bu tek olana veya kendine özgü olana odaklanma, idiografik arayışı zorunlu kılar. İdiografik anlayış toplumsal alanda genel norm, kural, yasa benzeri ilkelerin imkânsızlığını öne sürer ve olguları kendilerine özgünlükleri ile bilimsel araştırmaya konu eder (Gulbenkian Komisyonu, 2011: bl1; Hammersley, 1989:27). Bu yöntembilimsel anlayışın yöntemsel uzantısı olarak nitel araştırmalar bilimsel etkinliğin anlam, yorum, kendine özgünlük ve sınırlı düzeyde başka alanlara aktarılabilirlik özellikleri taşıdığı kabul edilir. Bu yöntem altında etnografi, fenomenoloji, gömülü kuram, anlatı araştırması, betimleme gibi farklı araştırma desenlerine başvurulabilir. Konu örnekleme, veri toplamaya ve veri çözümlmeye geldiğinde belli tekniklerden söz edilebilir: Amaçlı örnekleme tekniği, yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği, içerik analizi tekniği gibi. Bu araştırmada önerilen bu kavramsal çerçeveye bağlı kalınacaktır.

4. Araştırmanın Tasarımı

Nitel araştırmalarda “tasarım” konusu tartışmalıdır. Flick’in (2007: 35-37) ve Yin’in (2011:75-78) ayrıntılı biçimde ele aldığı üzere, bu türden çalışmaların tasarım kaygısı gözetilmeden

yürütülebileceğini iddia edenler olduğu gibi, iyi bir tasarımın gerekliliğini savunanlar da vardır. Yine Flick'e (2007: 39, şekil 4.2) göre tasarım, bir konunun ilgilenilmeye değer bulunmasından araştırmacının epistemik dayanaklarına; araştırma sorularından, bunların cevaplanması için kullanılacak araştırma deseni ve sürecine ilişkin ayrıntıları içerir. Dolayısıyla tasarım, özü itibarıyla "araştırmanın nasıl planlandığı, yürütüldüğü ve sonuçlandırıldığı" (Flick, 2007: 38) kapsayan açıklamalar setidir. Benzeri biçimde Yin (2011:75-76) tasarımı, araştırmanın mantığı olarak ele alır. Buna göre tasarım, araştırma soruları arasındaki bağlantılar kurulmasını; gerek duyulan verilerin ve bunların hangi yolla çözümlenmesi durumunda elde edilen bulguların araştırma sorularına cevap verebileceğinin belirlenmesini içeren süreçlerdir. Bu tanımlamalar esasen her çalışmanın açıkça dile getirilmiş yahut getirilmemiş; planlanmış yahut akışında gerçekleşmiş bir tasarımı olduğunu göstermektedir. Burada önemli olan, tasarımın merkezindeki araştırma sorularının anlamlı olup olmadığı ve araştırma sürecinin bu sorulara cevap bulmayı mümkün kılıp kılmadığıdır. Bu araştırma planlanmış bir tasarımla yürütülmüştür. Tercih edilen yöntem niteldir. Bu yolla, bilimsel araştırmalar olarak makalelerin nicel görünüşleri yerine niteliksel özellikleri üzerinde ayrıntılı biçimde durmak, hangi alanlarda ne tür sorunlar görüldüğünü ve bunlar için neler yapılabileceğine dair önerilerde bulunmak mümkün olacaktır.

Yukarıda söz edildiği üzere araştırmanın malzemelerini sosyal bilimler alanında yapılmış bilimsel makaleler oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışma deseni olarak "belge çözümleme" benimsenmiştir. Yalnızca belgelerden yararlanılarak yürütülen araştırmalar için Bohnsack (2014) "dokümanter metot" adlandırmasını kullanmıştır. Bize göre burada yöntem yerine "veri edinme, çözümleme ve çıkarımlarda bulunma" süreçlerini kapsaması bakımından metot yerine desen denmesi daha uygundur. Lincoln ve Guba da (2013:107) belge çözümleme için "desen" demeyi uygun bulurlar. Dolayısıyla bu araştırma belgeler olarak makaleler üzerinden yürütüldüğü için "belge çözümleme" olarak adlandırılabilir. Benzeri biçimde Bowen (2009) de belge çözümlemenin basılı ve elektronik belgeleri veri olarak kullanan nitel araştırma desenlerinden biri olduğunu söylemektedir. Ancak belge çözümlemenin mutlaka nitel olarak gerçekleştirilmesi zorunlu değildir, hatta bunlar nitel oldukları nispette sıkça sayısallaştırılır ve nicel analizlere konu edilirler (Duverger, 2014:160-170). Belge çözümleme sadece veri toplamakla sınırlı değildir, verinin çözümlenmesi, anlamların ortaya çıkarılması ve yorumlanması süreçlerini de kapsar. Örneğin Yıldırım ve Şimşek (2016:194-200) doküman incelemesinde dokümanlara ulaşma, özgünlüğü kontrol etme, dokümanları anlama, veriyi analiz etme, veriyi kullanma olmak üzere beş aşamadan söz etmektedir. Çözümleme sürecinde verilerin araştırma amacına ve sorusuna uygun biçimde sınıflandırılması yahut boyutlandırılması anlamında nitel içerik analizi kullanılabileceği gibi, çözümlemelerden hareketle kategoriler oluşturmak anlamında tematik çözümleme de yapılabilir (Duverger, 2014: 165-170). Burada bir makalenin kalitesinin göstergeleri olarak benimsenen boyutlar daha önceden belirlenmiş ve belgeler bunlar dikkate alınarak incelenmiştir.

Belge çözümlemenin bir üstünlüğü tipik bir içerik analizinden farklı olarak daha geniş alıntılara hatta bütün bir pasajın alıntılanmasına elverişli olmasıdır (Bowen, 2009: 7). Dolayısıyla çözümlemeler sözelimi Gömülü Kuramdaki gibi çok sıkı örtük örüntü arayışı gibi değil, daha gevşek ve çoğunlukla alıntılar yoluyla yapılır. Çıkarımlar ve yorumlar da o denli geniş tutulurlar (Vaismoradi, Turunen ve Bondas, 2013: 399). Çözümleme esnasında araştırmacı belgelerin gerçekte neler söylediklerini aşikâr etmek üzere metni başlık ve alt başlıklar biçiminde yapılandırır. Çözümlemeler sonrasında araştırmacı metinden ne anladığını yansıtan yorumlarda bulunur (Bohnsack, 2014: 225). Neticede her belge incelenen tarafından bir yoruma tabi tutulur ve her zaman belli bir öznellik riski taşır (Duverger, 2014:152). Ancak belge çözümleme sadece belgelerin ne dediğiyle sınırlı değildir, ne demedikleriyle de aynı düzeyde ilgilidir (Rapley, 2007:111). Bu nedenle, bu araştırmada da incelenen makalelerde nelerin ihmal edildiği de dikkate alınacaktır.

4.1. İncelenecek Makalelerin Belirlenmesi

Araştırma, 2015 ile 2021 yıllarında “dergipark.gov.tr” sitesinde sosyal bilimler alanında yayınlanmış araştırma makaleleri arasından altta belirtilen ölçütler gözetilerek seçilen makaleler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın çıkarımları bu çalışmalara teşmil edilebilir. Taramayı 2015 yılından başlatmamızın bir gerekçesi bundan önceki yıllarda önerdiğimiz ölçütlere sahip makale sayısının kısıtlı olmasıdır⁶. Makale seçiminde şu ölçütler gözetilmiştir:

- Başlığında “nitel” sözcüğünün geçmesi⁷: Bunun, yazarların çalışmalarının nitel yönetime sahip olduğunu özellikle vurgulama isteğini yansıttığı değerlendirilmiştir.
- Araştırma makalesi olması: Bu çalışmanın sorunsalını “nitel araştırmalarda görülen nitelik sorunları” oluşturduğu için bu ölçüte gerek duyulmuştur.
- Sosyal bilimlerin farklı disiplinlerini temsil etmesi⁸: Disipliner bakımdan çeşitlilik amaçlandığı için belirlenmiştir.
- Farklı nitel desenler kullanılması⁹: Araştırma deseni bakımından çeşitlilik amaçlandığı için belirlenmiştir.
- Makalenin yazarlarından birinin en az Doktora derecesine sahip olması: Bu ölçüte bilimsel araştırma yetisinde Dr. Derecesinin belirleyiciliği (Jegede, 2021: bl.13) dikkate alınarak oluşturulmuştur.

İncelemeye konu edilecek makaleler amaçlı örnekleme tekniklerinden maksimum çeşitlilik (Patton, 2015: 105) kullanılarak belirlenmiş 27 araştırma makalesinden oluşmaktadır. Bu sayı hem dâhil etme/hariç tutma ölçütlerini hem de çeşitliliği karşılayacak yeterlidir (Boddy, 2016). Araştırmacı ile makale sahipleri arasından herhangi bir çıkar çatışması olmamasına dikkat edilmiştir.

Çizelge 1. İncelenecek makalelerin belirlenmesi*

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Başlığında “nitel” geçen makale	35	64	94	125	162	201	258
İncelemeye konu edilen makale	2	3	3	6	5	4	4

* Tarama en son 4.01.2022 tarihinde yapılmıştır.

⁶ Dergipark.org.tr sayfasında “makale başlığında nitel kelimesinin geçmesi” ve “araştırma makalesi” olması ölçütleriyle yapılan taramada 2010’da 3, 2011’de 3, 2012’de 1, 2013’te 7 ve 2014’te 7 makalenin bu ölçütleri karşıladığı görüldü. Bunlardan da bazıları esasen araştırma makalesi niteliği taşıyor; kimi nitel-niceli birlikte yürütüyordu; kimi diğer ölçütleri karşılamıyordu. Geri kalanların çoğunlukla eğitim alanında olduğu saptandığı için sosyal bilim alanlarını temsil sorunu oluşuyordu. Bu nedenle makale seçimlerinin başlangıç yılı olarak 2015 alınmıştır.

⁷ Makale başlıklarının çalışmanın bütünü temsil eden ve yazarın öne çıkarmayı arzuladığı kelimeleri içermesi beklenir (Tullu, 2019). Anahtar kelimelerin her birinin çalışmanın belli kısımlarını, başlığın ise bütünü temsil etmesi beklenir. Bu nedenle başlıkta “nitel” geçmesi, yazarın çalışmasının o yönünü öne çıkarma isteği olarak varsayılmıştır.

⁸ Dergipark.org.tr’de yapılan ön taramalarda nitel araştırmaların önce eğitim, ardından sağlık bilimleri alanlarında yoğunlaştığı görüldü. Bu nedenle işletme, siyaset bilimi, ilahiyat, psikoloji ve sosyoloji gibi diğer bilim dallarının temsil edilmesi için bu ölçüte başvuruldu.

⁹ Nitel araştırmalarda desenler (örneğin gömülü kuram, fenomenoloji, örnek olay) yalnız araştırma olguları bakımından değil, tasarımları ve talep ettikleri önkoşullar (örneğin düşünümsellik, üçgenleme, veri zenginliği ve çeşitliliği) bakımından da birbirlerinden ayrılırlar. Bu nedenle farklı desenlerin temsili ölçütüne başvurulmuştur.

4.2. Araştırmanın Güvenvericiliği

Nitel araştırmaların belli bir nitelikte ve dizgesellikte yapıldığını güvence altına almak üzere değişik ölçütler geliştirilmekle birlikte bu konuda bir uzlaşmadan söz etmek henüz olanaklı değildir. Bu konuda en sistematik öneriyi Lincoln ve Guba (1985; 2013) yapmıştır. Yazarların “güvenvericilik” şemsiyesi altında önerdikleri kıstaslar dikkate alınarak bu araştırmanın niteliğinin güvence altına almak için yapılanlar Çizelge 2’de özetlenmiştir.

Çizelge 2. Güvenvericilik

Güvenvericilik Boyutu	Yapılanlar
İnandırıcılık (İçsel geçerlik)	Araştırmanın varlık gerekçesi ortaya konmuş, tasarımının her bir aşamasına ilişkin açıklamalar ve gerekçeler belirtilmiştir. Araştırma sürecinin her bir aşaması yazın ile bağlantısı kurularak, gerekçelendirilerek ve şeffaf biçimde izah edilmiştir.
Aktarılabirlik (Dışsal Geçerlik)	Aktarılabirliğin ilk yönü katılımcıların veya örnekleminin analitik genellemeye, yeterli zenginlikte veriye imkân tanınmasıdır. Literatürde benzeri çalışmalarda ortalama 12 katılımcı ile yetindiği belirlenmiştir (Boddy, 2016). Bu çalışmada 27 makale onların kalitesini yansıtabilecek bütün boyutlarıyla incelenmiştir. Makale sayısını çoğaltmak bulguları zenginleştirmeyecektir. Aktarılabirliğin ikinci yönü ise olguya ilişkin bulgu ve çıkarımların benzeri alanlara teşmil edilebilirliğidir. Seçilen makalelerden elde edilecek bulguların onlarla aynı bilimsel topluluğun ve dergi yönetimlerinin değerlendirme süreçlerinden geçen diğer makalelere de atfedilebileceği varsayılabilir.
İtimat edilirlık	Araştırmada ikincil veriler kullanılması, bunların kamuya açık olması, iddia ve çıkarımların doğrudan alıntılarla desteklenmesi dışsal etmenlerin süreci etkileme olasılığını azaltmıştır. İtimat edilirlık için beşi nitel yöntem dersi veren sekiz akademisyenden görüş, iki muhatap yazardan geribildirim alınmıştır.
Onanabilirlik	Yansızlık (nötrlük) için çıkarımlar defalarca gözden geçirilmiş, bilinçli öz-sorgulama ve özeleştiril yapılmış, dört farklı zamanda çalışmanın çıkarım ve değerlendirmeleri özeleştiril tabi tutulmuş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

5. Bulgular

Burada incelenen nitel araştırma makalelerinde görülen sorunlara ilişkin bulgulara yer verilecektir.

5.1. Makalelerin Adlandırılması, Konu ile Yöntem Uyumu ve Araştırmayı Nitel Yapan Özellik

Yazarların araştırmalarını nitelendirmek için birbirinden çok farklı adlandırmaları benimsedikleri Çizelge 3’te gösterilmektedir. Bunlardan “nitel yöntem, nitel araştırma, nitel yaklaşım” denmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ancak kimi yazarların “nitel görüşme uygulaması”, “nitel bakış” yahut “nitel değerlendirme” benzeri adlandırmalarının belirsiz yahut özensiz olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu adlandırma çeşitliliğinin alanın dilse anlamda olgunlaşmadığına ve ortak bir disiplin dili kuramadığına da yorulabilir.

Çizelge 3. Makalelerin adlandırılması

<i>Makalelerin nitel yöntemle yürütülmesine ilişkin adlandırmalar</i>	
○ Nitel araştırma	○ Nitel çözümlenme
○ Nitel inceleme	○ Nitel araştırma örneği
○ Nitel analiz	○ Nitel yaklaşım
○ Nitel çalışma	○ Nitel araştırma yöntemi
○ Nitel değerlendirme	○ Nitel görüşme uygulaması
○ Nitel bakış	○ Nitel araştırma teknikleri
○ Nitel araştırma analiz tekniği	

Alta araştırılan konunun nitel araştırma için uygunluğuna göre incelenen makalelere ilişkin değerlendirme yapılmıştır. Bu noktada bir hatırlatma yapmak gerekir. Nitel yöntemin idiografik mantığı nedeniyle odağında tekil, kendine özgü, istisnai olgular vardır. Kişisel deneyimler, yaşam dünyası, bağlama özgülük, tekillik gibi olgulardan hareketle genel geçer ilkeler çıkarılamayacağı için bunların kendilerinin tekil olarak ne tür örüntülere, işleyişlere, içeriklere ve anlamlara sahip olduğuna odaklanılır. Bu yolla araştırılan olguyla sınırlı kalmak ve onu mümkün olduğunca zengin biçimde bağlamıyla bütünleşik ele almak anlamında analitik genelleme arayışı söz konusu olur. Yalnız burada araştırmaya konu olgunun, olayın yahut durumun istisnailiği ile araştırmacının gözlem olanağının azlığı karıştırılmamalıdır. Zira gözlem olanağının azlığı kötü araştırma tasarımının bir sonucu da olabilir. Bu nedenle araştırmacının mutlaka “*bu konuyu niçin nitel yöntemle araştırmalıyım?*” sorusuna güçlü bir cevap vermesi gerekir.

Çizelge 4. Araştırmalarda konu-yöntem uyumu

<i>Araştırma konusunun nitel yöntemle uygunluğu</i>	
<i>Uygun</i>	Bir başa çıkma değeri olarak “sabır” (Seyhan 2015); doğum sonrası annelik deneyimleri (Yılmaz, Bayar ve Esenay, 2018); GAP’ın 40 yılı (Bilgen 2018); bir yaşam deneyimi olarak işkoliklik (Yılan ve Özkanan, 2018); karı-koca hemşirelerin kariyer ortaklıkları (Şener, Kocaoğlu,, Baybek, ve Kıvrak, 2018), yabancılaşmayı (Kibaroglu ve Ersoy, 2019), göçmenlere ayrımcılığı (Sağlam, 2020), araştırma görevlisi olma deneyimini (Uğuz-Arsu Sunman, Oruç, ve Tekindal, 2020), kadın yönetici ve astların iş hayatlarında maruz kaldığı ayrımcılıkları (Kobal, 2021); çalışma hayatında farklılıkların yönetimini (Özçelik ve Doğan, 2021) ele alan çalışmaların araştırdıkları olgu bakımından nitel olmaları uygundur.
<i>Uygun Değil</i>	Yeni kamu yönetimi kavramlarının hükümet programlarında geçme sıklığı (Lamba, 2015); işletmelerin pazarlama faaliyetleri (Selvi ve Işık, 2015); bağımsız denetim firmalarının bulut bilişimi benimseme düzeyleri (Ciğer ve Kınay, 2018), hastanelerde bilgi güvenliği yönetimi (Baran ve Şener, 2019), etkinlik lojistiği (Çavuşgil-Köse ve Sağlam (2020), şehir hastanelerinin değerlendirilmesi (Gökkaya ve Erdem, 2021) konularının nitel yöntemle ele alınmaları gerekmediği açıktır. Bunlarda araştırmacıların yeterli gözlem sayısına ulaşamamaları nedeniyle araştırmalarını nitele evirdiklerine dair işaretler mevcuttur.
<i>Kısmen Uygun</i>	Algı (Koç, 2016; Demir ve Altunay-Şam, 2017; Küçükşen, 2017); imaj (Özbay-Özen ve Özbay, 2018); örgütsel sessizlik (Küçükler ve Kısa, 2016); bağlılık-performans ilişkisi (Sığırı, 2017) kentlilik bilinci (Erkul, Kanten, ve Seçtim, 2019); kadın girişimciliği ve sosyal sermaye (Toprakçı-Alp ve Aksoy, 2019) örgütsel sinizm (Kazançoğlu ve Ercan, 2019), iş yaşamında stres (Özmete ve Tahtacı, 2020), işveren markalaşması (Azizoğlu ve Şentürk, 2021) gibi konuların nicel karşılıkları da vardır. Zira algı, sessizlik, sinizm, imaj, stres gibi konularda ölçekler aracılığıyla nicel ölçümler yapılmaktadır. Eğer nitel yöntem kullanılacaksa, analitik derinliğe ulaşacak zenginlikte veriler gerekir ki araştırmalarda bu yoktur. Dahası, bu konular karma çalışmalar için de uygundur.

Burada bir noktaya daha değinmek gerekiyor. Araştırılan olgunun tekilliği, kendine yahut bağlama özgülüğü nitel araştırmalarda gözetilen bir koşuldur ancak yeter-koşul değildir. Bunun yanında araştırmacının tasarımının da bütünüyle nitel olması gerekir. Örneğin incelenen makalelerden bazılarında sadece “yarı biçimlendirilmiş görüşme” yoluyla veri toplandığı, kimilerinde de nitel

çözümleme yazılımı kullanıldığı için yazarlar çalışmalarını nitel araştırma olarak tanımlamışlardır. Oysa görüşme veya belgeler üzerinden pozitivist mantıkla ve nicel çalışmalar yürütmek mümkündür (Duverger, 2014; 65). Örneğin görüşmelerde kelimelerin, kavramların tekrarlanma sıklıkları; ifadelerin olumlu yahut olumsuz oluşları gibi “değişkenler” üzerinden genellemeci bir arayışla nicel çözümler yapmak mümkündür. Alttaki çizelgede yazarların nitel araştırma yaptıklarının arkasındaki gerekçeler gösterilmektedir.

Nitel bir çalışmaya niyetlenenlerin öncelikle “katılımcı kısıtı olmasaydı bu çalışma yine nitel olarak tasarlanmalı mıydı?” sorusunu cevaplandırmaları gerekir. Çizelge 5’te görüldüğü üzere, incelenen makalelerin bazılarında buna evet demek olanaksızdır. Öyle görülüyor ki araştırmacıların nitel yöntem tercihinde “az sayıda katılımcı” ile tek kerelik “yarı-yapılandırılmış görüşme” belirleyici etmenlerdendir. Bunlara yazılımlar yoluyla veri çözümleme de eklenebilir. Esasta bu etmenlerden hiçbirisinin bir çalışmayı nitel yapmak için tek başına güçlü bir gerekçe olamayacağı açıktır. Nitel yöntemin bir “tasarım bütünlüğü” gerektirdiğini, araştırmaya konu olgulara uygun desenler, araştırma birimleri, veri ve çözümleme teknikleri ile yürütülmesi zorunluluğunu dikkate aldığımızda, Çizelge 5’te de görüldüğü üzere araştırmaların tasarım ve desen yerine çok daha farklı nedenlerle “nitel” olarak adlandırıldıkları görülmektedir.

Çizelge 5. Makalelerin nitel olarak adlandırılma gerekçeleri

Araştırmayı yapan özellik	Örnekler
<i>Veri toplama aracı</i>	“Yarı yapılandırılmış görüşme/mülakat” (Ciğer ve Kınay, 2018; Toprakçı-Alp ve Aksoy, 2019; Yılan ve Özkanan, 2018; Kibaroglu ve Ersoy, 2019; Küçükşen, 2017); “derinlemesine mülakat” (Yılmaz vd., 2018) “odak grup” (Küçükler ve Kısa, 2016); “nitel araştırma analiz tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşme” Çavuşgil-Köse ve Taşkın (2020); “Yüzyüze derinlemesine görüşme” (Özmete ve Tahtacı (2020); “telefon görüşmesi yapılmıştır” (Kobal, 2021); “odak grup görüşmesi” (Özçelik ve Sağlam, 2021); “nitel araştırmanın veri oluşturma, analiz teknikleri kullanılmıştır” (Azizoğlu ve Şentürk)
<i>Katılımcı sayısı azlığı</i>	(Selvi ve Işık, 2015; Küçükler ve Kısa, 2016; Ciğer ve Kınay, 2018; Yılan ve Özkanan, 2018; Baran ve Şener, 2019)
<i>Desen</i>	Fenomenoloji (Yılmaz vd., 2018; Özbay-Özen ve Özbay, 2018; Şener vd., 2018; Demir ve Altunay-Şam, 2017); “içsel durum analizi” (Baran ve Şener, 2019); “örnek olay” (Selvi ve Işık, 2015) “nitel araştırma tekniği” (Toprakçı-Alp ve Aksoy, 2019); “fenomenolojik tasarım; fenomenolojik çalışma” (Uğuz-Arsu vd. (2020); “tarama modeli” (Özçelik ve Sağlam, 2021) “şehir hastaneleri, fenomenoloji” (Gökkaya ve Erdem, 2021)
<i>Olgunun, bağlamın istisnailiği</i>	“Musibet deneyimi” (Seyhan, 2015); “GAP” (Bilgen, 2018); “Göçmenlere ayrımcılık” (Sağlam, 2020);
<i>Yarı deneysellik</i>	“Nitel çalışma türü olan yarı-deneysel” (Sıgır, 2017)
<i>Yazılım</i>	NVivo (Yılan ve Özkanan, 2018; Kazançoğlu ve Ercan, 2019); MAXQDA (Lamba, 2015; Erkul vd., 2019); Atlas.ti (Baran ve Şener, 2019); NVivo (Kobaş, 2021)
<i>Veri çözümleme</i>	“Nitel içerik analizi” (Toprakçı-Alp ve Aksoy, 2019); “araştırma yöntemi nitel veri analizi çalışmasıdır” (Kazançoğlu ve Ercan, 2019: 264); “betimsel analiz tekniği” (Özmete ve Tahtacı (2020)

Bu konuda kavramsal tutarsızlıklara ve özensizliklere de rastlanmaktadır. Örneğin, Küçükler ve Kısa (2016: 524) çalışmayı nitel yapan şey için aynı sayfanın (s.524) bir yerinde odak grup, diğerinde yarı yapılandırılmış görüşme tekniği demekteler. Kazançoğlu ve Ercan’ın (2019: 264) “araştırma yöntemi nitel veri analizi çalışmasıdır” ifadesi yahut Azizoğlu ve Şentürk’ün (2021:244) “nitel araştırmanın veri oluşturma, analiz teknikleri kullanılmıştır” ifadesi de sorunludur. Özçelik ve Sağlam (2021:148) “Nitel

bir araştırma olan bu çalışmada; Genel Tarama Modeli ve Odak Grup Görüşmesi (OGG) yöntemi kullanılmıştır.” ifadesi de açık değildir. Genel Tarama Modeli, daha doğrusu “tarama araştırması” “evrenin tümünün araştırılmasının olanaksız olduğu büyüklükte olması durumunda tercih edilen bir örneklem üzerinden yapılan araştırmalardır” (Gökçe, 1992:70). Bu nedenle nicel araştırmalarda desen olarak tercih edilirler. Zaten bir tarama araştırmasının talep ettiği gözlem sayısına Odak Grup Görüşmesi ile ulaşmak olanaklı değildir, gerekli de değildir. Gökkaya ve Erdem’in (2021:75) “Şehir hastaneleri modelinin yapısı, yöntemi, işleyişi, avantaj ve dezavantajları, finansal sürdürülebilirliği ve gelecekteki risk faktörleri gibi etkenleri derinlemesine incelemek için bu alanda bilgi sahibi olan uzman, yönetici, hekim ve akademisyenlerin görüş ve düşünceleri nelerdir?” sorusuna cevap aradıkları çalışmalarını “fenomenolojik desen” (s.76) ile yürüttüklerini söylemeleri de yanıltıcıdır. Bu türden özensiz ifadelerin araştırmanın “güvenvericiliği” konusunda da sorun oluşturacakları göz önünde bulundurulmalıdır.

5.2. Makalelerde Güvenvericilik

Araştırmacılar arasında güvenvericiliği bütünüyle ihmal edenlerin yanında çalışmayı nicel mantıkla değerlendirenler de vardır. Gerçi güvenvericilik konusunda yerli ve yabancı yazında bir görüş birliği olmadığını belirtmek gerekir. Kimi araştırmacılar nitel araştırmanın kendine özgü bir mantığı ve dolayısıyla dili olduğunu iddia ederler. Bu yönüyle bakıldığında bunlara ilişkin “kalite göstergeleri” ile nicel mantıkla yürütülenlerin farklı olması beklenir. Ancak hala nicel mantığın önerdiği geçerlik ve güvenilirlik çerçevesinde tartışmaların yoğun olduğu görülmektedir (örneğin Toprakçı-Alp ve Aksoy, 2019; Kazançoğlu ve Ercan, 2019; Selvi ve Işık, 2015). Oysa nicel çalışmanın güvenilirlik ve geçerlik ölçütlerinin birçoğu istatistiksel mantığı yansıttığı için nitel araştırmalar için kullanılmaları uygun ve olanaklı değildir. Bu nedenle Çizelge 2’de sunulan Lincoln ve Guba’nın (1985) güvenvericilik çerçevesinin kullanılması daha uygun düşecektir.

Çizelge 6. Makalelerde güvenvericilik

Bilgi	Çalışmalar
<i>Bilgi vermeyenler</i>	Ciğer ve Kınay (2018); Özbay-Özen ve Özbay (2018); Seyhan (2015); Bilgen (2018); Sığrı (2017); Baran ve Şener (2019); Yılan ve Özkanan (2018); Şener vd. (2018); Lamba (2015); Koç (2016); Demir ve Altunay-Şam (2017); Küçükşen (2017); Kibaroglu ve Ersoy (2019) Sağlam (2020); Çavuşgil-Köse ve Taşkın (2020); Özmete ve Tahtacı (2020); Uğuz-Arsu, vd. (2020); Kobal (2021); Gökkaya ve Erdem (2021)
<i>Kısmen bilgi verenler</i>	Yılmaz vd. (2018); Selvi ve Işık (2015); Küçükler ve Kısa (2016); Erkul vd. (2019); Yılmaz vd. (2018); Azizoğlu ve Şentürk (2021)
<i>Yeterli bilgi verenler</i>	Toprakçı-Alp ve Aksoy (2019); Kazançoğlu ve Ercan (2019); Özçelik ve Doğan (2021)

Çizelge 6’daki bulgular nitel araştırmalarda güvenvericilik konusunun yeterince önemsenmediğine işaret etmektedir. Bu konuda hakkıyla açıklama yapılan üç makale tespit edilebilmiştir. Bunun muhtemel bir gerekçesi nitel araştırmalarda kalite arayışına ilişkin ölçütlerin henüz alanın bütününe kapsayacak biçimde yerleşik olmamasıdır. Bu konuda nitel araştırmacılar arasında ortak bir yaklaşım olmadığı görülmektedir. İkincisi, nitel araştırmanın dayandığı bilim mantığının daha kapsayıcı, genişletici ve özgürleştirici olmasıdır. Buna dayalı olarak araştırmacılar “sistematiklik” arayışı yerine daha anlatıya ve öyküye yakın bir tutumu benimsiyor olabilirler. Son olarak, bu konuda güçlü bir yerli literatürün olmayışı da buna neden olarak gösterilebilir.

5.3. Makalelerin Desenleri

Nitel araştırmalar ele aldıkları olguya ve bu olguyu incelemeye konu ediliş biçimlerine göre farklı desenlerle yürütülebilir. Desenler araştırmanın sürecine, verilerine, çözümlene tekniklerine ve

çıkarımlarına ilişkin çerçeveyi oluştururlar. Çizelge 7’de makalelerin desenlerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

Çizelge 7. Makalelerin desenleri

<i>Desen</i>	<i>Çalışma</i>
<i>Durum Çalışması/ Örnek Olay Fenomenoloji</i>	Ciğer ve Kınay (2018); Koç (2016); Küçükler ve Kısa (2016); Küçükşen (2017); Selvi ve Işık (2015); “İçsel durum çalışması” (Baran ve Şener, 2019: 114)
<i>Gömülü Kuram Yarı-Deneysel Sınıflandırılmayan, desen belirtmeyenler, nitel yöntem veya görüşme tekniği diyenler Desenden söz edilmemiş</i>	Yılmaz vd. (2018); Özbay-Özen ve Özbay (2018); Şener vd. (2018); Demir ve Altunay-Şam (2017); Erkul vd. (2019); Uğuz-Arsu vd. (2020); Gökkaya ve Erdem (2021); Azizoğlu ve Şentürk (2021). Kazançoğlu ve Ercan (2019) Sığrı (2017) “çalışma derinlemesine bilgi edinmek amacıyla nitel tipte gerçekleştirilmiştir” (Yılmaz vd., 2018: 149). “Araştırma nitel metotla tespit edilmiştir” (Yılan ve Özkanan, 2018: 85). “... derinlemesine görüşmelerden oluşan nitel bir çalışmadır” (Kibaroglu ve Ersoy, 2019: 409). “...postmodernist paradigmadan yola çıkan nitel bir araştırma (Sağlam, 2020:275). “...nitel araştırma analiz tekniklerinden biri olan derinlemesine görüşme kullanılmış ve yarı yapılandırılmış görüşme sorularından faydalanılmıştır (Çavuşgil-Köse ve Taşkın, 2020:124). “Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır (Özmete ve Tahtacı, 2020:14). “Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır” (Kobal, 2021:65). “Nitel bir araştırma olan bu çalışmada; Genel Tarama Modeli ve Odak Grup Görüşmesi (OGG) yöntemi kullanılmıştır (Özçelik ve Doğan, 2021:148)Seyhan (2015); Bilgen (2018); Toprakçı-Alp ve Aksoy (2019); Lamba (2015)

Belirtmek gerekir ki, nitel araştırmanın çeşitlilik arayışının bir sonucu olarak mutlaka bir “desen” ile yürütülmesi gerekemeyebilir. Örneğin Kümbetoğlu’nun (2019) kitabında diğerlerinden farklı olarak herhangi bir desene yer vermemiştir. Yıldırım ve Şimşek (2016) ise desen konusuna bir başlık açarak Durum Çalışması ve Eylem Araştırması için ayrı bir bölüm oluşturmuştur. Baş ve Akturan (2017) ise içerikte bir sistematiklik gözetmeden kimi desen, veri çözümleme ve veri derleme tekniklerini birlikte ele almıştır. Güler vd. (2015) mantıksal akışı gözeterek “nitel araştırma yaklaşımları” başlığı altında etnografi, gömülü teori, fenomenolojik araştırma, aksiyon araştırması, hikâye analizi, örnek olay araştırması ve “içerik analizi” konusunda doyurucu bilgiler vermektedirler. Benzeri biçimde Özden ve Durdu (2016) mantıksal bir sıralama gözeterek desen, veri toplama ve çözümleme ardından da geçerlik ve güvenilirlik konularını ele almışlardır. Sığrı (2021) ise “desenleme” ile ilgili bir bölüm açar ancak desen ile tasarımı eşanlamlı bir mantıkla ele almayı tercih etmiştir. Oysa üstte tartışıldığı üzere desen tasarımın bir parçasıdır ve daha çok ele alınan olgular ve bunları ele alışıta gözetilen ilkeler esas alınarak biçimlenir (etnografik, fenomenolojik, gömülü kuram, örnek olay araştırması, eylem araştırma gibi). Görüldüğü üzere diğerlerinde olduğu gibi desen konusunda da farklı kavram ve görüşler benimsenebilmektedir. Bu durum dikkate alınarak desenle ilgili alttaki çıkarımlar yapılmıştır.

İncelenen makaleler arasında Bilgen’in (2018) araştırması tipik bir tekil olgu olan GAP hakkında yürütülmüş nitel örnek olay çalışmasıdır. Küçükşen (2017: 2402) durum çalışmasında “çoklu bilgi kaynaklarına (gözlem, mülakat, görsel işitsel materyaller, dokümanlar...vb)” gerek olduğunu belirtirken kendisi yalnızca yarı yapılandırılmış görüşmelerle bu deseni kullanmıştır. Makalelerde ve genel olarak yazında sıkça görülen yanılgılardan biri “örnek olay çalışmalarının” tanımı gereği nitel olduğunun varsayılmasıdır. Oysa bu desen nitel olabileceği gibi nicel yahut karma olabilir (Yin, 2018).

Erkul vd. (2019: 62) “fenomenolojik yaklaşımdan” bahsedip bunun için frekans tablosu sunmuşlardır. Bu türden tablolar “yaşam dünyası” için ne tür katkıda bulunabilir? Dahası, fenomenolojik çalışma yaptığını belirten araştırmacıların hiçbiri bu türden bir çalışmada çözümleme

aşamasına geçmeden önce yapılması gereken “kendi varsayım ve önyargılarını sorgulamak” yahut en azından bunların farkında olduğunu ortaya koymak anlamında bir düşünümsellik süreci (Levy, 2014:4; May ve Perry 2014: 8. bl.; Spencer, Pryce, ve Walsh, 2014:88-89) yürüttüklerine dair açıklama yapmamışlardır¹⁰. Yine belirtmek gerekir ki yapılandırılmış ve yarı yapılandırılmış görüşmeler ile edinilen veriler, hele bunlar tek kerelik ve kısa süreli ise “fenomenolojik araştırma” için ideal değildir (Kahn, 2000: 59-63; Finlay, 2011: 199-201). Ayrıca “yarı yapılandırılmış” ifadesi de bulanıktır. Her araştırmacının yarı yapılandırmadan aynı şeyi anlaması ve bunu aynı biçimde uygulaması olanaksızdır. Araştırmacıdan araştırmacıya yapılandırma düzeyinde farklılıklar görülür. Ancak fenomenolojik çalışmalarda aynı kişiyle birden çok ve genellikle yapılandırılmamış ve açık uçlu “sohbetlerin” önerildiği; bunlara gözlem, sanatsal ve edebi malzemelerin yanısıra araştırmacının düşünümsel notlarının da katılması gerektiği önerilir (Cohen, Kahn ve Steeves, 2000; Finlay, 2011; Vagle, 2018). Dahası, bu desende yaşam dünyasına ilişkin anlamlandırmaların araştırmacı mı yoksa katılımcının kendisi tarafından mı yapıldığı sorusu kritiktir. Birinci durumda hermenötik, ikinci durumda ise aşkın fenomenoloji tercih edilmiş demektir (Hall, Chai ve Albrecht, 2016; Moustakas, 1994).

Kazançoğlu ve Ercan (2019: 264) “gömülü kuram” desenini beş katılımcı ile toplam 142 dakika süren yarı yapılandırılmış görüşme yoluyla gerçekleştirdiklerini söylemektedirler. Bu insicamdaki verinin gömülü kuram deseniyle yürütülen bir çalışma için yeterli olmayacağı söylenmelidir (Corbin ve Strauss, 2008:149) ki zaten bu desene yürütülen çalışmalarda çoklu kaynaklardan edinilmiş verilere ihtiyaç vardır (Glaser ve Strauss, 1967: 65; Corbin ve Strauss, 2008:27). Kazancıoğlu ve Ercan’ın (2019) yöntemine ilişkin ifadelerinde de özensizlikler görülmektedir: “Bu çalışmanın araştırma yöntemi nitel veri analizi çalışmasıdır” (s.264); “ “... içerik analizi, nitel verileri sistematik olarak anlamını açıklayan bir yöntemdir” (s.264); “...örgütsel sinizm ölçeğinin ana boyutlarından yararlanılarak ‘yarı yapılandırılmış görüşme soruları’ oluşturulmuştur” (s.264). Bu ifadelerde gömülü kuramın “literatürden hareketlerle oluşturulmuş sorularla” yürütülemeyeceği; “derinlemesine görüşme sorularının” sayılarının önceden belirlenemeyeceği (Stern, 2007) gibi temel ilkeler göz ardı edilmiştir.

5.4. Makalelerde Katılımcı Belirleme Teknikleri

Nitel araştırmalarda yaygın olarak olasılıksız örnekleme teknikleri kullanılır (Patton, 2015). Araştırmacılar bunlardan birisini yahut birkaçını birden benimseyebilirler. Ancak bu tercihlerini gerekçelendirmeleri zorunludur. Zira her bir tekniğin uygun olduğu ve olmadığı durumlar vardır. Söz gelimi, kolay örnekleme esasen pilot bir çalışma için veya araştırmacının başka seçeneği yoksa tercih edilebilir. En uygun olanı ise amaçsal/kasti veya karma tekniklerdir. Zira nitel bir çalışma herhangi biriyle değil, belli özellikleriyle ayrışan, benzeşen, kritik olan örneklerle yahut katılımcılarla yürütülür (Yin, 2011). Kartopu örnekleme ise eğer bir olgu yeni oluşuyorsa yahut araştırmacının potansiyel

¹⁰ Felsefi yanıyla düşünümsellik önce Fenomenoloji geleneğinden kaynaklı Husserl ile Heidegger ve yine bu gelenekten beslenen Schultz’un öncülüğünde Garfinkel ve ardıllarınca kurulan Etnometodolojik yaklaşımda, sosyal dünyanın neye benzediği ve onunla ilgili nelerin araştırılabileceği, bilenle bilinenin konumları gibi tartışmalar çevresinde karşılığını bulmuştur (Benton ve Craib, 2018:109:114; May ve Perry, 2014: 110). Yöntemsel (praksis) yanıyla düşünümsellik ise araştırmacının (bilenin) araştırmanın her aşamada kendisinin de yer aldığı “yapı” içerisinde oluşturulan güç ilişkileri, önyargılar, konum arayışları ile yüzleşmesi ve bunları eleştirel sorgulamaya konu etmesi (Levy, 2014:5; May ve Perry, 2014: 110) anlamına gelmektedir. Bu yolla alışlageldik yahut öğretilen ile değil, farklı olan, ihmal edilen, umursanmayan olgular hakkında da malumata ulaşmak mümkün olacaktır. Bu tam da nitel araştırmanın mantığına uygun düşmektedir.

Türkiye’de görece ihmal edilmiş düşünümsellik konusuna Aydın, Memiş ve Dil (2010), Eren (2018) ve Koca (2017) örneğinde az sayıda akademisyenin ilgisini çekmiştir. Bu çalışmada incelenen makalelerin hiçbirinde düşünümsellik konusu ele alınmamıştır.

katılımcılar hakkında malumatı yoksa bir seçenek olabilir [ayrıntılar için Patton (2015) ile Yıldırım ve Şimşek'e (2016) bakılabilir].

Çizelge 5'te görüldüğü üzere biri dışında bütün makalelerde örnekleme tekniğine ilişkin bilgiler verilmiştir. Doğal olarak bunların tamamı olasılığa dayanmayan tekniklerdir. Yaygın olarak ise amaçlı/kasti örnekleme tekniği kullanılmıştır. Lakin kullandığı tekniğin uygunluğunu ve gerekliliğini açıklamayan veya yetersiz bilgi veren çalışmaların çokluğu dikkat çekicidir. Zira bu tür bilgi eksiklikleri araştırmalar için inandırıcılık sorunu üretebilmektedir.

Çizelge 8. Makalelerde benimsenen örnekleme tekniği

Örnekleme Tekniği	Makaleler	Gereçlendirme
<i>Tam sayım</i>	Ciğer ve Kınay (2018) Lamba (2015)	Yok Var
<i>Kolay</i>	Yılmaz vd. (2018); Çavuşgil ve Köse (2021) Baran ve Şener (2019); Şener vd. (2018); - Özçelik ve Doğan (2021)	Yok Yetersiz
<i>Amaçlı/kasti/ölçüt/ maksimum çeşitlilik/kritik durum</i>	Özbay-Özen ve Özbay (2018); Seyhan (2015); Sıgı (2017); Toprakçı-Alp ve Aksoy (2019); Küçükler ve Kısa (2016); Sağlam, (2020); Uğuz-Arsu vd. (2020); Kobal (2021) Demir ve Altunay-Şam (2017); Küçükşen (2017); Erkul vd. (2019); Azizoğlu ve Şentürk (2021) Özmete ve Tahtacı (2020)	Var Var Var Yetersiz Yetersiz Yok
<i>Olasılıksız karma</i>	Bilgen (2018); Selvi ve Işık (2015) Gökkaya ve Erdem (2021)	Var Eksik
<i>Kartopu</i>	Yılan ve Özkanan (2018); Kibaroğlu ve Ersoy (2019)	Var
<i>Kota</i>	Koç (2016))	Var
<i>Bilgi verilmemiş</i>	Kazançoğlu ve Ercan (2019)	-

5.5. Makalelerde Veri Toplama ve Çözümleme Tercihleri

Nitel yöntemde zengin verilere ve veri çeşitliliğine gereksinim vardır (Glaser ve Strauss, 1967; Cohen vd. 2000; Yin, 2011). Çalışmalar bu yönüyle incelendiğinde görünüm şöyledir.

Çizelge 9. Makalelerde veri toplama teknikleri

<i>Veri toplama Tekniği</i>	<i>Makale</i>
<i>Yapılandırılmış görüşme</i>	Koç (2016); Erkul vd. (2019); Azizoğlu ve Şentürk (2021)
<i>Yarı yapılandırılmış görüşme/mülakat</i>	Ciğer ve Kınay (2018); Yılmaz vd. (2018); Özbay-Özen ve Özbay (2018); Seyhan (2015); Baran ve Şener (2019); Yılan ve Özkanan (2018); Toprakçı-Alp ve Aksoy (2019); Kazançoğlu ve Ercan (2019); Demir ve Altunay-Şam (2017); Küçükşen (2017); Kibaroglu ve Ersoy (2019); Sağlam (2020); Çavuşgil-Köse ve Taşkın (2020); Özmete ve Tahtacı (2020); Uğuz-Arsu vd. (2020); Gökkaya ve Erdem (2021)
<i>Yapılandırılmamış görüşme</i>	Yapılandırılmamış görüşme konusunda çelişkili bilgiler vardır. Örneğin Özbay-Özen ve Özbay (2018: 6) aynı çalışmada “yüz yüze derinlemesine görüşme”, “yarı-yapılandırılmış görüşme”; Kazançoğlu ve Ercan (2019) ise “Derinlemesine görüşme soruları toplamda on beş tanedir” (s.264) demektedirler.
<i>Mülakat ve gözlem</i>	Sığı (2017); Selvi ve Işık (2015)
<i>Çoklu veri seti</i>	Bilgen (2018)
<i>Odak Grup</i>	Özçelik ve Doğan (2021)
<i>İkincil veriler</i>	“Hükümet programları” (Lamba, 2015)
<i>Diğer</i>	“e-posta yoluyla gönderilmiş sorular” (Şener vd., 2018), “telefon görüşmesi” (Kobal, 2021)

Özellikle birincil verilerle yürütülmüş makalelerde belirgin bir veri eksikliği sorunu görülmektedir. Yeterince çeşitlendirilmiş ikincil ve birincil veri setleri kullanan Bilgen (2018); ikincil verileri kullanan Lamba (2015); yarı-yapılandırılmış görüşmelerin yanında gözlem yaptıklarını söyleyen Sığı (2017) ile Selvi ve Işık (2015); Odak Grup Görüşmesi yapan Özçelik ve Doğan (2021) dışındaki araştırmacılar standardize yahut yarı-yapılandırılmış görüşmelerle yetinmişlerdir. Veri çeşitlemesi olmadığı için üçgenleme olanağı da oluşmamaktadır.

Aynı katılımcıyla birden çok görüşme yapan araştırmacıya rastlanmamıştır. Görüşme süreleri 30-60 dakika ile sınırlı kalmaktadır. Bu durumda özü itibarıyla “gömük olanı açığa çıkarmak” “gömük olandan kurama ulaşmak” “yaşam deneyimini anlamlandırmak”, “kültürel dokuları kendi bütünselliği ile açığa çıkarmak” gibi amaçlarla yürütülen çalışmaların arzu edilen düzeyde katkı sağlamalarını olanaksızlaşmaktadır. Bu türden veri kısıtıyla ne bağlamın betimlenmesi ne olgunun işleyişinin yahut yaşam deneyiminin anlaşılması mümkündür (Lempert, 2007; Mruck ve Mey, 2007). Zira nitel araştırmada istisnai durumlar dışında veri çeşitlemesi ve zenginliği bir önkoşuldur (Flick, 2018). Hatta mülakatların mümkünse tekrarlanan “sohbetler” (conversation) biçiminde yürütülmeleri önerilir (Earthy ve Cronin, 2008: 25).

Kimi araştırmacıların veri toplama süreçlerine ilişkin verdikleri ayrıntılarda eksiklikler ve tutarsızlıklar görülmektedir. Örneğin Selvi ve Işık (2015) “Yapılandırılmamış Mülakat Formu kullanılmıştır ... Görüşme formunda yer alan sorular genelde beş gruba ayrılmıştır” (s.33) demektedirler. Yazarlar “yapılandırılmamış formda “genelde” beş grup soru olduğu gibi çelişir açıklamalar yapmışlardır. Gerçekte yapılandırılmamış bir mülakatta sohbet akışı doğaçlama gelişir (Berg, 2001: 69-70; Kümbetoğlu, 2019:72; Legard, Keegan ve Ward, 2003: 138; Patton, 2015: 642). Küçükler ve Kısa ise (2016: 524) hem “bu çalışmada veriler yarı yapılandırılmış görüşme tekniğiyle toplanmıştır” hem “bu araştırmada odak grup yoluyla elde edilen veriler...” diyerek çelişik bilgiler vermektedir. Oysa odak grupta araştırmacı moderatördür, bir görüşmeci değildir. Moderatör katılımcıların her birine sırasıyla soru sormaz. Yeri geldiğinde katılımcıların arasındaki tartışmanın akışını kolaylaştırıcı sorular sorar, materyaller kullanır (Silverman, 2014: 206; Kümbetoğlu, 2019:117). Yine Küçükşen (2017: 2402) “Sosyal Dışlanma Ölçeğinden esinlenilerek yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır” dedikten sonra “Konya’da yaşayan Suriyeli on dört kadınla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır”; Kibaroglu ve Ersoy’un (2019) “Yarı Yapılandırılmış Derinlemesine Görüşme

Formu” ifadelerindeki “derinlemesine” kavramı tartışmalıdır. Zira görüşme tekniğindeki “derinlik” (depth) ve “derinlemesine” (in-depth) katılımcının cevaplarına bağlı olarak araştırmacının konuyu derinleştirebilecek ilave ve o anda gerek duyulan sorular sormasıyla gerçekleştirilebilir. Bu yolla katılımcıların ifadelerinden farklı örüntülerin çıkarılması umulur (Jones, 1985: 46-48; Morton-Williams, 1985: 28-29). Bu süreçte mülakatçı ile katılımcı karşılıklı etkileşimde olurlar ve araştırmacı varsayımlarını doğrulama arayışından ziyade örüntüleri ve saklı olanları aşikâr kılmayı amaçlar (Marvasti, 2004: 21-22). Kaldı ki hiç tanımadığınız bir kişiyle yapılan tek kerelik ve genellikle süreleri 60 dakikayı aşmayan “yarı-yapılandırılmış” görüşmeler ile ne denli derinliğe ulaşılabileceği de tartışmalıdır. Bu yönüyle bakıldığında “kuram oluşturmaya” yönelik çalışmalarda mümkün olduğunca yapılandırılmamış, kuram sınamaya yönelik çalışmalarda ise yapılandırılmış ile yarı-yapılandırılmış görüşmelerin uygun olduğu söylenebilir (Wengraf, 2001: 61).

Araştırmacıların derinlemesine görüşme konusunda bunca kavram karmaşası yaşamalarının arkasında muhtemelen ders kitaplarında görülen benzeri karmaşa yatmaktadır. Türkçe ders kitaplarında “derinlemesine” kavramını vurucu biçimde kullananlardan birisi Kümbetoğlu’dur (2019). Yıldırım ve Şimşek (2016: 131-133) görüşmeleri sohbet, görüşme formu ve standartlaştırılmış açık uçlu olmak üzere üçe ayırırken derinlemesine görüşmeden söz etmemektedirler. Güler vd. (2015:114-116) görüşmeleri yapılandırılmış, yarı-yapılandırılmış ve yapılandırılmamış biçiminde sınıflandırmaktadırlar. Onlara göre yapılandırılmamış görüşmeler, özellikle etnografik araştırmalarda araştırmacının katılımcılarla uzun zaman geçirerek ve muhtemelen birden çok kere görüşerek ve kimileyin kafasında hiçbir soru olmadan sohbet ederek yürütülürler (Güler vd., 2015:116). Derinlemesine görüşme konusuna geniş yer veren Kümbetoğlu’nun (2019) yaptığı sınıflandırma karışıklığa yol açacak niteliktedir. Başlık olarak “derinlemesine görüşme ve derinlemesine görüşmelerde farklı yaklaşımlar” dedikten sonra (s.71) enformel sohbet tarzı, rehber bir görüşme formu ışığında yapılan görüşme, standartlaşmış açık-uçlu görüşme türlerinden söz etmektedir (s.73). Yazar haklı olarak derinlemesine görüşmeyi “araştırmacının tanımadığı bir kişi ile ayrıntılı sohbet gerçekleştirmesi... konuşma ve sohbet sırasında insanların soru sormasının ve cevap almasının kendiliğinden gerçekleştiği görüşme...” (s.72) biçiminde tanımlamaktadır. Ancak serbestliği ve kendiliğindenliği öne çıkaran bu tanımdan sonra “standartlaştırılmış açık-uçlu görüşme tekniğini” de bu kategoriye sokması nasıl mümkün olabilir? Zira yazar standartlandırılmış açık-uçlu görüşmeleri “daha önceden belirlenmiş... soruların yer aldığı görüşme” olarak tanımlamaktadır. Hem serbest, hem kendiliğinden görüşme hem de “daha önceden belirlenmiş sorular” çelişik bir durum; kavram karmaşası yaratmaktadır. Zira ideal bir “derinlemesine” görüşme “bir amaca yönelik olarak ama kendiliğinden gerçekleştirilen serbest görüşme” olmasıdır. Bu tekniği “fenomenolojik” araştırmalar için öneren Seidman (2006: 17-19), derinlemesine görüşmeler için şu önkoşulları belirler: i) süresi 90 dakika civarında, ii) aralarında üç ila yedi gün olmak üzere üç görüşme; iii) ilk görüşmede konuya odaklanılması, ikincide deneyimin ayrıntılarının belirlenmesi ve üçüncüde ise katılımcının deneyiminin anlamının yansımalarına yoğunlaştırılması. Zira bir kerelik görüşmelerle antropolojik, etnografik, fenomenolojik yahut gömülü kuram çalışmalarından beklenen derinliğe ulaşmak mümkün değildir.

Çizelge 10. Veri çözümleme teknikleri

Veri çözümleme tekniği	Çalışma
<i>Betimsel analiz</i>	Ciğer ve Kınay (2018); Selvi ve Işık (2015); Küçükşen (2017); Kibaroglu ve Ersoy (2019); Özmete ve Taşçı (2020); Özçelik ve Doğan (2021)
<i>Doğrudan alıntılama</i>	Yılmaz vd., (2018); Şener vd. (2018)
<i>Nitel içerik analizi</i>	Seyhan (2015); Bilgen (2018); Toprakçı-Alp ve Aksoy (2019); Koç (2016); Küçükler ve Kısa (2016); Demir ve Altunay-Şam (2017); Sağlam (2020); Çavuşgil-Köse ve Taşkın (2020); Kobal (2021)
<i>Nitel analiz/frekans</i>	Özbay-Özen ve Özbay (2018); Lamba (2015); Erkul vd. (2019)
<i>Tematik (içerik) analiz/kodlama</i>	Baran ve Şener (2019); Selvi ve Işık (2015); Uğuz-Arsu vd. (2020); Azizoğlu ve Şentürk (2021)
<i>Söylem analizi</i>	Selvi ve Işık (2015)
<i>Yazılım</i>	Yılan ve Özkanan (2018- NVivo); Kazançoğlu ve Ercan (2019- NVivo); Lamba (2015- Maxqda); Demir ve Altunay-Şam (2017- NVivo); Erkul vd. (2019- Maxqda) Baran ve Şener (2019- Atlas.ti); Sağlam (2020- Maxqda); Çavuşgil-Köse ve Taşkın (2020- Maxqda); Uğuz-Arsu vd. (2020- Maxqda); Kobal (2021- NVivo); Özçelik ve Doğan (2021- excel); Şentürk (2021- Maxqda)
<i>Yorumlayıcı fenomolojik analiz</i>	Gökkaya ve Erdem (2021)
<i>Sınıflandırılmamış</i>	“Nitel veri analizi araştırması”, “Grounded (Gömülü) teori yaklaşımı ile analiz edilmiştir” (s.265) Kazançoğlu ve Ercan (2019: 264-265)
<i>Bilgi verilmemiş</i>	Sığı (2017)

Çizelge 10’da görüldüğü üzere araştırmacılar çözümlemeye ilişkin farklı tercihlerde bulunmuşlardır. Bu konuda neler yaptıklarını bildirdikleri ifadelerinde boşluk ve çelişkiler vardır. Örneğin Özbay-Özen ve Özbay (2018) “araştırmanın kuramsal çerçevesi ... doğrultusunda bir kod listesi elde edilmiştir” (s.76) demektedir ancak araştırmalarında bir kuramsal çerçeve bulunmamaktadır. Dahası, yazarların oluşturdukları her koda denk gelen frekansı vermeleri ile “olgunun özüne” inme çabaları örtüşmemektedir. Zaten kısıtlı sayıdaki gözlemden edinilen sıklık tablolarının istatistiksel değerleri de düşüktür. Örneğin Erkul vd.’nin (2019:64) Tablo 1’de verdikleri frekanslar birbirine çok yakındır ve nicel ve nitel yorumlamaya elverişli değildirler. Lamba’nın (2015) seçilen kelimelerin hangi hükümet programında ne sıklıkta kullanıldığını gösterdiği çalışmasını Maxqda kullandığı için nitel olarak adlandırsa da gerçekte yaptığı nicel içerik analizidir. Burada da sıklığı aranan kelimelerin belirlenmesinde önemli sorun olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin “uzmanlaşma” sadece 1 kere kullanılmış, oysa bunun yanında “ihtisaslaşma” da aransaydı sıklık muhtemelen çok farklı olacaktı. Yine Kazançoğlu ve Ercan (2019) “Gömülü teori yaklaşımı ile analiz edilmiştir” dedikleri halde kategorileri “örgütsel sinizm” yazınında belirtilen boyutlardan (s.263-4) oluşturmuşlardır. Bu gömülü kuramın mantığına terstir.

6. Değerlendirmeler ve Sonuç

Araştırmanın ulaştığı en çarpıcı sonuçlardan birisi kavramların kullanılmasında farklılık, keyfilik ve özensizliktir. Bu durumu kısmen nitel yöntemin doğasına bağlamak mümkündür. Zira bu yöntemi benimseyen araştırmacılar Almanya, ABD, İngiltere gibi farklı ülke geleneklerinden beslenmektedirler (Flick, 2009: 35). Dahası, sosyal bilimlerin psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi gibi disiplinlerinde araştırılan olgulara bağlı olarak farklı desenler benimsenmektedir. Bu da ortak dil ve kavramsal bütünsellik oluşturmayı güçleştirmektedir. Ek olarak, nitel yöntemin önerdiği desenler, veri toplama ve çözümleme teknikleri ve özne-olgu etkileşimi gibi bahisler oldukça dinamik olduğundan sürekli yeni terimler ortaya atılmakta, bu da dilsel bütünlük ve tutarlılığın oluşumunu geciktirmektedir. Ancak yukarıda örnekleri

verilen çalışmalarda gözlenen tutarsızlık ve özensizliklerin yalnız bu gerekçelere bağlamak güçtür. Bunun nedenlerinin anlaşılabilmesi için yeni araştırmalara ihtiyaç vardır.

Gözlenen bir diğer sorun da araştırmaların tasarımıyla ilgilidir. Nitel yöntemin tercihinde, ele alınan olgunun netliğinden kaynaklanan bir zorunluluk olduğunu ikna edici biçimde gerekçelendiren çalışmalar istisnadır. Yöntem tercihinin belirleyicileri olarak pratik kaygılar, özellikle gözlem sayısının azlığı ile nitel araştırmaların daha kuralsız ve daha kolay olduğuna ilişkin algı öne çıkmaktadır.

Araştırmanın bir diğer çıkarımı da nitel yöntemin arkasındaki bilimsel mantığın yeterince anlaşılmadığıdır. Uygulamada nitelik sadece veri toplama (görüşme), az sayıda katılımcı, veri analiz tekniği (içerik analizi), hatta nitel yazılım kullanmak ile sınırlı kalabilmektedir. Özellikle yarı-biçimlendirilmiş görüşmeler en sık anılan nitel araştırma gerekçelendirmeleridir. Oysa araştırmacının ele aldığı olguyu niçin nitel yöntemle araştırdığının gerekçelerini çok daha güçlü biçimde ortaya koyması beklenir. Dahası bu gerekçelendirmeyi araştırmaların bütününe yaymalıdır.

Yine araştırma için seçilen katılımcıların veya örnek olayın seçilme tekniği ve gerekçelerinin de yeterince ortaya konmadığı veya tamamen ihmal edildiğine ilişkin bulgular güçlüdür. Buna karşılık kritik olay, göze çarpan olay, istisnai yahut kendine özgü durum arayışları azdır. Buna bir de yetersiz veri sorunu eklendiğinde nitel araştırmadan beklenen derinlik sağlanamamaktadır. Yapılandırılmış ve yarı-yapılandırılmış tek seferlik ve çoğunlukla kabul edilebilir sürelerin altındaki görüşmelerden edinilen verilerle nitel araştırmanın talep ettiği örtük ve derin psikolojik ve toplumsal örüntüleri açığa çıkarmak olanaklı gözükmemektedir. Küçükşen (2017) örneğinde, bir araştırmacının Suriyeli sığınmacı bir kadınla 60 dakika süren ve çevirmen aracılığıyla gerçekleştirilen on dört görüşme ile elde edeceği verilerle fenomenolojik bir araştırma nasıl hakkıyla yürütülebilir? Bu nedenle nitel çalışmalarda ya çok güçlü bir veri setine sahip olunmalı hem de veri çeşitliliğine ve zenginliğine ilişkin çareler aranmalıdır. Yine farklı görüşme uygulanması, panel görüşmeler (aynı görüşmeyi aynı kişilerle belli aralıklarla yapmak) yahut “ardışık görüşmeler” (aynı görüşmeyi farklı zamanlarda farklı kişilerle yapmak), grup görüşmeleri yapmak ve çoklu verilere ulaşmanın yollarını aramak gerekmektedir.

Veri çözümlemede ise çoğunlukla alıntılama ve yazılım yoluyla içerik çözümlemesi benimsenmiştir. Metinlerin defalarca, ayrıntılı ve gömük durumları açığa çıkarıcı titizlikte okunduğunu ve çözümlendiğini gösterir örneğe rastlanmamıştır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu araştırmada tasarım esnasında öngörülme fakat süreçte fark edilen durumlardan bir tanesi analiz, gözlem ve açıklama birimlerinde yaşanan karmaşıklığın doğurduğu sorundur. Örneğin bir “örnek olay araştırmasında” (Selvi ve Işık, 2015) bir işletmenin bir yöneticisiyle yapılan yarı-yapılandırılmış bir görüşmede analiz birimi o yönetici mi, yoksa o işletme midir? Diğeri ise makalesi incelenen araştırmacıların genelleme yapmaya meyyal oluşlarıdır. Özellikle çalışmaların değerlendirme ve sonuç kısımları incelendiğinde dilin genellemeci karakteri ortaya çıkmaktadır. Bu durumun dilin özelliğinden mi yoksa araştırmacıların bilimselliğe belki bilinç dışı olarak yükledikleri “genel ilke arama zorunluluğu” sonucunda mı oluştuğu ayrıca incelenmesi gereken bir konudur.

Bu bulgu ve değerlendirmeler sonucunda nitel yöntemi benimseyen araştırmacıların hızla çoğaldığı, araştırmaların niteliklerinin beş-on yıl öncesine göre bazı iyileşme ipuçlarını sunduğu ancak her konuda daha çok sayıda eleştirel araştırmalara ihtiyaç olduğunu ima etmektedir. Aksi durumda nitel yöntemin nicel araştırmaları yedeklemeden öte bir işlevi olmama riski vardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma için etik kurul onayı gerekli değildir.

Destek Beyanı

Bu çalışmanın finansmanı yoktur.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Kaynakça

- Aydın, N. (2018). Nitel araştırma yöntemleri: Etnoloji. *Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi*, 2(2), 60-71.
- Aydın, Ş., Memiş, P. ve Dil, E. (2009) Sosyal bilimsel bilginin üretiminde akademik aktörlerin rolü üzerine nitel bir araştırma -1: Sosyal bilimcinin düşünselliği, duruşu, tercihi. 7. *Uluslararası. Bilgi, EkonomiveYönetim Kongresi*, 30-Ekim-1Kasım 2009, Yalova.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal bilimlerde bilgisayar destekli nitel araştırma yöntemleri*, 3. Baskı, Ankara: Seçkin.
- Benton, T. ve Craib, I. (2018). *Sosyal bilimler felsefesi: Toplumbilimsel düşüncenin felsefi temelleri*. (Çev: Ü. Tatlıcan ve B. Binay, 5. Baskı), Bursa: Sentez.
- Berg, B. L. (2001). *Qualitative research methods for the social sciences*. 4. Baskı, Allyn and Bacon.
- Berg, B. L. ve Lune, H. (2019) *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (Çev: A. Arı), Eğitim Kitapevi.
- Boddy, C. R. (2016). Sample size for qualitative research. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 19(4), 426–432.
- Bohnsack, R. (2014) Documentary method. U. Flick (Ed.), *The Sage handbook of qualitative data analysis*, içinde, Wahington, London: Sage.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method, *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Burrell, G. ve Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis: Elements of the sociology of corporate life*. Pearson Education.
- Can, N. ve Himmetoğlu, B. (2021) Eğitim yönetimi araştırmalarında gömülü teori deseninin kullanımına ilişkin bir değerlendirme. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 1-20.
- Cohen, M. Z., Kahn, D. L. ve Steeves, R. H. (2000) *Hermeneutic phenomenological research: A practical guide for nurse researchers*. Wahington, London: Sage.
- Corbin, J. ve Strauss, A. (2008) *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Wahington, London: Sage.
- Creswell, J. W. (2021) *Nitel araştırma yöntemleri*, Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Coşkun, R. (2019a). Türkiye’de bilimsel yöntem alanının yüz yıllık gelişimi: Yöntem/bilim ve bilim felsefesi kitaplarına ilişkin eleştirel okumalar ve bir dönemlendirme girişimi. 9. *Uluslararası Balkanlar’da Sosyal Bilimler Kongresi*, 26-27 Ekim, Aydın:Türkiye.
- Coşkun, R. (2019b). Türkçe nitel araştırmalarda nitelik sorunu: Nitel araştırmalar ne kadar bilimsel? 6. *Multicongres*, 26-27 Nisan, Gaziantep.
- Çalışkan, M. (2019). İstanbul’da ‘kadına şiddet’ ve ‘kadın cinayeti’ vakalarına yönelik, nicel-nitel bir inceleme. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (1), s.221-241.
- Çarpar, M. C. (2020) Sosyolojide iki niteliksel desen: Fenomenolojik ve etnografik araştırma. *The Journal of Social Science*, 4(8), 689-704.

- Çepni, S., Ormancı, Ü., ve Özen-Uyar, R. (2018). Doktora öğrencilerinin nitel araştırma yapmaya yönelik kaygıları. *Kastamonu Education Journal*, 26(3), 875-886.
- Duverger, M. (2014) *Toplum bilimlerinde araştırma yöntem ve teknikleri*, (Çev. Ö. Ozankaya), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Earthy, S. ve Cronin, A. (2008) Narrative Analysis. N. Gilbert (Ed.), *Researching social life*, (3. Baskı), Wahington, London: Sage.
- Ekber, Ş. ve Mirzayeva, G. (2016). Motivasyon yönümlü performans değerlendirme-örnek olay çalışması. *Elektronik Mesleki Gelişim ve Araştırma Dergisi*, 2016(1), 122-133.
- Eren, M. (2018) Yöntemsel bir kavram olarak Türk halk bilimi çalışmalarında düşünömsellik, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (11), 168 – 180.
- Ergün, M. (2018). Nitel verilerin ve yorumların güvenilirliği felsefesi. *Electronic Journal of Education Sciences*, 7 (13), 29-44.
- Ertugay, F . (2019). Sosyal bilimlerde nitel araştırma/esnek desen araştırması: alana ilişkin zorluklar, sorunlar ve imkânlar. *Nitel Sosyal Bilimler*, 1 (1), 48-68.
- Finlay, L. (2011) *Phenomenology for therapists: Researching the lived World*. Wiley-Blackwell.
- Flick, U. (2007). *Designing qualitative research*. Wahington, London: Sage.
- Flick, U. (2009). *An introduction to qualitative research*. Wahington, London: Sage.
- Flick, U. (2018). Triangulation. N. K. Denzin ve Y. S. Linkoln (Ed.), *The sage handbook of qualitative research*. (5. Baskı), Wahington, London: Sage.
- Geray, H. (2006). *Toplumsal araştırmalarda nicel ve nitel yöntemlere giriş*. (2. Baskı), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Glaser, B.G. and Strauss, A 1. (1967). *The discovery of grounded theory*. Aldine.
- Gökçe, B. (1992). *Toplumsal bilimlerde araştırma*. (2. Basım), Ankara: Savaş Yayınları.
- Gulbenkian Komisyonu (2011). *Sosyal bilimleri açın: Sosyal bilimlerin yeniden yapılanması üzerine rapor*. 8. Baskı, İstanbul: Metis.
- Güler, A. (2005). Toplumsal bilim araştırmaları nitel olmalıdır. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17, 11-16.
- Güler, A., Halicioğlu, B. ve Taşğın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma*. (2. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Güloğlu, F. (2021). Nitel desenli göç araştırmalarında yöntem sorunları. *Ortadoğu ve Göç*, 11(2), 292-331.
- Hall, E., Chai, W. ve Albrecht, J. A. (2016). A qualitative phenomenological exploration of teachers' experience with nutrition education. *American Journal of Health Education*, 47 (3), 136-148.
- Hammersley, M. (1989). *The dilemma of qualitative method: Herbert Blumer and the Chicago tradition*. London: Routledge.
- Jegade, F. (2021). *Doing a PhD in the social sciences: A student's guide to post-graduate research and writing*, Londra: Taylor & Francis Group.
- Jones, S. (1985). Depth interviewing. R. Walkir (Ed.), *Applied qualitative research*, içinde. Aldershot/UK: Gower.

- Kahn, D. L. (2000). How to conduct research. , M.Z. Cohen, D. L. Kahn, R. H. Steeves (Ed.) *Hermeneutic phenomenological research: A practical guide for nurse researchers*, içinde. Wahington, London: Sage.
- Karataş, Z. (2017). Sosyal bilim araştırmalarında paradigma değişimi: Nitel yaklaşımın yükselişi, *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 68-86.
- Keat, R. ve Urry, J. (2001). *Bilim olarak sosyal teori*, (Çev: N. Çelebi, 2. Baskı), Ankara: İmge.
- Keskin, U. (2017). Sosyal bilimler araştırma yöntemleri kitaplarının ihmal edilen unsuru olarak felsefe, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 437-456.
- Koca, C. (2017). Spor bilimlerinde nitel araştırma yaklaşımı. *Spor Bilimleri Dergisi*, 28 (1), 30-48.
- Kurar, İ., Durna, U. ve İnal, E. (2015). Yerli bir otel zincirinin uluslararasılaşmasına ilişkin nitel bir araştırma: Rixos Hotel Grubu örneği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7(1), 133-149.
- Kümbetoğlu, B. (2019). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. (6. Baskı), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Künüroğlu, F. (2020). Mültecilerin katılımıyla yürütülen nitel araştırmalarda etik konular. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (3), 1155-1169.
- Legard, R., Keegan, R. ve Ward, K. (2003). In-depth interviews. J. Ritchie, J. Lewis (Ed.), *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*, içinde. Wahington, London: Sage.
- Lempert, L. B. (2007). Asking questions of the data: Memo writing in the grounded theory tradition. A. Bryant, K. Charmaz (Ed.), *The Sage handbook of grounded theory*, içinde. Wahington, London: Sage.
- Levy, P. (2014) Introduction. P. Leavy (Ed.) *The Oxford handbook of qualitative research*, içinde. Oxford: Oxford University Press.
- Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. London: Thousand Oaks.
- Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (2013). *The constructivist credo*. London: Left Coast Press.
- May, T. and Perry, B. (2014) Reflexivity and the practice of qualitative research. U. Flick (Ed.) *The Sage handbook of qualitative data analysis*, içinde. London, New Delhi: Sage.
- Morton-Williams, J. (1985). Making qualitative research work: Aspects of administration. *Applied Qualitative Research*, (Ed: R. Walkir), Gower.
- Moses, J. W ve Knutsen, T. L. (2020). *Bilmenin yolları: toplumsal ve siyasal araştırmalarda rakip metodolojiler*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Moustakas, C. E. (1994). *Phenomenological research methods*. Wahington, London: Sage.
- Mruck, K. ve Mey, G. (2007). Grounded theory and reflexivity. *The Sage handbook of grounded theory*. A. Bryant, K. Charmaz (Ed.), Wahington, London: Sage.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 323-343.
- Özden, M. Y. ve Durdu, L. (2016). *Eğitimde üretim tabanlı çalışmalar için nitel araştırma yöntemleri*. Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Özsoy, S. ve Çetinkaya, A. (2014) Nitel araştırma desenlerinden gömülü kuram (grounded theory). *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 30(1), 153-164.

- Öztürk, O. ve Çitçi, U. S. (2017). Araştırma yöntemleri kitapları araştırmacılara ne kadar yol gösteriyor? 8. Uluslararası Balkanlarda Sosyal Bilimler Kongresi, Eylül, Köstence-Romanya.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*. (4.Baskı), Wahington, London: Sage.
- Rapley, T. (2007). *Doing conversation, discourse and document analysis*. Wahington, London: Sage.
- Rosenberg, A. (2014). *Bilim felsefesi: Çağdaş bir giriş*, Ankara, Dipnot Yayınları.
- Sayer, A. (2016). *Sosyal bilimde yöntem: Realist bir yaklaşım*, İstanbul, Küre Yayınları.
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. (3. Baskı), New York: Teachers College Press.
- Silverman, D. (2014). *Interpreting qualitative data*. (5. Baskı), Wahington, London: Sage.
- Stern, P. N. (2007). On solid ground: Essential properties for growing grounded theory. A. Bryant, K. Charmaz (Ed.), *The Sage handbook of grounded theory*, içinde. Wahington, London: Sage.
- Sıgır, Ü. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri*, İstanbul, Beta.
- Spencer, R., Pryce, J. M. ve Walsh, J. (2014). Philosophical approaches to qualitative research. P. Leavy (Ed.) *The Oxford handbook of qualitative research*, içinde. Oxford: Oxford University Press.
- Ströker, E. (2005). *Bilim kuramına giriş*, (Çev. D. Özlem), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Süleymanoğlu-Kürüm, R. (2021). Uluslararası ilişkilerde nitel yöntemlerle makale yazımı: Vaka analizi ve incelikleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42 (Özel sayı 1), 149-168.
- Şener, S., Bahçeci, V., Doğru, H., Sel, Z., Ertaş, M., Songür, S. ve Tütüncü, Ö. (2017). Turizm alanındaki nitel araştırmaların güvenilirlik ve geçerlik ölçütleri kapsamında değerlendirilmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 28 (1), 7-26.
- Tavşancıl-Tarkun, E. (2000). Nitel araştırmalar. *Öneri*, 3 (14), 29-34.
- Tullu, M. S. (2019). Writing the title and abstract for a research paper: Being concise, precise, and meticulous is the key. *Saudi Journal of Anaesthesia*, 13 (5), 12-17.
- Uğuz-Arsu, Ş. ve Tekindal, M. (2021). Nitel araştırmalarda anlatı araştırmasının tanımı, kapsamı ve süreci. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 21 (1), 85-124.
- Vagle, M. D. (2018). *Crafting phenomenological research*. (2. Baskı), London: Routledge.
- Vaismoradi, M., Turunen, H. ve Bondas, T. (2013). Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study. *Nursing and Health Sciences*, 15, 398-405.
- Wengraf, T. (2001). *Qualitative research interviewing: Biographic narrative and semi-structured methods*. Wahington, London: Sage.
- Yaşar, M. (2018). Nitel araştırmalarda nitelik sorunu. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 55-73.
- Yin, R. K. (2011). *Qualitative research: From start to finish*, New York: The Guilford Press.
- Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods*. (6. Basım), Wahington, London: Sage.
- Yıldırım, C. (1998). *Bilim felsefesi*. (6. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (10. Baskı), Seçkin.

Araştırmada İncelenen Makaleler

- Azizoğlu, E. S. ve Şentürk, T. (2021). İşveren markalaşması: Pazarlama yöneticileri üzerine nitel bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24 (1), 242-259.
- Baran, S. ve Şener, E. (2019). Hastanelerde bilgi güvenliği yönetimi: Nitel bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 10 (23), 108-125.
- Bilgen, A. (2018). 1977’den 2017’ye Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP): GAP’ın 40 yılı üzerine nitel ve çok boyutlu bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi*, 73 (3), 811 – 840.
- Ciğer, A. ve Kınay, B. (2018). Bağımsız denetim firmalarının bulut bilişim uygulamalarını benimseme düzeylerine yönelik nitel bir araştırma: Antalya ili örneği. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(3), 629-649.
- Çavuşgil-Köse, B. Taşkın, S. (2020). Etkinlik lojistiği: Lojistik firmaları üzerine nitel bir araştırma. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 15(2), 117-138.
- Demir, G. T. ve Altunay-Şam, E. (2017). Amasya özelinde Türk kadınının tarih algısı üzerine nitel bir çalışma. *Turkish History Education Journal*, 6 (2), 243-267.
- Erkul, H. Kanten, P. ve Seçtim, H. (2019). Kentlilik bilincinin oluşturulmasında kent konseylerinin rolleri üzerine nitel bir araştırma. *Management and Political Sciences Review*, 2 (2), 53-73.
- Gökkaya, D. ve Erdem, R. (2021). Türkiye’de kamu özel ortaklığı bağlamında şehir hastanelerinin değerlendirilmesi: Nitel bir araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 31, 73-96.
- Lamba, M. (2015). Türkiye’de yeni kamu yönetimi anlayışının yansımaları: Hükümet programları üzerinden nitel bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (1), 127-141.
- Kazançoğlu, İ. ve Ercan, A. (2019). Örgütsel sinizm: Satış personeli üzerine nitel bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 261-280.
- Kıbaroğlu, S. ve Ersoy, A. F. (2019). Evlilikte eşler arası yabancılaşma: Nitel bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6 (5), 407-417.
- Kobal, H. Y. (2021). Kraliçe arı fenomeni bağlamında özel sektörde çalışan kadınlara yönelik nitel bir araştırma. *Kadem Kadın Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 53-78.
- Koç, M. (2016). Diasporik yaşamın psiko-anatomisi-I: Müslüman-Türk göçmenlerin özel ve sosyal yaşamları üzerine nitel bir çalışma. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 89-128.
- Küçükler, M. ve Kısa, A. (2016). Öğretim elemanlarında örgütsel sessizlik üzerine nitel bir araştırma. *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, II (5), 521-529.
- Küçükşen, K. (2017). Suriyeli sığınmacı kadınlarda sosyal dışlanma algısı üzerine nitel bir çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6 (5), 2399-2413.
- Özbay Özen, N. ve Özbay, A. (2018). Antrenörlerin mesleki imajına ilişkin nitel bir araştırma. *Türkiye Spor Bilimleri Dergisi*, 2(2), 74-81.
- Özçelik, H. ve Doğan, A. (2021) İnsan kaynakları yöneticilerinin bakış açısıyla işgücü farklılıklarının yönetimi: Nitel bir araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 30, 145-170.
- Özmete, E. ve Tahtacı, A. (2020). Sosyal çalışmacıların iş yaşamında stres yönetimi üzerine nitel değerlendirme. *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 15, 11-34.

- Sağlam, E. (2020). Ayrımcılık konusunda nitel bir araştırma: Viyana'daki Türk göçmenler. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 16(59), 268-295.
- Selvi, M. S. ve Işık, G. (2015). İşletmelerin pazarlama faaliyetlerine ilişkin nitel bir araştırma. *IAAOJ, Social Science*, 3(1), 29-39.
- Seyhan, B. Y. (2015). Başa çıkma değeri açısından sabır üzerine nitel bir araştırma. *Akademik Bakış Dergisi*, 49 (Mayıs – Haziran), 127-146.
- Sığrı, Ü. (2017). Gruplarda bağlılık ve performans ilişkisi üzerine nitel bir çalışma. *UIİİD-IJEAS*, 16 (Özel Sayı), 481-490.
- Şener, E. Kocaoğlu, M., Baybek, H. ve Kıvrak, A. (2018). Sağlık sektöründe çift kariyerli eşler: Hemşire çiftlerle nitel bir çalışma. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 21(3), 461-472.
- Toprakçı-Alp, G. ve, Aksoy, B. (2019). Kadın girişimciliği ve sosyal sermaye: Nitel bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (27), 126-148.
- Uğuz Arsu, Ş., Sunman, G., Oruç, Ş. ve Tekindal, M., (2020). Türkiye'de gelişmekte olan üniversitede araştırma görevlisi olma deneyimi: Nitel bir araştırma. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 20 (1), 109-152.
- Yılmaz, A., Bayar, A. ve Esenay, F. I. (2018). Annelerin doğum sonrası bebek bakım gereksinimlerinin belirlenmesi: Nitel bir çalışma. *Mersin Üniversitesi. Sağlık Bilim Dergisi*, 11 (2), 147-156.
- Yılan, Y. ve Özkanan, A. (2018). İşkolikler üzerine nitel bir çalışma: Bal arısı mı? Eşek arısı mı? *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI (1), 80-91.